

Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА
R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ

№ 1, ТОМ 9, 2024

Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚСТАН
ШЫҒЫСТАНУЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
№ 1, ТОМ 9, 2024

ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА

КАЗАХСТАНСКОЕ
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
№ 1, ТОМ 9, 2024

R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

**KAZAKHSTAN ORIENTAL
STUDIES**

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 1, VOL 9, 2024

Ғылыми журнал

**Журнал 2022 жылдан
бері шығады**

**Құрылтайшы және
баспагер:**

Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану
институты

**Редакция мен
баспагер мекен
жайы:**

Заңды мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Шевченко к-сі 28,
050010

Нақты мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Құрманғазы к-сі 29,
050010

**Журнал Қазақстан
Республикасы
Ақпарат және
қоғамдық даму
министрлігінде 2021
жылдың 16
тамызында
тіркелген, куәлік
№KZ54VPY00039118**

**«ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ»
№ 1, ТОМ 9, 2024**

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, филология
ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану институтының бас директоры
(Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Байдаров Еркін Ұланұлы, философия
ғылымдарының кандидаты, доцент, Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми
қызметкері, (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Белгожа Ернұр Қуатұлы, тарих
ғылымдарының кандидаты, Р.Б. Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының ғалым-хатшысы (Алматы,
Қазақстан)

Научный журнал

**Журнал издается с
2022 года**

**Учредитель и
издатель:**

Институт
востоковедения
имени Р.Б.
Сулейменова

**Адрес редакции и
учредителя:**

Юридический адрес:

Казахстан г.
Алматы, ул.
Шевченко 28,
050010

Фактический адрес:

Казахстан, г.
Алматы, ул.
Курмангазы 29,
050010

**Журнал
зарегистрирован в
Министерстве
информации и
общественного
развития
Республики
Казахстан от 16
августа 2021 года,**

**«КАЗАХСТАНСКОЕ
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ»
№ 1, ТОМ 9, 2024**

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, доктор
филологических наук, генеральный директор
Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова
(Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Байдаров Еркин Уланович, кандидат
философских наук, доцент, ведущий научный
сотрудник Института востоковедения имени Р.Б.
Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Белгожа Ернур Куатулы, кандидат
исторических наук, ученый-секретарь Института
востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы,
Казахстан)

Scientific journal

**The journal has
been published since
2022**

**Founder and
publisher:**

R.B. Suleimenov
Institute of Oriental
Studies

**Editorial office and
founder address:**

Legal address:
Kazakhstan Almaty,
st. Shevchenko 28,
050010

Actual address:
Kazakhstan, Almaty,
st. Kurmangazy 29,
050010

**The journal was
registered with the
Ministry of
Information and
Public Development
of the Republic of
Kazakhstan on
August 16, 2021,
certificate no.
KZ54VPY00039118**

**«KAZAKHSTAN ORIENTAL STUDIES»
№ 1, VOL 9, 2024**

Chief Editor:

Duken Masimkhanuly, Doctor of Philology, General
Director of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies
(Almaty, Kazakhstan)

Scientific editor:

Yerkin Baidarov, Candidate of Philosophical
Sciences, Associate Professor, Leading Researcher at the R.B.
Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Responsible editor:

Yernur Belgozha, Candidate of Historical Sciences,
Scientific Secretary of the R.B. Suleimenov Institute of
Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Редакциялық алқа:

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Байдаров Еркін Ұланұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының кандидаты, доцент (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Белғожа Ернұр Қуатұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғалым хатшысы, тарих ғылымдарының кандидаты (Алматы Қазақстан)

Техникалық редактор:

Тұрлығожаева Алтынгүл Дүйсенқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының қоғаммен байланыс жөніндегі маманы (Алматы, Қазақстан)

Редакция алқасының мүшелері:

Әбусейітова Меруерт Қуатқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты Республикалық тарихи материалдарды зерттеу ақпараттық орталығының директоры, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының Ұйғыртану орталығының жетекшісі, тарих ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Ким Герман Николаевич, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Азия зерттеулер институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Мұқаметханұлы Нәбижан, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазіргі заманғы Қытайды зерттеу орталығының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері, «Астана» халықаралық ғылыми кешенінің Қытай және Азия зерттеулер орталығының жетекшісі, саяси ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Дүйсен Ғалымжан Мұстахимұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары, экономика ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Томохико Уяма, Хоккайдо университетінің Славян зерттеулер орталығының профессоры, PhD (Саппоро, Жапония)

Чэн Ян, Шанхай жаһандық басқару және аймақтық зерттеулер академиясының атқарушы президенті, Шанхай халықаралық зерттеулер университетінің профессоры, PhD (Шанхай, Қытай)

Ли Джу-Юн, Торонто университетінің профессоры, PhD (Торонто, Канада)

Зия-Ул-Хак Мухамед, Исламабад халықаралық ислам университетінің Исламтану институтының бас директоры, профессор (Исламабад, Пәкістан)

Атабаки Тоурадж, Нидерланды Корольдігі Өнер және ғылым академиясының Халықаралық әлеуметтік тарих институтының профессоры, PhD, (Амстердам, Нидерланды)

Батырхан Болатбек Шәденұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, PhD (Алматы, Қазақстан)

Николаева Камила Сергеевна, Ташкент мемлекеттік шығыстану университеті, Қытай тарихы, мәдениет, саясат және экономика кафедрасының меңгерушісі, саясаттану ғылымдарының кандидаты (Ташкент, Өзбекстан)

Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты
бас директорының стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары
(Алматы, Қазақстан)

Редакционная коллегия:

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, Генеральный директор Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор филологических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Байдаров Еркин Уланович, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат философских наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Белгожа Ернур Куатулы, ученый секретарь Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат исторических наук (Алматы, Казахстан)

Технический редактор:

Турлыгожаева Алтынгуль Дуйсеновна, специалист по связям с общественностью Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Члены редколлегии:

Абусейтова Меруерт Хуатовна, директор Республиканского информационного центра по изучению исторических материалов при Институте востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Алматы, Казахстан)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, руководитель Центра уйгуроведения Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор исторических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Ким Герман Николаевич, директор Института азиатских исследований КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Набижан Мукаматханулы, директор Центра исследований современного Китая КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна, главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, руководитель Центра Китайских и Азиатских исследований Международного научного комплекса Астана, доктор политических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Дуйсен Галымжан Мустахимулы, заместитель генерального директора по науке Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор экономических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Томохико Уяма, профессор Центра славянских исследований при Университете Хоккайдо, PhD (Саппоро, Япония)

Чэн Ян, PhD, профессор, Исполнительный президент Шанхайской академии глобального управления и региональных исследований Шанхайского университета международных исследований (Шанхай, Китай)

Ли Джун-Юн, PhD, профессор Университета Торонто (Торонто, Канада)

Зия-Ул-Хак Мухамед, Генеральный директор Института исламских исследований Международного исламского университета, профессор (Исламабад, Пакистан)

Атабаки Тоурадж, PhD, профессор Международного института социальной истории Королевской академии искусств и наук Нидерландов (Амстердам, Нидерланды)

Батырхан Болатбек Шәденулы, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, PhD (Алматы, Казахстан)

Николаева Камила Сергеевна, Ташкентский государственный университет востоковедения, заведующая кафедрой Истории, культуры, политики и экономики Китая, кандидат политических наук (Ташкент, Узбекистан)

Амирбекова Сағыныш Копеновна, заместитель генерального директора по стратегическому развитию и международным связям Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Editorial Board:

Editor-in-Chief:

Masimkhanuly Duken, General Director of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Philology, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Science Editor:

Baidarov Yerkin, Leading Researcher of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Responsible editor:

Belgozha Yernur, Scientific Secretary of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of Historical Sciences (Almaty, Kazakhstan)

Technical editor:

Turlygozhayeva Altyngul, Public Relations Specialist at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Members of the Editorial Board:

Abuseitova Meruert, Director of the Republican Information Center for the Study of Historical Materials of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan)

Karimova Risalat-Bibi, Head of the Uighur Studies Center of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kim German, Director of the Institute of Asian Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Nabizhan Mukhametkhanuly, Director of the Center for Studies of Modern China of Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana, Chief researcher of the Institute of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Head of the Center for Chinese and Asian Studies of the International Scientific Complex Astana, Doctor of Political Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Duisen Galymzhan, Deputy Director General for Science of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Economics, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Tomohiko Uyama, Professor of the Slavic-Eurasian Research Center at Hokkaido University, PhD (Sapporo, Japan)

Cheng Yang, Executive President в Shanghai Academy of Global Governance and Area Studies, Shanghai International Studies University, PhD, Professor (Shanghai, China)

Lee Joo-Yup, Professor of the University of Toronto, PhD (Toronto, Canada)

Zia-Ul-Haq Mohammed, General Director of the Institute of Islamic Studies of the International Islamic University, Professor (Islamabad, Pakistan)

Atabaki Touraj, Professor at the International Institute for Social History of the Royal Academy of Arts and Sciences of the Netherlands, PhD (Amsterdam, the Netherlands)

Batyrgan Bolatbek, Leading researcher of the R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, PhD, (Almaty, Kazakhstan)

Nikolaeva Kamilla, Head of the Department of Chinese History, Culture, Politics and Economics of the Tashkent State University of Oriental Studies, Candidate of Political Sciences (Tashkent, Uzbekistan)

Amirbekova Sagynysh, Deputy Director for Strategic Development and International Relations of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

МАЗМҰНЫ

<i>Алғысөз</i>	16
Шығыс елдерінің тарихы мен мәдениеті	
Ужкенов Е.М., Табынбаева З.С. <i>Моңғол империясы және Корея: соғыстан вассалиетке дейін</i>	21
Каримова З.К. <i>Түркі деректемелері Осман империясының Қашғариядағы протектораты жөнінде (XIX ғасырдың екінші жартысы)</i>	31
Шығыс елдері қарым-қатынастары	
Сарқытқан Қ., Дунбаева З., Ахметова А. <i>Қазақстан білім-ғылым жүйесінің даму кезеңдері және халықаралық интеграциясы (Қытай және Жапония мысалында)</i>	42
Далелхан А. <i>ҚХР саяси билігіндегі сабақтастық: бірінші буын сыртқы саясатының ерекшеліктері</i>	57
Мухаммад аш-Шахат әл-Жинди <i>Қазақстан мен Шығыс әлемі арасындағы қатынастардың күшеюінің негізі</i>	69
Шығыс филологиясы	
Юсупов Р.Қ. <i>Шығыс пен Батыс мәдениеттерін жақындастырудағы түркі халықтарының ауызша және жазба әдебиеті үлгілерінің рөлі</i>	76
Молотова Г.М. <i>«Тарих-и Рашидидегі» XV-XVI ғасырлар ақындарының өзара қарым-қатынасы туралы мәліметтер</i>	93
Әшімхан Т.Қ. <i>Қазіргі қазақ романы: XX ғасырдың көркем суреттері және көркемдік шешім эстетикасы</i>	104

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Предисловие</i>	16
История и культура Восточных стран	
Ужкенов Е.М., Табынбаева З.С. <i>Монгольская империя и Корея: от войны к вассалитету</i>	21
Каримова З. К. <i>Тюркские источники о протекторате Османской империи в Кашгарии (вторая половина XIX века)</i>	31
Страны Востока в международных отношениях	
Саркытккан К., Дунбаева З., Ахметова А. <i>Этапы развития системы образования и науки Казахстана и международная интеграция (на примере Китая и Японии)</i>	42
Далелхан А. <i>Преимственность в политической власти КНР: особенности внешней политики первого поколения</i>	57
Мухаммад аш-Шахат аль-Жинди <i>Основа активизации отношений между Казахстаном и Восточным миром</i>	69
Восточная филология	
Юсупов Р.К. <i>Роль образцов устной и письменной литературы тюркских народов в сближении культур Востока и Запада</i>	76
Молотова Г.М. <i>Сведения о взаимоотношениях поэтов XV-XVI веков из «Тарих-и Рашиди»</i>	93
Ашимхан Т.К. <i>Современный казахский роман: живопись и эстетика художественного решения XX века</i>	104

CONTENT

Foreword	16
History and culture of the Eastern countries	
Uzhkenov E.M., Tabynbayeva Z.S. <i>The Mongol empire and Korea: from war to vassalage</i>	21
Karimova Z.K. <i>Turkic sources about the protectorate of the Ottoman empire in Kashgaria (second half of the 19th century)</i>	31
The countries of the East in international relations	
Sarkytkan K., Dunbayeva Z., Akhmetova A. <i>Stages of development of the education and science system of Kazakhstan and international integration (on the example of China and Japan)</i>	42
Dalelkhan A. <i>Continuity in political authority of the PRC: features of the first generation foreign policy</i>	57
Mohamed El Shahat El Gendy <i>Basis of activating relations between Kazakhstan and the World of the East</i>	69
Oriental Philology	
Yussupov R.K. <i>The role of samples of oral and written literature of the turkic peoples in the rapprochement of cultures of the East and the West</i>	76
Molotova G.M. <i>Data on the relationship of poets of the 15th–16th centuries from “Tarikh-i Rashidi”</i>	93
Ashimkhan T.K. <i>Modern kazakh novel: painting and aesthetics of artistic decision of the XX century</i>	104

АЛҒЫСӨЗ

Шығыстану (ориенталистика) – Азия және Солтүстік Африка елдерінің тарихын, экономикасын, тілдерін, этнографиясын, мәдениетін, дінін, философиясын, материалдық және рухани мәдениеттерінің ескерткіштерін кешенді түрде зерттейтін ғылым. Бұл оның негізгі анықтамасы. Дәл осы ғылымды атау үшін «ориенталистика» термині қолданылады, яғни шығыстану ғылымының екінші атауы бар, ол – ориенталистика.

Шығыстану ғылымы өз ішінде мынадай аймақтық салаларға бөлінеді: египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, ирантану, түркітану, синология (қытайтану), моңғолтану, үндітану, жапонтану және т.б.

Шығыстану ғылымына Азия мен Солтүстік Африка елдерін іштей салаларға және аймақтарға бөліп қарастыру үрдісі тән. Ол үрдіс бойынша Шығыс елдерінің тарихын, экономикасын, әдебиетін және тілін зерттеуге мамандану, мысалы: шығыстанушы-тарихшы, шығыстанушы-лингвист т.б. Сонымен бірге, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің дінін, философиясын, мәдениетін жеке салаларға жіктеп қарастыру. Мысалы, араб елдерінің қазіргі саяси проблемаларына сараптама жасау немесе Қытайдың Орта Азия елдерімен болған экономикалық қатынастарын зерттеу.

Бүгінде шығыстану ғылымының зерттеу аясы кеңейіп, негізгі мақсаты – Шығыстың және Орталық Азия елдерінің, оның ішінде, еліміздің осы уақытқа дейін бұрмаланған тарихын, рухани-мәдени қазынасын терең зерттеп, Шығыстың және Түркі әлемінің әлемдік өркениеттің дамуына қосқан үлесін баршаға нақтылап, анықтап беру болып табылады. Оған қоса, шығыстану ғылымының алдында әртүрлі өркениеттер арасындағы диалогты қалыпты арнаға түсіріп, қазіргі әлемдегі бірқатар маңызды тарихи-мәдени, рухани, саяси және ұлттық проблемалардың әділ шешімін табу міндеті тұр.

Біздің елімізде шығыстану ғылымы саласымен арнайы айналысатын Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі жанындағы Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бар. Құрылғанына ширек ғасырдан асқан ғылыми орталық Азия мен Солтүстік Африка елдерін, Қазақстан мен Шығыс елдері қарым-қатынасының тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни, сонымен қатар, өркениет және мәдениетаралық қырларына іргелі және қолданбалы негізде жүйелі зерттеулер жүргізіп келеді.

Институтта аталған сала мамандарының үлкен қосыны шоғырланған. Сонымен бірге, Институттың халықаралық байланыс ауқымы да өте кең. Институт ғалымдары әлемнің көптеген елдерінің іргелі ғылыми орталықтарымен, жетекші ғалымдарымен бірге қоян-қолтық жұмыс істеп келеді. Міне осы жағдайдың бәрі Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты алдына үлкен міндет қойып отыр. Ол міндет болса – Институттың өзінің жеке ғылыми басылымын (хабаршы) шығару.

Осыған байланысты Институт 2022 жылдан бастап «Қазақстанның шығыстану ғылымы» атты журнал шығаруды қолға алды. Журналда отандық және шетелдік белгілі шығыстанушы ғалымдардың, магистранттар мен докторанттардың шығыстану ғылымының өзекті мәселелеріне, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің тарихы мен мәдениетіне, тілі мен әдебиетіне, экономикасы мен ішкі-сыртқы саясатына қатысты, сондай-ақ, Қазақстан мен Шығыс елдері арасындағы тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни байланыстарын қарастырған еңбектері жарияланады.

Журналда жарияланған материалдар ғылыми қауым үшін ғана емес, жалпы оқырмандар үшін де қызықты әрі пайдалы болады деп үміттенеміз. Осы саладағы барлық мамандарды шығармашылық ынтымақтастыққа шақырамыз.

Сіздерден тың да сүбелі еңбектер күтеміз.

Дукен Мәсімханұлы

Бас редактор, Р.Б.Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының бас директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор.

ПРЕДИСЛОВИЕ

Востоковедение (ориенталистика) – наука, комплексно исследующая историю, экономику, язык, этнографию, культуру, религию, философию, памятники материальной и духовной культуры стран Азии и Северной Африки. Это его основное определение. Для данной науки используется термин «ориенталистика», то есть, это второе название востоковедения.

Внутри востоковедение подразделяется на такие региональные области, как: египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, иранистика, тюркология, синология (китаеведение), монголоведение, индология, японистика и т.п.

Востоковедению присущ процесс рассмотрения стран Азии и Северной Африки, изнутри разделив на отрасли и регионы. Исходя из этого, имеются специализации по исследованию истории, экономики, литературы и языка стран Востока, например: историк-востоковед, лингвист-востоковед и др. Наряду с этим, религия, философия, культура стран Азии и Северной Африки рассматриваются, классифицируясь по отдельным отраслям. К примеру, экспертиза по современным политическим проблемам арабских стран или исследование экономических отношений Китая со странами Центральной Азии.

Ныне, ареал исследований востоковедения расширился и основной его целью является углубленное исследование по сей день искаженной истории и духовно-культурных богатств стран Востока и Центральной Азии, в частности, нашей страны, конкретизация и определение вклада Востока и Тюркского мира в развитие мировой цивилизации. А также, перед востоковедением поставлена задача – уравновесить диалог между различными цивилизациями и найти справедливое решение для ряда важных историко-культурных, духовных, политических и национальных проблем современного мира.

В нашей стране есть Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова при Министерстве Науки и высшего образования Республики Казахстан, непосредственно занимающийся наукой востоковедения. Научный центр с историей более, чем четверть века, проводит системные фундаментальные и прикладные исследования стран Азии и Северной Африки, историко-культурные, социально-экономические, политические, конфессиональные, а так же, цивилизационные и межкультурные аспекты взаимоотношений Казахстана и стран Востока.

В Институте сконцентрирована большая армия востоковедов. Также, масштаб международных связей Института очень широк. Ученые Института тесно работают с крупными научными центрами и ведущими учеными многих стран мира. И все это возлагает на Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова большую задачу – выпуск собственного научного издания (вестник) Института.

В связи с этим, с 2022 года, Институт приступил к изданию журнала «Казахстанское востоковедение». В журнале будут опубликованы работы отечественных и зарубежных известных ученых, магистрантов и докторантов, посвященные актуальным вопросам востоковедения, в которых рассматриваются история и культура, язык и литература, экономика, внешняя и внутренняя политика стран Азии и Северной Африки, а также, историко-культурные, социально-экономические, политические, религиозные связи между Казахстаном и странами Востока.

Надеемся, что материалы, опубликованные в журнале, будут полезны и интересны не только научному сообществу, но и широкому кругу читателей. Всех специалистов по данной отрасли приглашаем к творческому сотрудничеству.

Ждем от вас оригинальных и интересных работ.

Дукен Масимханулы
Главный редактор, генеральный директор
Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова,
доктор филологических наук, профессор.

FOREWORD

Oriental Studies (Orientalism) is the science comprehensively exploring the history, economy, language, ethnography, culture, religion, philosophy, monuments of the material and spiritual culture of Asia and North Africa. This is the principal definition of it. The term "Orientalism" is used for this science, i.e. it is the second name of oriental studies.

Inside Oriental Studies is subdivided into regional fields such as: Egyptology, Semitology, Assyriology, Arab Studies, Sumerology, Urartology, Qomran Studies, Malay Studies, Iranian Studies, Turkology, Sinology, Mongolian Studies, Indology, Japanese Studies, etc..

Oriental Studies is inherent in the process of looking at the countries of Asia and North Africa by dividing them into branches and regions from inside. Based on this, there are specialisations for the study of the history, economy, literature and language of Eastern countries, for example: orientalist historian, orientalist linguist, etc. At the same time, religion, philosophy and culture of Asian and North African countries are also examined, being classified into separate branches. For example, expertise on contemporary political issues in Arab countries or research on China's economic relations with Central Asian countries.

Today, the area of Oriental studies has expanded and the main objective is to study the distorted history and spiritual and cultural wealth of the Eastern and Central Asian countries, in particular our country, to specify and define the contribution of the East and the Turkic world in the development of the world civilization. In addition, the Oriental studies have the task of counterbalancing the dialogue between different civilizations and finding equitable solutions for a number of important historical, cultural, spiritual, political and national problems of the modern world.

In our country, there is the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies under the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan is directly engaged in the science of Oriental Studies. The scientific centre with a history of more than a quarter of a century, conducts systematic fundamental and applied research into the countries of Asia and North Africa, historical, cultural, socio-economic, political, confessional, as well as civilizational and intercultural aspects of relations between Kazakhstan and the countries of the East.

The Institute is host a large army of Orientalists. Also, there is a very large scale of international ties of the Institute. The researchers of the Institute work closely with major research centres and leading scientists in many countries of the world. And all this puts on R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies a big task - to publish its own scientific publication (bulletin) of the Institute.

In this regard, since 2022, the Institute has started to publish the journal "Oriental Science of Kazakhstan". The journal will publish the works of domestic and foreign renowned scientists, undergraduates and doctoral students on current issues of Oriental Studies, which address the history and culture, language and literature, economy, foreign and domestic politics of Asia and North Africa, as well as, historical, cultural, socio-economic, political, religious relations between Kazakhstan and the countries of the East.

We hope that the materials published in the journal will be useful and interesting not only to the scientific community, but also to a wide range of readers. We invite all specialists in this field to creative cooperation.

We are looking forward to original and significant works from you.

Duken Massimkhanuly
Chief Editor, Director General
R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies,
Doctor of Philological Sciences, Professor.

¹Ужкенов Е.М. ²Табынбаева З.С.
^{1,2} Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова,
Алматы, Казахстан,
E-mail:¹ e81g@mail.ru, ² z.tab@list.ru

МОНГОЛЬСКАЯ ИМПЕРИЯ И КОРЕЯ: ОТ ВОЙНЫ К ВАССАЛИТЕТУ

Аннотация. Целью статьи является глубокий анализ сложных взаимоотношений между Монгольской империей и Корейским государством от периода военных конфликтов до установления вассальной зависимости. Исследование направлено на выявление ключевых факторов, определяющих ход и историческое значение этих отношений. Новизна исследования заключается в глубоком анализе многочисленных походов монголов на Корею и сопротивления Кореи. Основное направление исследования – изучение влияния этих событий на историческую динамику региона и развитие общества в целом. Особое внимание уделено анализу дипломатических и торговых отношений между кочевниками Дальнего Востока и Кореей, а также роли Китая в судьбе Кореи как традиционного сюзерена. Несмотря на сложные времена, статья подчеркивает, что Корея смогла сохранить свою автономность и стать ключевым узлом на Великом Шелковом пути, что способствовало развитию ремесленного производства и повышению ее авторитета. Статья представляет важный вклад в историческую науку, обогащая наше понимание о сложных взаимоотношениях в регионе Северо-Восточной Азии. Практическое значение статьи заключается в возможности применения ее результатов для более глубокого анализа современных геополитических процессов. Методика исследования включает в себя аналитический подход к интерпретации данных и сравнительный анализ исторических событий. Авторы анализируют влияние краха клановой системы и кризиса центральной власти на военную систему Корейского государства, обращая внимание на изменения в системе мобилизации, которые оказались одной из причин ухудшения политической и социальной ситуации в стране. В результате исследования выявлены ключевые факторы, определяющие ход взаимоотношений между Монгольской империей и Корейским государством. Анализ позволяет сделать вывод о важности этих событий для формирования исторической траектории обоих народов и региона в целом.

Ключевые слова: Монгольская империя, Корея, средневековье, военные походы, Дальний Восток, восстания, кризис.

Введение

Исследование взаимоотношений между Монгольской империей и Кореей является актуальным и важным в контексте изучения истории Восточной Азии. Отношения этих двух государств в период от военных конфликтов до установления вассальной зависимости представляют собой сложную историческую динамику, которая оказывала значительное влияние на политическую, экономическую и культурную жизнь региона.

В современном мире, где геополитические связи играют важную роль, понимание исторических взаимоотношений между Монгольской империей и Кореей помогает лучше осмыслить современные тенденции и конфликты. Анализ прошлого позволяет нам лучше понять современные вызовы и возможности, с которыми сталкиваются страны региона.

Поэтому данная статья представляет собой попытку более глубокого погружения в исторические события и динамику взаимоотношений между Монгольской империей и

Кореей, с целью расширения нашего знания о прошлом и, следовательно, о настоящем этого региона.

Материалы и методы исследования

Для подготовки статьи применялся комплексный методологический подход, который включал в себя использование различных научных методов и аналитических инструментов. Прежде всего, осуществлялась аналитическая обработка научной литературы, включающая монографии, статьи в научных журналах и диссертации, посвященные истории Кореи и Монгольской империи. Этот процесс включал критическую оценку источников на предмет их достоверности и надежности информации. Для выявления сходств и различий в различных периодах истории взаимоотношений между Монгольской империей и Кореей был проведен сравнительный анализ исторических событий и фактов. Этот метод позволил выделить ключевые тенденции и динамику развития отношений между этими двумя государствами. Полученные результаты и данные были в последующем интерпретированы и обобщены с целью выявления основных закономерностей и тенденций в истории взаимоотношений между Монгольской империей и Кореей. Этот этап анализа позволил сформулировать обоснованные выводы и аргументацию в статье, а также выделить значимые аспекты исторического взаимодействия между обеими странами. Таким образом, использование комплекса методов исследования обеспечило полноценное исследование темы, а также позволило выработать обоснованные выводы и аргументацию в статье, подтвержденные научными данными и фактами.

Исследования взаимоотношений между Монгольской империей и Кореей вызывают значительный интерес у историков и культурологов как в Корею, так и за ее пределами. Обширная литература по этой теме отражает актуальность и значимость проблемы. В работах таких историков, как Курбанов О.С. [1], Пак М.Н. [2], Хенторн Уильям Э. [3] и многих других, обозреваются ключевые аспекты взаимоотношений между Монгольской империей и Кореей. Их исследования позволяют проследить эволюцию отношений между этими двумя государствами на протяжении времени и понять влияние их взаимодействия на политическую, экономическую и культурную жизнь региона. Особую роль сыграл перевод «Самгук саги», выполненный Пак М.Н. Степень изученности темы «Монгольская империя и Корея: от войны к вассалитету» может быть оценена как высокая в отношении общего хода боевых действий монголов в Корею. Этот аспект истории хорошо представлен в мировой библиографии и подробно описан в множестве работ западных исследователей [4,5,6,7, 8]. Изучение историографии данной проблемы стало основой для формирования новых подходов к изучению отношений между кочевниками и оседлыми жителями на Дальнем Востоке.

Однако, в контексте данной статьи, авторы осознанно выбрали сосредоточиться на малоизвестных моментах взаимодействия между Монгольской империей и Кореей. Это позволяет расширить понимание процесса завоевания и последующего вассального статуса Кореи со стороны монгольских завоевателей. Важную роль в этом играет изучение положения корейского населения накануне монгольских вторжений [9, 10], а также внутривосточной борьбы среди кланов [11,12, 13].

Кроме того, важно отметить, что в отечественной историографии мало внимания уделяется завоеванию Кореи монголами, что осложняет процесс восстановления полной и объективной истории Монгольской империи. Этот недостаток ставит под сомнение достоверность некоторых исторических сведений и создает проблемы для исследователей, стремящихся к комплексному анализу данного периода [14].

Таким образом, степень изученности темы может быть оценена как относительно высокая в общем контексте исследования военных действий, но существуют недостатки в

понимании истории завоевания Кореи монголами, что подчеркивает значимость дальнейших исследований и углубленного анализа данного периода истории.

Обсуждение

Празднование 750 – летнего юбилея Улуса Джучи как части исторического прошлого нашей Республики, закономерно вызвал пробуждение интереса к истории Золотой Орды, особенно к стадии ее формирования. Огромная территория, налаженная торговля и коммуникация до сих пор поражают сознание современных людей. Размах ведения боевых действий монголов сложно себе представить. Средневековые кочевники вели боевые действия на территории Польши и Венгрии, где разбили цвет европейского рыцарства, сражались в жарких районах Передней Азии и стран Полумесяца, где их противниками были закаленные в боях мусульманские храбрецы, взяли культурную столицу и крупнейший город мира – Багдад. Монголы проводили военные операции в джунглях Индии, в лесах России и в сибирской тайге. Степные кочевники проводили морские десанты в Японском море, а также сражались во вьетнамских джунглях. Подобный масштаб действий показывает, что степняки умели действовать в любых условиях и приспосабливаться к любым противникам. Одним из сложных и упорных противников монголов стало Корейское государство, для приведения в подданство которого потребовалось организация нескольких походов. Корея со своей стороны столкнулась с противником не знавшим поражений и обладавшим лучшей в мире армией.

Взаимоотношения между Монгольской империей и Кореей представляют собой уникальный исторический период, характеризующийся эволюцией от военных конфликтов до мирных взаимоотношений, правда с установлением вассальной зависимости. Этот период, охватывающий XIII-XIV века, стал свидетелем многочисленных походов монголов на Корею в попытке привлечения ее в сферу своего влияния. Сопrotивление со стороны Кореи, столкнувшейся с мощной армией непобежденных завоевателей, привело к продолжительным военным конфликтам, закончившимся длительным процессом подчинения, пусть и неполного.

Отношения между кочевыми народами Дальнего Востока и Кореи носили сложный и самобытный характер. Период войны и мирных отношений чередовались одни за другим. Кроме того, сами отношения насчитывали ни один век, а поэтому был накоплен огромный практический опыт в дипломатии и торговле. Кочевники издавна несли определенную угрозу независимости Кореи, однако до периода монгольских завоевателей, Кореи удавалось отстоять свою независимость. Главную роль при этом играла позиция Китая, традиционного сюзерена Кореи. Ярким примером этого было чжурчженское господство над Китаем, где Корея при сохранении полной автономности и суверенитета, продемонстрировала определенную зависимость, пусть и на словах. Более того, Корея достаточно успешно отражала несколько волн кочевников и неоднократно брала под свой контроль важнейшие перевалы и пункты.

Совсем другое дело представляло собой монгольское завоевание. Образованное в начале XIII века Монгольское государство сразу же было нацелено на покорение Китая, где Корея представляла собой угрозу для восточного фланга будущего наступления. Сломив сопротивление чжурчженей, монголы тем самым открыли путь к сепаратизму и возрождению прежней, киданьской государственности. Именно поэтому, преследуя остатки разгромленных киданей, монголы впервые столкнулись с корейскими силами. Однако надо отметить, что первые контакты носили довольно мирный характер, поскольку кидани угрожали и корейской безопасности, поскольку они трижды с 1216 по 1218 годы вторгались на корейскую территорию. Первые контакты между монголами и корейцами были зафиксированы в 1219 году, когда, выступив на стороне корейцев и попутно разгромив

несколько населенных пунктов и разгромив киданей, монголы возвратились в родные степи. Здесь необходимо отметить тот факт, что в пограничном городе монголы оставили 40, а по другим сведениям – 300, человек, для того чтобы они изучали корейский язык и культуру, что намекает на то, что монголы имели дальновидные планы на Корейский полуостров, а кроме того именно в этом году был направлен посланник монголов к корейскому вану, который добился хотя бы видимой покорности Кореи.

Необходимо отметить, что само внутреннее положение Кореи было весьма непрочным, что облегчило ее сравнительно быстрое завоевание. После некоторого укрепления в XI веке, начался процесс постепенного ослабления. Первым фактором стало неравномерное распределение земельных угодий с одновременным ростом бюрократического аппарата. Именно кризис земельных отношений, во многом связанный с появлением и ростом новой элиты, и привел к истощению земельного фонда государства. Уменьшение числа податного населения и падение налоговых поступлений привели к росту дефицита, что побуждало правительство к увеличению налогового бремени на оставшееся население. Разоренный народ, вполне естественно, был вынужден мигрировать в города, пополняя тем самым количество бедноты, а также увеличению бродяг, которые волей-неволей были вынуждены жить разбоем, увеличивая тем самым протестную массу.

Однако несмотря на этот негативный момент, правительство во главе с ваном продолжало практику выделения по сути феодалов. По мере лишения всякого авторитета и продолжающегося падения авторитета центральной власти, усилилось влияние каких-либо кругов связанных с правящим аппаратом. Все это привело к изменению политического ландшафта и формированием кланов. Дело было в том, что крупные феодалы сосредоточившие в своих руках огромные надель, стали добиваться перехода земель в свою частную собственность, что подрывало государство с его правом на землю. Ярким свидетельством дальнейшего упадка стал захват земель, принадлежавших ранее мелким крестьянским хозяйствам или мелких феодалов. Опираясь на свои возросшие возможности и силы, крупные феодалы стали добиваться роста своего влияния у подножия самого престола. Клановая система привела к ограничению власти самого вана и кризису ключевых столпов центральной власти. Особенно тяжело кризис сказался на военной системе Корейского государства. Раздача земель вместе с податным свободным населением, привело к тому, что взамен прежней системы массовой всеобщей воинской обязанности, пришла система периодических мобилизаций («чхомобён»). Сокращение воинского контингента стало катастрофическим – если ранее правительство могло мобилизовать не менее 200 тысяч воинов, то уже в 1107 году, для борьбы с чжурчженями с большими осложнениями было мобилизовано чуть более 170 000, что хотя и принесло победу, но обнажило слабые места корейской армии и показало слабость военной системы. Ярким проявлением новых тенденций стало появление у «новых» феодалов своих собственных отрядов («сабён» или «кабён»). Примером явного увеличения самостоятельности отдельных феодалов может служить крупный феодал Чон Чун Бу. Вначале он имел лишь небольшую охрану, но к 1200 году у него уже было 6 собственных отрядов войск, а к 1206 году численность его армии составляла 3 тысячи воинов. Такая концентрация крупных военных сил в руках отдельных крупных феодалов приводила не только к росту их самостоятельности, но и объективно ослабляло общий воинский потенциал государства. Более того, силы феодалов стали подменять местами и регулярные войска, как например, видя, что государственные войска не справляются с киданями в 1216 году, семья Цоев направила на них собственные силы, которые в отличии от регулярной армии, наоборот отгеснили противника. Понятно, что при такой системе народ начинал оказывать сопротивление, что вынуждало государство к увеличению военных расходов. Уже в 1170-х гг., рост недовольства народа привел к ряду крупных восстаний. территория которых периодически охватывала все государство. Для

понимания ослабления регулярной армии Кореи, необходимо учесть фактор и народных восстаний, сказавшихся на ее боеспособности. Крупнейшим из них было восстание под руководством Ман И, начавшееся еще в 1176 году. Добившись значительных успехов и показав всю слабость государства, восстание на некоторое время ослабло, на что повлиял и отход Ман И от руководства восстания, но с его возвращением, восстание так или иначе было обречено и потерпело крах. Кратковременные успехи, достигнутые в ходе данного восстания, стали основанием и для других, как например, восстание в провинции Пхенандо, а также в западной столице государства – в городе Согёне. Из других крупных восстаний следует отметить восстания 1193-1194 гг., под руководством Ким Са Ми и Хё Сим. Еще одним сигналом стал мятеж солдат, пытавшихся примкнуть к восставшим в уезде Кёнчжу. Быстро подавленное, тем не менее оно стало основанием для серии репрессий и казни некоторых офицеров.

Начало полноценных дипломатических отношений берет свое начало с 1219 года, были назначены наместники для сбора дани. Если первоначальные требования монголов носили более адекватный характер, то со временем требования монголов все время усиливались. Убийство наместника корейскими партизанами, послужило удобным поводом для полноценного вторжения.

Непосредственно боевые действия начались в 1232 году, когда монголы вторглись на полуостров и начали активное продвижение к столице. Само наступление по-разному воспринималось и воспринимается в историографии. Часть современных ученых акцентирует своё внимание что монголы увязли в боях вблизи укрепленных крепостей, забывая о том, что это была обычная тактика монголов – по сути вблизи них оставались лишь блокирующие войска, тогда как основная часть стремительно атаковала более важные пункты государства. Сам ход событий достаточно хорошо известен, и если убрать из описания героические действия корейцев, то сама ситуация выглядела достаточно просто. Корейская армия, по сути, вела пассивную оборону, лишь иногда прибегая к прямым действиям. Прямое боестолкновение с монголами оканчивались как правило в пользу последних, что характерно для всех противников монголов в то время, хотя на Корейском полуострове имела своя специфика. В частности, профессиональные войска зачастую терпели неудачу или бежали первыми с поля боя, тогда как наспех собранное ополчение, наоборот, проявляло твердость в боях и зачастую демонстрировало успехи и твердость.

Второй поход закончился тем, что корейское правительство приняло требование монголов и заключило с ними ряд договоров. Одним из требований монголов было посещение корейским государем монгольской столицы с принесением личной присяги монгольскому владыке. Внешнее проявление подданства это не только видимый сюзеренитет, но и проявление разрыва прежних, союзнических отношений Кореи и Китая. Тем не менее, наладив регулярные выплаты дани, корейское правительство всячески продолжало оттягивать выполнение данного требования, что объяснялось внутривластными моментами. Сильные позиции местной власти и тяжелая дань, налагаемая на местное население, породили к жизни сильное антимонгольские настроения. К тому же надо признать, успехи монгольских войск казались не столь впечатляемые. Надо учитывать, что общая численность монголов вряд ли превышала 30 тысяч воинов, а учитывая, что ключевые крепости корейцев оказались неприступными, Корейское правительство рассчитывало на сохранившуюся военную силу, а также на продолжение сопротивления Южного Китая. Все эти факторы породили к жизни возобновление монгольских походов и к окончательному покорению Кореи.

Третий поход для монголов окончился полным достижением всех поставленных целей. По сути, именно он стал переломным в отношениях и поставил точку в признании суверенитета корейским ваном. Согласно всем канонам того времени, меняется даже

титулатура корейских ванов, которые на долгие сто лет признают монгольское господство. После посещения Монголии одним из дальних родственников короля, принца Синана в 1239 году, монголы выдвинули ряд условий, в число которых входило требование корейскому государю вернуть на полуостров корейцев, переселившихся на острова, сообщить о количестве дворов и численности населения Корё, послать в Монголию корейского заложника королевских кровей и выдать высокопоставленных сановников, активно боровшихся с монголами.

Следует отметить, что данные требования сопровождалось не только выполнением дипломатического церемониала, но и, по сути, неприкрытым разграблением страны. Однако необходимо отметить, что монголы не предполагали включение Кореи непосредственно в состав Монгольской империи, в отличии, например, от территорий Средней Азии и Казахстана, которые были включены в состав улусов. Скорее, Корея рассматривалась как зависимая территория с выплатой регулярной дани, как например зависимые территории русских княжеств. Также следует отметить, что основным видом дани служили ремесленные изделия, что свидетельствует о высоком уровне мастерства корейских умельцев того времени.

Четвертый и пятый поход были проведены не столько для окончательного подавления корейского самоуправления, а преимущественно имели целью дальнейшего разграбления страны и основания на ее территории ряда опорных пунктов, помогавших при подавлении восстаний. Кроме того, корейская территория служила удобной базой для подготовки наступления на Японские острова. При пятом походе, монголы согласились прекратить боевые действия и снять осаду со столицы, при условии проявления полной покорности. Корейское правительство, более не располагая полевой армией было вынуждено согласиться и на эти требования. Также корейский правитель согласился перенести столицу в указанное монголами местность и послал одного из своих сыновей, принца Ан Гёнгона, в Монголию в качестве заложника, после чего монголы вывели свои войска.

Хубилай, новый каган империи, достаточно дружелюбно встретил корейских посланников, имея ввиду, что война с Китаем еще была не окончена и наверняка надеясь на дальнейший нейтралитет Кореи. Хубилай шел на встречу многим пожеланиям корейцев и отказался от самых одиозных требований, предложив в ответ признать вассальную присягу.

Переговоры с новым монгольским правителем Хубилаем были дружественными. Хубилай отказался от многих монгольских притязаний в Корее, предложив в ответ признать сюзеренитет Монголии. Наследник престола согласился с предложенными условиями, и в период его пребывания в Монголии он узнал, что его отец скончался. Вернувшись в Корею, он занял престол и получил впоследствии храмовое имя Вончжон (1259-1274). Его правление и сама личность правителя достаточно неоднозначно воспринимаются в истории страны.

Монгольским дарухати (постоянным комиссарам Монголии) при дворе Корё предлагали провизию, и иногда они также были готовы активно участвовать в делах двора Корё. Часть острова Чеджу была превращена в пастбища для дислоцированной там монгольской кавалерии. Даже сегодня на острове Чеджу используется несколько монгольских слов. Кроме того, монгольское господство в Евразии способствовало культурному обмену, который включал, например, передачу некоторых корейских идей и технологий в другие районы, находящиеся под контролем монголов.

Династия Корё выжила под влиянием монгольской династии Юань, пока она не начала вытеснять монгольские гарнизоны, начиная с 1350-х годов, когда династия Юань уже начала рушиться, страдая от массовых восстаний в Китае. Воспользовавшись этой возможностью, король Корё Гонмин также смог вернуть себе некоторые северные территории.

Прекращение монгольских походов в страну безусловно способствовало поднятию экономики, а снижение зависимости от армейских генералов способствовало нарастанию

центростремительных процессов в государстве, в результате чего происходит укрепление верховной власти и роста ее авторитета.

Заключение

Несмотря на тяжелые последствия монгольского завоевания, Корея довольно быстро оправилась от него и смогла в полной мере воспользоваться открытием трансконтинентальной артерией. Корея и ее товары стали известны далеко за ее пределами и стали своего рода ее визитной карточкой. К последствиям можно отнести и значительный рост самостоятельности сильных кланов, вследствие чего начался процесс разложения прежних связей в традиционных обществах. Хотя этот процесс не завершился за период монгольского господства, но начавшийся процесс юридического оформления сложившихся классов впоследствии привел сначала к консервации сложившихся отношений, а затем и к заметному отставанию от мирового прогресса.

Негативной стороной этого процесса являлась фактическая зависимость Кореи от монголов, а регулярная дань стала тяжелым грузом и препятствовала дальнейшему развитию страны. Крайняя степень зависимости проявлялась в заключении многочисленных договоров и родственных браков, а так как монгольские принцессы часто становились женами корейских властителей, то монголы зачастую вмешивались в прямое управление государством. Корея также стала участником внешнеполитических авантюр Монгольской империи, в том числе и подготовки нападения на Японию. Сказался на внешнеполитическом положении корейского двора и разрыв дипломатических отношений с китайскими владыками на юге. Несмотря на сравнительно тяжелое положение, Корея смогла сохранить свою автономию, став при этом одной из отправных точек во всемирной торговой сети того времени – Великого Шелкового пути, что положительно сказалось на поднятия ремесленного производства и авторитета Кореи.

Литература:

1. Курбанов О.С. История Кореи с древности до начала XXI века. – Санкт-Петербург: Издательство: Санкт-Петербургского университета, 2009.
2. Пак М.Н. Поход монголов в Корею в 1231-1232 гг. и его последствия. Татаро-монголы в Азии и Европе. – Москва, 1977.
3. Хенторн Уильям Э. Корея: монгольские нашествия. – Издательство: Калифорнийского университета, 1963.
4. Baker D. Histories and Counter-Histories: Writing the History of the Korean People, in the Past, the Present, and the Future // Don Baker's Site. Korean history and religion. Electronic data. [S.l.], 2011 // URL: http://ubcdbaker.shawwebpace.ca/asset/view/5653/histories_counterhistories.pdf (access date: 28.12.2023).
5. Breuker R. E. Writing History in Koryo // Korean Histories. 2010. Vol. 2, № 1.
6. Miller O. Marxism and East Asian History from Eurocentrism and Nationalism to Marxist Universalism // Marxism 21. 2010. Vol. 7, № 2
7. Miller O. The Idea of Stagnation in Korean Historiography: from Fukuda Tokuzo to the New Right // Korean Histories. 2010. Vol. 2, № 1.
8. Wells K.M. The Nation, the World, and the Dissolution of the Shin'ganhoe: Nationalist Historiography in South Korea // Korean Studies. 2001. Vol. 25, № 2.
9. Курбанов С.О. История Кореи: с древности до начала XXI в. Санкт-Петербург, 2009.
10. Толстокулаков И.А. Культура государства Чосон // Корё сарам: записки о корейцах, 2010 // URL: <http://kore-saram.ru/kultura-gosudarstva-coson> (дата обращения: 11.03.2024).

11. Симбирцева Т.М. Средневековые летописи Кореи: новое прочтение в эпоху глобализации // Корё сарам: записки о корейцах, 2009 // URL: <http://kore-saram.ru/Articles/ArticleInfo.aspx?Id=c78df96f-5064-415d-9bf7-23d4e0b582d3> (дата обращения: 11.03.2024).

12. Курбанов С.О. Биография конфуцианцев в неофициальной истории династии Корё «Мокчэ касук хвичхан ёса» // Российское корееведение: альманах. Москва, 2003. Вып. 3.

13. Троцевич А.Ф. Рукописные собрания «неофициальных историй» (яса) в библиотеке Восточного факультета Санкт-Петербургского государственного университета // Российское корееведение: альманах. Москва, 2001. Вып. 2.

14. Тихонов В.М. Фрагменты из «Карак-кукки» (к вопросу о «северном» и «южном» компонентах в этногенезе корейцев) // Российское корееведение: альманах. М., 2003. Вып. 3.

References:

1. Kurbanov O.S. Istoriya Korei s drevnosti do nachala XXI veka [History of Korea from ancient times to the beginning of the 21st century]. – Sankt-Peterburg: Izdatelstvo: Sankt-Peterburgskogo universiteta, 2009. (rus)

2. Pak M.N. Pohod mongolov v Koreyu v 1231-1232 gg. i ego posledstviya. Tataro-mongoly v Azii i Evrope. – Moskva, 1977. (rus)

3. Hentorn Uilyam E. Koreya: mongolskie nashestviya. – Izdatelstvo: Kalifornijskogo universiteta, 1963. (rus)

4. Baker D. Histories and Counter-Histories: Writing the History of the Korean People, in the Past, the Present, and the Future // Don Baker's Site. Korean history and religion. Electronic data. [S.l.], 2011 // URL: http://ubcdbaker.shawwebspace.ca/asset/view/5653/histories_counterhistories.pdf (access date: 28.12.2023). (eng)

5. Breuker R. E. Writing History in Koryo // Korean Histories. 2010. Vol. 2, № 1. (eng)

6. Miller O. Marxism and East Asian History from Eurocentrism and Nationalism to Marxist Universalism // Marxism 21. 2010. Vol. 7, № 2 (eng)

7. Miller O. The Idea of Stagnation in Korean Historiography: from Fukuda Tokuzo to the New Right // Korean Histories. 2010. Vol. 2, № 1. (eng)

8. Wells K.M. The Nation, the World, and the Dissolution of the Shin'ganhoe: Nationalist Historiography in South Korea // Korean Studies. 2001. Vol. 25, № 2. (eng)

Kurbanov S.O. Istoriya Korei: s drevnosti do nachala XXI v. Sankt-Peterburg, 2009. (rus)

9 Kurbanov S.O. Istoriya Korei: s drevnosti do nachala XXI v. Sankt-Peterburg, 2009. (rus)

10. Tolstokulakov I.A. Kultura gosudarstva Choson [Culture of the Joseon Dynasty] // Koryo saram: zapiski o korejcah, 2010 // URL: <http://kore-saram.ru/kultura-gosudarstva-coson> (data obrasheniya: 11.03.2024). (rus)

11. Simbirceva T.M. Srednevekovye letopisi Korei: novoe prochtenie v epohu globalizacii [Medieval Chronicles of Korea: New Reading in the Age of Globalization] // Koryo saram : zapiski o korejcah, 2009 // URL: <http://kore-saram.ru/Articles/ArticleInfo.aspx?Id=c78df96f-5064-415d-9bf7-23d4e0b582d3> (data obrasheniya: 11.03.2024). (rus)

12. Kurbanov S.O. Biografiya konfuciancev v neoficialnoj istorii dinastii Koryo «Mokche kasuk hvichhan yosa» // Rossijskoe koreev[History of Korea from ancient times to the beginning of the 21st century]jedenie: almanah. Moskva, 2003. Vyp. 3. (rus)

13. Trocevich A.F. Rukopisnye sobraniya «neoficialnyh istorij» (yasa) v biblioteke Vostochnogo fakulteta Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta [Biography of the Confucians in the unofficial history of the Goryeo dynasty “Mokche kasuk hwichan yosa” // Rossijskoe koreevedenie: almanah. - Moskva, 2001. Vyp. 2. (rus)

14. Tihonov V.M. Fragmenty iz «Karak-kukki» (k voprosu o «severnom» i «yuzhnom» komponentah v etnogeneze korejcev) [Fragments from “Karak-kukki” (on the issue of “northern” and “southern” components in the ethnogenesis of Koreans)] // Rossijskoe koreevedenie: almanah. M., 2003. Vyp. 3(rus)

¹Ужкенов Е.М. ²Табынбаева З.С.

^{1,2} Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты,
Алматы, Қазақстан,
E-mail: ¹e81g@mail.ru, ²z.tab@list.ru

МОҢҒОЛ ИМПЕРИЯСЫ ЖӘНЕ КОРЕЯ: СОҒЫСТАН ВАССАЛИЕТКЕ ДЕЙІН

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – әскери қақтығыстар кезеңінен бастап, вассалдық тәуелділікке дейінгі Моңғол империясы мен Корея мемлекеті арасындағы күрделі қарым-қатынастарға тереңінен талдау жасау. Зерттеу осы қатынастардың барысы мен тарихи маңызын анықтайтын өзекті факторларды айқындауға бағытталған. Зерттеудің жаңалығы моңғолдардың Кореяға жасаған көптеген жорықтары және Кореяның қарсылық көрсетуіне терең талдауда. Зерттеудің негізгі бағыты – осы оқиғалардың аймақтың тарихи динамикасына және тұтас қоғамның дамуына әсерін зерделеу. Қиыр Шығыс пен Кореяның көшпелілері арасындағы дипломатиялық және сауда қатынастарын, сондай-ақ, дәстүрлі сюзерен ретіндегі Корея тағдырындағы Қытайдың рөлін талдауға ерекше көңіл бөлінген. Мақала сол бір қиын замандарға қарамастан, Корея өзінің автономдығын сақтап, Ұлы Жібек жолында негізгі түйін болды, оның өзі қолөнер өндірісінің дамуы мен оның беделінің өсуіне себепші болғандығын атап өтеді. Мақала біздің Солтүстік-Шығыс Азия өңіріндегі күрделі қарым-қатынастар жайлы түсінігімізді байыта отырып, тарих ғылымына маңызды үлесін қосады. Мақаланың практикалық маңызы – оның нәтижелерін заманауи геосаяси процестерді тереңірек талдауда қолдану мүмкіндігінде. Зерттеу әдістемесіне деректерді түсіндіруде аналитикалық тәсіл және тарихи оқиғаларды салыстырмалы талдау кіреді. Авторлар елдегі саяси және әлеуметтік ахуалдың нашарлау себебінің бірі болған мобилизациялау жүйесіндегі өзгерістерге назар аударып, Корея мемлекетінің әскери жүйесіне кландық жүйенің күйреуі мен орталық билік дағдарысының әсерін талдайды. Зерттеу нәтижесінде, Моңғол империясы мен Корея мемлекеті арасындағы қарым-қатынастардың барысын белгілейтін өзекті факторлар айқындалды. Жасалған талдау екі халық пен тұтас аймақтың тарихи траекториясының қалыптасуына себепші болған осы оқиғалардың маңызы туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Моңғол империясы, Корея, орта ғасырлар, әскери жорықтар, Қиыр Шығыс, көтерілістер, дағдарыс.

¹Uzhkenov E.M. ²Tabynbayeva Z.S.

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan,
E-mail: ¹e81g@mail.ru, ²z.tab@list.ru

THE MONGOL EMPIRE AND KOREA: FROM WAR TO VASSALAGE

Abstract. The purpose of the article is an in-depth analysis of the complex relationship between the Mongolian Empire and the Korean state from the period of military conflicts to the establishment of vassalage. The research is aimed at identifying the key factors determining the course and historical significance of these relations. The novelty of the study lies in an in-depth analysis of the numerous Mongol campaigns against Korea and the resistance of Korea. The main

direction of the research is to study the impact of these events on the historical dynamics of the region and the development of society as a whole. Special attention is paid to the analysis of diplomatic and trade relations between the nomads of the Far East and Korea, as well as China's role in the fate of Korea as a traditional overlord. Despite the difficult times, the article emphasizes that Korea was able to maintain its autonomy and become a key hub on the Great Silk Road, which contributed to the development of handicraft production and increased its authority. The article represents an important contribution to historical science, enriching our understanding of the complex relationships in the Northeast Asian region. The practical significance of the article lies in the possibility of applying its results to a deeper analysis of modern geopolitical processes. The research methodology includes an analytical approach to data interpretation and a comparative analysis of historical events. The authors analyze the impact of the collapse of the clan system and the crisis of the central government on the military system of the Korean state, paying attention to changes in the mobilization system, which turned out to be one of the reasons for the deterioration of the political and social situation in the country. As a result of the research, the key factors determining the course of relations between the Mongolian Empire and the Korean state have been identified. The analysis allows us to conclude that these events are important for shaping the historical trajectory of both peoples and the region as a whole.

Key words: The Mongol Empire, Korea, the Middle Ages, military campaigns, the Far East, uprisings, crisis.

Сведения об авторах:

Ужкенов Ернар Муратович, к.и.н., ведущий научный сотрудник, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Табынбаева Зауре Сыздыковна, к.и.н., ведущий научный сотрудник, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Авторлар туралы мәлімет:

Ужкенов Ернар Мұратұлы, т.ғ.к., жетекші ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Табынбаева Зәуре Сыздыққызы, т.ғ.к., жетекші ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты. Алматы, Қазақстан.

Information about authors:

Uzhkenov Ernar Muratovich, Senior Research, Candidate of Historical Sciences, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies SC MSHE RK, Almaty, Kazakhstan.

Tabynbayeva Zauere Syzdykovna, Senior Research, Candidate of Historical Sciences, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies SC MSHE RK, Almaty, Kazakhstan.

*Келіп түсті 28 желтоқсан 2023 жыл
Қабылданды 25 ақпан 2024 жыл*

Каримова З.К.

«Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан,
E-mail: vostok_karimova@mail.ru

ТҮРКІ ДЕРЕКТЕМЕЛЕРІ ОСМАН ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚАШҒАРИЯДАҒЫ ПРОТЕКТОРАТЫ ЖӨНІНДЕ (XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ)

Аңдатпа. Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысындағы Қашғарияда құрылған Йақұп бек мемлекетінің Осман империясы мен қарым-қатынастары шығыстүркістандық тарихшылар еңбектеріндегі мәліметтер негізінде зерттеледі. Зерттеу жұмысының басты мақсаты – Осман империясының Қашғария және оған көршілес аймақтармен (Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан т.б.) байланыстары туралы маңызды да құнды деректерді қамтыған шығыстүркістандық тарихшылардың мәліметтеріне деректанулық, мәтіндік талдау жасау негізінде жан-жақты зерттеу болып табылады. Зерттеу түркі дерек көздерінің мәліметтерін мұрағат материалдары, сондай-ақ арнайы ғылыми әдебиеттер деректерімен салыстырмалы талдау жасау барысында қалыптасқан тұжырымдарға негізделген. Мақаланы дайындау барысында, сонымен қатар, келтірілген ақпараттардың толықтығы мен шындыққа жақындығын анықтау үшін деректанудың тарихи-салыстырмалы, аналитикалық талдау, жинақтау, қорыту әдістері басшылыққа алынып, мұрағат қорларында сақталған Осман және Ресей империясы биліктерінің іс жүргізу құжаттары жергілікті тарихшылардың мәліметтерімен салыстырылады. Екі мемлекеттің қарым-қатынастары Ұлы державалардың Орталық Азияға қатысты ұстанған «Үлкен ойын» саясатының контекстінде жүргізілгенін байқауға болады.

Қорыта айтқанда, осы кезде өмір сүріп, шығармашылықпен айналысқан жергілікті тарихшылардың шығармаларында Жетішар мемлекеті мен Осман сұлтандығы ортасындағы байланыстарға қатысты деректер жиі кездеседі. Бұл оқиғалар авторлар тарапынан зор ықыласпен баяндалады. Ғасырлар бойы бір-біріне үлкен сенім және үміт артқан діні бір, тілі бір түркі тілді халықтардың бірлігі тарихшылар еңбектерінде де өз көрінісін тапқан.

Түйін сөздер: дереккөз, түркі деректемелері, Орталық Азия, Осман империясы, Жетішар мемлекеті, қарым-қатынас, тарих.

Кіріспе

Шығыс Түркістан аймағындағы түрлі тарихи оқиғалар ежелден-ақ көптеген елдердің зерттеушілерін қызықтырып келген. Бүгінгі таңда Орталық Азияда, оның ажырамас бөлігі болған Шығыс Түркістанда қалыптасқан саяси-әлеуметтік ахуал өңірде өмір сүрген халықтардың тарихы, олардың өзара қарым-қатынастары, мәдениетімен байланысты мәселелерді терең зерттеуді талап етеді. Бұл халықтардың тарихын шынайы дереккөздер мен құжаттар негізінде зерттеу ұлтаралық қатынастарды жақсартуға мүмкіндік тудырады.

XIX ғасырдың екінші жартысында Орталық Азияда қалыптасқан саяси-экономикалық ахуал шығыстүркістандық тарихнама өкілдерінің араб жазуында жазылған тарихи еңбектерінде кең түрде сипатталған. Олардың көпшілігі әлемнің сирек қолжазба қорларында сақтаулы және кейбіреулері үстіртін зерттелген болса да («Рисала-йи Йа‘құб-бек», «Тарих-и Қашғар», «Тарих-и Хотан»), мүлдем зерттеу жұмыстары жүргізілмеген («Бадаулет-наме», «Джам‘ ат-тауарих», «Тарих-и Йа‘құб-бек» ж.б.) дереккөздер де бар.

Танымал деректанушы ғалым Т.И. Сұлтанов бұл жазба дереккөздерді араб-парсы, түркі тілдерінде жазылған шығыстық тарихи шығармалардың шығыстүркістандық тобына жатқызады [1].

Шығу тегі Шығыс Түркістандық авторлардың тарихи шығармалары негізінен XIX ғасырдың екінші жартысында аймақта болған тарихи оқиғаларға арналған. Алайда, дереккөздерде сонымен қатар, көршілес өңірлер – жалпы Орталық Азия, оның ішінде Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан тарихына қатысты құнды және тың мәліметтер де қамтылады.

Осындай тарихи дерек көздердің бірі – Молла Мұса Сайрамидің «Тарих-и амнийа» еңбегі. Шығармада негізінен XIX ғасырдың екінші жартысындағы Шығыс Түркістанның саяси-әлеуметтік тарихы баяндалған. Дереккөзде, сонымен қатар, Қазақстанның ортағасырлық қалаларының тарихы, Ресей патшалығының Қазақстан мен Орта Азияны басып алуы, Хиуа және Қоқан хандықтарының оңтүстік Қазақстандағы билігіне қатысты құнды мәліметтер де бар.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмысы түркі дерек көздерінің мәліметтерін мұрағат материалдары, сондай-ақ арнайы ғылыми әдебиеттер деректерімен салыстырмалы талдау жасау барысында қалыптасқан тұжырымдарға негізделген. Мақаланы дайындау барысында, сонымен қатар, келтірілген ақпараттардың толықтығы мен шындыққа жақындығын анықтау үшін деректанудың тарихи-салыстырмалы, аналитикалық талдау, жинақтау, қорыту әдістері басшылыққа алынып, мұрағат қорларында сақталған Осман және Ресей империясы биліктерінің іс жүргізу құжаттары жергілікті тарихшылардың мәліметтерімен салыстырылады.

Талқылау

Ғылыми құндылығының жоғары болуына қарамастан «Тарих-и амнийа», «Рисала-йи Йа‘құб-бек», «Тарих-и Қашғар», «Тарих-и Хотан» дерек көздерінің мәліметтері осы күнге дейін толық деректанулық талдаудан өткізілмеді. Оның есесіне деректанушылар тарапынан берілген қысқаша түсініктемелер мен дерек көздің мәліметтерін жеке тақырыптарды зерттеу барысында пайдаланған зерттеушілер баршылық.

Зерттелетін тақырыпқа қатысты отандық және шетелдік зерттеушілердің бірқатар ғылыми еңбектері арналған. Орталық Азия аймағы және оның көршілерінің халықаралық қатынастарын Б.П. Гуревич, В.А. Моисеев, А.Л. Нарочницкийлер зерттеген.

Н.Б. Байкова, Н.А. Халфин, М. Басханов, В.Ф. Шахматовтардың еңбектерінде ағылшын-қашғар қарым-қатынастары аясындағы Осман империясы мен Йақұб-бек әкімшілігінің байланыстары зерттелсе, А.Д.Васильев, М. Saray, Тьерри Зеркони, Ю.Г. Баранова, Д. Исиев, Ким Ходонгтың зерттеулерінде Осман империясының Орталық Азия аймағындағы ықпалы мен саясаты жан-жақты талданады.

XIX ғасырдың екінші жартысында Шығыс Түркістанда болған оқиғалар кең түрде сипатталған дереккөздердің бірі – Молла Мұса Сайрамидың «Тарих-и амнийа» қол жазбасы. «Тарих-и амнийада» Мұса Сайрами Жетішар билеушісі Йақұб-бектің Осман империясымен орнатқан қарым-қатынастарына аса мән береді және шығарманың екінші дастанындағы бір бөлім толығымен Жетішар мемлекетінің Осман империясымен байланыстарына арналған.

Мұса Сайрамидың айтуынша, 1867 жылы Йақұб-бек Аталық-ғазы Шығыс Түркістанның оңтүстігінде ішкі жағдайды ретке келтіргеннен кейін, өзі құрған жас мемлекеттің қауіпсіздігі мен әлеуметтік-экономикалық дамуы туралы ойланады. Ол көрші мемлекеттермен бірге, болашақта Қашғарияға қауіп төнген жағдайда, көмек қолын береді деп үміт артқан ірі мемлекеттермен жақын байланыс орнатудың жолдарын іздейді. «Тарих-и амнийада» баяндалуына қарағанда, Йақұб-бек кімнен көмек сұрауды білмей, дал болып отырған күндерінде ташкенттік Саййид Йақұб хан Төре Қашғарға келеді. Ол екі рет Ыстанбұл қалсы арқылы қажылыққа барып келген [2, 166 п.].

Йақұб-бек туралы ақпарат алғаш рет Ыстанбұлға 1866 жылдары жетіп, Ыстанбұлдағы Қоқан хандығының елшісі Саййид Йақұб хан Төре Йақұб-бектің ниетін жеткізіп, оған Османия орденін табыстауға өтініш білдірген кезден бастап, Осман билеушілеріне Йақұб-бектің есімі белгілі бола бастады. Алайда өтініш қабылданбай, аяқсыз қалды [3, 105 б.].

Дегенмен Саййид Йақұб хан Төре бас уәзірдің жеке қабылдауында болып, оған Шығыс Түркістандағы жағдайлар туралы, Йақұб-бектің тәуелсіз мұсылман мемлекетінің негізін салғандығы жайлы айтып берді. Әйгілі мұсылман отбасыларының шығу тегін зерттеуге қызығатын бас уәзір Мехмед Рушти-паша қуанғандығын жасырмай, осы тақырыпқа қатысты ақпараттарды өзіне толық айтып беруін өтінеді [4, 22 б.].

Кейбір мамандар Йақұб-бектің Саййид Йақұб хан Төренің жиені деп көрсетеді. Анығырақ айтқанда, Саййид Йақұб хан Төре Қоқан хандығының ірі ақсүйегі Нар Мұхаммед ханның ұлы екендігін, Аталық ғазидың үлкен әпкесінен туылғанын айтады [5, 162 б.]. Ол 1865 жылы Қоқан хандығының елшісі ретінде, патшалық Ресейдің Орта Азияны жаулап ауына қарсы көмек сұрап Ыстанбұлға барады. Иран арқылы Меккі-Мединені аралап, ол жерден Қашғарға келеді. Шетелдерге көп саяхаттаған Саййид Йақұб хан, Йақұб-бек әкімшілігінің сыртқы саясатындағы салмақты қайраткеріне айналады.

1869 жылы Ыстанбұлдағы бұрынғы Қоқан елшісі Саййид Йақұб хан, жол шығынына 60 мың пиастр ақша алып, құпия түрде Египет пен Үндістан арқылы Қоқан және Қашғарға келеді. Оған Осман мемлекеті, Қашғар және Қоқан хандығы арасында байланыс орнату міндеті жүктейді. Ыстамбұлдағы орыс елшісі Н. П. Игнатьев Саййид Йақұб ханға «өте қатты діндар және әдебиет саласында терең білімді» адам ретінде сипаттама береді.

«Тарих-и амнийа» дереккөзінің мәліметтеріне сүйенетін болсақ, Саййид Йақұб хан Төренің Қашғарға Осман империясының әсерімен, олардың арнайы тапсырмасымен келген болуы мүмкін, делінеді [2, 167а п.]. Демек, екі мемлекет арасында байланыстың орнауында алғашқы қадамды Осман империясы жасағандығын байқауға болады.

Қашғарға келген Саййид Йақұб хан Төре Йақұб-бекке Осман билігінің ниеті жайында мәлімдейді және Йақұб-бек Саййид Йақұб хан Төренің ықпалымен өз елшілерін Ыстанбұлға аттандырады. Елшілерді Саййид Йақұб хан Төре өзі басқарып барады. Миссияның мақсаты – «Йақұб-бекке «Орта Азияда Османлылармен достық қарым-қатынаста болатын қуатты мұсылман мемлекетін құруға көмек сұрау және үлкен көлемде қару сатып алу» өтінішін жеткізу болатын. Ол сонымен бірге сұлтан Абдулазизға Йақұб-бек басқарған Жетішар хандығының Осман империясының протекторатын қабылдауға дайын екендігі туралы жазылған хатты табыстайды. Сонымен қатар, ол әскери көмек сұрап, өз армиясын соғыс өнеріне үйрету, жаттығулар жүргізу және күшейту үшін әскери кеңесшілерді жіберуді өтінеді. Сұлтан өз уәзірлерімен кеңесіп, Йақұб-бектің өтініштерін қанағаттандыру шешімін қабылдайды. Бұл оқиға «Тарих-и амнийада» былайша сипатталады, «Саййид Йақұб ханның айтуымен және үгіттеуімен Йақұб-бек өз адамдарын Осман империясына жіберуді ұйғарады. Өте көп сыйлықтарды дайындап, Саййид Йақұб хан Төрені жолбасшы етіп бірнеше сенімді адамдарды серік етіп, Ұлы сұлтанның Жетішарды өз қорғауына алуын сұрап Ыстанбұлға аттандырады [6, 238 б.]. Елдің тарихындағы бұл маңызды оқиға Мқса Сайрамидың «Тарих-и хамиди» шығармасында да жан-жақты баяндалады. Ондағы фактілерге негізделсек, бұл оқиғалар 1868-1869 жылдар аралығында болған [7, 421б.].

Кейбір ғылыми еңбектерде: «1868-1869 жылдары аралығында Осман сұлтандығына елші етіп Шади Мырза жіберілді», - деген қате пікірлер айтылады [8, 79 б.]. Бірақ жергілікті қолжазбаларда және сол жылдары Шығыс Түркістанда саяхатшы, елші кейпінде келіп жүрген кейбір ағылшын тыңшыларының еңбектерінде дипломатиялық миссияның басшысы ретінде Саййид Йақұб ханның барғандығы айтылады. Шади Мырза болса, дәл осы уақытта, Жетішар-Ресей арақатынастарын жолға қою мақсатында Санкт-Петербургға кеткен еді. Осы мәліметті бүгінгі таңда ҚР ОММ-да сақтаулы құжаттар да дәлелдейді [9, 23-24 бб.].

Осман империясының сұлтаны Абдул Азиз хан бинни Абдул Мәжит хан Йақұб-бектен келген елшілерді жақсы көңіл-күймен қарсы алады. Себебі, осы кезде Абдул Әзиз хан, өзінің саяси майдандағы ең ірі қарсыласы Ресейге қарсы Қазаннан Қашғарға дейінгі аралықтағы барлық мұсылман мемлекеттерін біріктіруді мақсат еткен адам еді. [10, 118 б.]. Сол себептен, түрік сұлтаны үлкен қуанышпен Жетішарды өзіне тиісті жер деп мойындап, Йақұб-бекке «мыраһор басылық» (әмірлік – К.З.) лауазымын береді. «Тарих-и хамидида» үлкен патшалар дәрежесіне көтеріп, асыл тастармен безелген шахтық тәж, қылыш және мылтықтармен қатар шахтық жарлық беріп, Саййид Йақұб ханның Қашғарға қайтуына рұқсат береді. Йақұб-бек елшілерінің табыспен қайтқанына қатты қуанады, Жетішарды Осман сұлтандығына тиісті жер деп жариялап, хандықтың туларына османлы рәміздерін енгізеді және Абдул Азиз ханның есімі жазылған алтын, күміс теңгелерді және чақа пұлдарды (мыс теңге) құйдыра бастайды [7, 420 б.].

Бүгінгі таңда бұл алтын, күміс және мыс теңгелер Санкт-Петербург қаласында орналасқан Мемлекеттік Эрмитаждың қорында сақтаулы. Ол жерде сонымен қатар Жетішар мемлекетінде 1876–77 жылдары тағы бір Осман сұлтаны Мұрат ханның құрметіне соқтырылған теңгелер де бар [11, 12-21 бб.].

Мемлекет тарихында болған бұл ерекше оқиғалар XIX ғасырдың екінші жартысында Қашғарияда өмір сүрген басқа да тарихшылардың еңбектерінде сипатталады. Мысалы: қашғарлық автор Қажы Йусуф өзінің «Джам ат таварих» кітабында Абдул Азиз ханнан елшілер келгенін, Жетішар мемлекетін өз қорғауына алатындығын және болашақта жан-жақты көмек көрсететіні туралы жарлық жібергенін баяндайды. Йақұб-бек жағынан барған Саййид Йақұб хан басшылығындағы елшілер туралы мүлдем ахбарат айтылмайды [12, 170 б.]. Сол мазмұндағы мәліметтерді Йақұб бектің жақын әріптесі болған Молла Мырза да хабарлайды. Оның айтуынша, Абдул Азиз ханнан үш адамнан тұратын елшілер келеді. Молла Мырза елшілерді Қашғарияның түкпір аудандарына саяхатқа алып барғандығын айтады [13, 128 б.].

Шығыстүркістандық тарихшылардың айтуынша, осыдан кейін Осман мемлекеті Қашғарға қомақты әскери көмек беру шешімін қабылдайды. Османлылардың бұл әрекетін зерттеушілер, біріншіден – Ресей империясының Йақұб-бек жаңадан құрған жас Жетішар мемлекеті жөніндегі мәселеде айқын ұстанымда болмағандығынан, екіншіден – жаңадан құрылған жас мемлекетті пайдалану арқылы Ресей империясының Осман империясының ықпалындағы Орта Азия хандықтарын күштеп басып алу әрекетіне тосқауыл қоюға тырысуна байланысты, деп түсіндіреді. Түрк сұлтаны Қашғар билеушісіне 500 дана Құран кітап жібереді. Саййид Йақұб хан Төремен бірге Шығыс Түркістанға бірнеше осман офицерлерін әскери нұсқаушы ретінде келеді. Сонымен қатар, көп мөлшерде қару-жарақтар, з артиллериялық зеңбіректер және зеңбірек жасайтын ұсталар жөнелтіледі.

Кейбір деректер түрік сұлтаны тағы да Йақұб-бекке айрықша өкілеттілікке ие елші Мұрат Әпендіні аттандырып, оған Түркістан билеушісін Осман сарайының қорғауындағы тәуелсіз патша ретіндегі мәртебесін растайтын арнайы пәрменді табыстауды жүктегенін, айтады.

Осы пәрмен арқылы Йақұб-бекке Әмір ул-Муминин құрметті лауазымы және халифа атымен ақша соғуға құқық беріледі [4, 100 б.]. Алайда сұлтан ешқандай қаржылық көмек ұсынбайды.

Осман елшілігі 1873 жылы Қашғарда үлкен құрметпен қарсы алынып, келу құрметіне жүз зеңбіректен оқ атылады.

Елшілер Йақұб-бекке Круппада құйылған 6 зеңбірек, ескі үлгідегі 1000 мылтық, жаңа үлгідегі 200 мылтық, сонымен қатар оқ-дәрі, өндіріс құралдары және қару жасау үшін қажетті жабдықтар жеткізеді. 4 адамнан тұратын (инженерлік әскер офицері Али Казем Бей, жаяу әскери полковник Мехмед Юсуф Бей, атты әскер офицері Черкес Юсуф Бей және

артиллерия офицері Исмаил Хаккы Бей) әскери нұсқаушыларды және тағы да 4 отставкадағы офицерді жібереді. Осы күннен бастап, өзін Йақұб хан деп атай бастайды. Өз теңгесін соғып, өзіне тиесілі аймаққа Абдулазиз сұлтан атына құтпа айтқызады, өз туы алдына осман туын ілдірді. Осман офицерлері қашғар әскерін оқытуға кіріседі [14, 93б.].

Сонымен қатар, Абдулазиз Йақұб-бекке төмендегідей хат жібереді. Осман империясының іс қағаздары сақталған Премьер министр кабинеті Османлы мұражайының фондында сақталып тұрған бұл хатты ресейлік зерттеуші А.Д. Васильев ғылыми айналымға түсіреді: «Сіздің Қашғардағы үкіметіңіздің құрылған алғашқы күндерінен бізге қатысты көрсетіп келе жатқан достық пейіліңіз жайлы естіп сізге риза болдық. Менің атыма ақша соғып, құтпа оқығаныңызды да естідім. Сондықтан да мен сізді мақтан тұтамын және Сізге деген үлкен құрметімді білдіремін. Мен мұның бәрін сіздің туысқаныңыз, сарайдағы жақсы елші Саййид Йақұб ханның ауызынан естідім.

Маған белгілі жайт, Сіз өз мұрагеріңіздің үлкен ұлыңыз болуын сұрап, менің рұқсатымды алғыңыз келеді екен. Сіздің қатынасыңыз бен достығыңыз жақсы сезімдер мен Сізге деген біздің достығымызды арттырды және Сіздің өкіметке Орта Азия мұсылмандарының бағынуы Сіздің еңбегіңіз екендігін мақтанышпен атап өттік. Менің ықыласымның үлгісі ретінде Сізге Санджак-и Шерифті (Сұлтанның қасиетті туы) жіберіп отырмын. Оның формасы мен түсін Сіз өзгертпеуге тиіссіз. Сіз менің атымды жазып ақша соғуға, менің атыма құтпа оқуыңызға болады. Мен Сізге құрмет ретінде Орта Азия мұсылмандары Сізді сыйлауы үшін хат пен ту жіберемін.

Адамдар қорғаушысы болған Үкімет пен билеушілер әділеттілік пен жақсы әкімшілік көмегімен өз адамдары өмірінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету керек. Осы шартты орындау – билеушілерге берілген қасиетті борыш. Заман өзгерген сәтте біз өмірімізге өзгерістер енгізіп, адамдарымыздың болашағын қамтамасыз етуді ойлауымыз қажет. Сондықтан да, Сіз өз адамдарыңызды осындай тәртіппен басқаруды қаласаңыз, мен сізге өз рұқсатымды беремін және сіздің мұрагеріңіз ретіндегі үлкен ұлыңызды тағайындауға жақсы тілектер жолдаймын.

Сіз тумысыңыздан меңгерген қабілеттілік пен ерік жігеріңіз маған қуаныш сыйлайды. Сіз әділеттілікпен басқаруды және өз бұқараңыздың бай да қауіпсіз өмірі үшін ісіңізді жалғастыра беруге тиіссіз.

Сіз сонымен қатар, өз еліңізде ғылымды, білімді, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығын жетілдіруге тиіссіз. Сіз елдегі байланыс жолдарын дамыту мақсатында көпірлер соғып, жолдар жасауыңыз қажет. Осы айтылғандар Сіздің елдің және адамдарыңыздың қабілеті мен қажетіне қарай кезекпен іске аса береді.

Әзірше Сіз өз бұқараңызға өркениет сәулесін және өмір игілігін әкелудесіз. Сізге өз еліңізді көршілес елдермен үздіксіз қақтығыстардан сақтауыңыз керек. Осындай кикілжіңдерде сіз өз адамдарыңыз бен өз мүлкіңізден айырылып қалуыңыз мүмкін. Мұнымен қатар сіз көрші елдермен бейбіт келісімдердің көмегі арқылы достық қатынаста болуыңыз қажет. Осылайша сіз өзге елдермен сауда қатынасын жақсартуға мүмкіндік аласыз. Бұл – бүгінгі таңдағы, болашақтағы ең жақсы және ең дұрыс өмір. Бұл – менің Сізге және Сіз бақылауға алуға тиіс сіздің бұқараға арналған пәрменім» [4, 24 б.].

Орыс әкімшілігі өтіп жатқан жағдайларға алаңдаушылық білдірді. Әлдебір Түркістан шенеунігінің мәліметінше, 1875 жылдың жаз айында «. . . Ыстамбұл мен Үндістаннан Қашғарға екі жүз шақты адам келген. Олардың бір бөлігі – елшілер, енді бірі – саудагерлер мен шеберлер және атты және жаяу әскерді оқытатын адамдар солдаттар Елшілер 2000 мылтық пен 10 зеңбірек алып келді. Ал Йақұб-бектің өзіне патша тәжі мен інжу сырып тігілген костюмді табыс етті. Шеберлер қайта жасау үшін ескі зеңбіректерді сындырып алып кетті. Сарбаздар қыстақтардан адамдар жинап, соғыс өнеріне үйрете бастады [15, 37 б.].

Түрлі уақыт кезеңдерінде Қашғарда болған орыс саяхатшы-офицерлері түрік әскери нұсқаушыларының іс-әрекетіне және олардың жергілікті әскерді оқыту нәтижелеріне

байланысты өз бағалауларын қалдырған. А.Н. Куропаткин өз жазбаларында Бұқар армиясы мен Қашғар армиясын салыстыра қарағанда, соңғысының жақсы оқып үйренгенін және дайындалғанын айтады. Дегенмен ол қашғар армиясының дайындық деңгейі еуропалық әскерден төмендеу екендігін білдіреді. Оның айтуынша, түріктер қашғар әскерінің құрылымын өзгерткен және жергілікті әскер үшін түрік жарғысын енгізген. Тағы да сол Куропаткиннің айтуынша, кейбір түріктердің ренжіп, Ыстамбұлға қайтып кеткен. Түрік шеберлерінің зеңбірек жасау зауытын құру талпыныстары сәтсіздікпен аяқталған. Түрік нұсқаушыларының бірі Мамад әпендіге иір ойықты зеңбірек құю тапсырылған. Алайда құйылған алғашқы екі зеңбірек те бірінші сынақта-ақ жарылып кеткен.

Түрік шеберлері шүріппелі мылтықтарға арналған капсюль өндіретін зауыт құрылысын бітіреді. Қашғар солдаттарының аздаған тобы түрік үлгісіндегі форма киген. Орыс саяхатшылары қолжазбаларында ағылшын жарғысымен оқып, үйренген ауғандық «қызыл сарбаздардың» – гвардияның бар екендігін атап өткен деректер кездеседі. А.Н. Куропаткин түрік нұсқаушылары басшылығымен оқып үйренген қашғарлық әскерлерге мынандай сипаттама береді: «Соңғы жылдары (1872-1877) түрік нұсқаушылары пайда болып, оқыту-үйрету ісін өз қолдарына алды. Жаңа нұсқаушылар өзімен бірге жаңа формалар әкеліп, осы арқылы істің мәні көрініс тапты. Жаңаша оқытып үйретудің мәні жаяу әскерде – мылтықпен істейтін әдіс-тәсілдер майданда шұғыл әрекеттер жасау, сап түзеп жүру; атты әскерде – майдандағы сап түзеу, жарыс, адымдап қозғалу, үш, алты қатар түзеп желу, аттан түсіру секілді әскери қимылдар арқылы айқындалды. Жаяу әскердегі шашыраңқы сап түзеу, атты әскердегі шабуылдар мен аванпастық қызмет оқыту курстарына енген жоқ. Жер жағдайын пайдалана үйрену жөнінде немесе жиынтық эволюция бойынша ештеңе айтылып, ескерілмеді» [16, 180 б.]. Сонымен бірге Қашғарда болған Куропаткин және басқа да орыс офицерлері де осы кезеңде Осман империясынан Үндістан аумағы арқылы Қашғарға заманауи қарулардың – мылтықтар, зеңбіректер мен оқ-дәрігерлердің үлкен көлемді партиялары келіп тұрғандығын растайды. Дегенмен, қарулар мен зеңбірек механизмдерінің көпшілігінен ақаулар шығып, жарамсыз темірлерге айналып қала берді [16, 161 б.].

Сонымен, Осман империясымен Жетішар хандығы ара-қатынастарының алғашқы кезеңі аяқталады. Йақұб-бек Түрік сұлтандығы сияқты ірі мемлекеттің қорғауына қуанса, Абдул Азиз хан болса, Жетішарды Ресей патшалығына қарсы қойғанына масаттанады. Шынымен, біршама уақыт өткен соң, Йақұб-бек орыстармен байланысын бірден бұзып, арақатынасын өзгертеді. Жағдайдың осы бағытта дамуына, Осман сұлтандығының одақтасы Йақұб-бекті өзіне қаратуға тырысқан ағылшын үкіметінің ықпалы болды. Олар өз кезегінде, Орталық Азиядағы әсерін күшейту мақсатында Түрк сұлтандығын пайдаланып, Жетішармен жақындасады.

1873 жылы Түркі-Жетішар арақатынастарының екінші кезеңі басталады. Осы жылдың көктем айларында Йақұб-бектің бұйрығымен жолға шыққан Саййид Йақұб хан алғаш Үндістандағы Британ үкіметінің өкілдерімен кездеседі, кейін Ыстамбұлға аттанады. Өкінішке қарай, Саййид Йақұб ханның осы саяхаты туралы «Тарих-и амнийада» мүлдем айтылмайды. Бұл саяхаттың негізгі мақсаты екі мемлекет арасындағы арақатынастарды одан әрі нығайту және Жетішардың қауіпсіздігі үшін әскери көмек сұрау болып табылатын.

Абдул Азиз хан Қашғардан келген өкілді қабылдап, олардың талаптарын орындауға уәде етеді. Бірақ өзі Орыс-Түрік соғысының алдындағы өте ауыр жағдайда болғандықтан, Жетішарға көп көмек көрсете алмайды. Біраз қару-жарақ және бірнеше әскери кеңесші жіберумен шектеледі. 1875 жылы Йақұб-бектің қашғарлық өкілі Ыстанбұлға қайта келді. Ол сұлтаннан сыйлық есебінде ту және алтын жіппен сырылып тігілген жамылғы алды. Сонымен қатар, 1000 мылтық, Қашғар билеушісінің бірінші ұлына 2-дәрежелі Меджидие ордені, екінші ұлына 3-дәрежелі Меджидие табыс етілді [4, 25 б.].

1864 – 1877 жж аралығында Ресей империясының Осман империясындағы елшісі қызметін атқарған Н.П. Игнатъевтың айтуына қарағанда, сұлтанның Йақұб-бек елшілерімен қоштасу алдындағы ресми қабылдауы қысқа болған. Хаттамалық ресми сөздерден кейін Абдулазиз елшіге Йақұб-бектің барлық көршілермен тату келісімде болуын тапсырған. Қашғар елшісі Саййид Йақұб хан Сұлтандың бұл әрекетіне таңданысын жасыра алмай, соншалықты алыстан келгендігіне қарамай, айтарлықтай нәтижеге қол жеткізе алмағанына өкінгенін білдірген.

Саййид Йақұб хан заманауи қару-жарақ және оқ-дәрі алудың басқа да жолдарын іздейді. Ол ағылшын және түрік саудагерлерімен келісім жасап, Жетішар әскеріне керекті қару-жарақтарды сатып алуды көздейді. Ыстамбұлда есімі белгісіз саудагерден 12000 (он екі мың) дана мылтық сатып алуға келісім жасасып, оны тек 6000 (алты мың) данасына ғана ақшасы жетіп, қалғандарына кейін алатын болып, Қарақұрым тауларынан өтіп, Кашмир арқылы Қашғарға қайтады. Қалған 6000 дана мылтықты сатып алу үшін Йақұб-бек ақша жинап, Ысмайыл атты адамды жібереді [6, 171 б.]

Авторы беймәлім шығыстүркістандық тарихшының еңбегінде: «Түрік сұлтаны Абдул Азиз хан Жетішарға мылтық және оқ-дәрілерден басқа тағы 6 зеңбірек сыйға тартты және қару-жарақ, зеңбірек жасайтын шеберлерді жіберді» - делінеді [12, 156-157 бб.]. Бұл мәліметті орыс зерттеушісі А.Н. Куропаткин де растайды. Ол 1876 жылы Түркістан генерал-губернаторы Кауфманның өкілі ретінде Қашғарға барған кезде, Йақұб-бек армиясында 6 зеңбіректен тұратын бір батареяның бар екендігін анықтайды [16, 171 б.].

Түрік армиясынан демалысқа шыққан әскерлер Жетішарға жіберіледі. Олардың анық саны бізге мәлім емес. Тек сол әскери кеңесшілер қатарында Қашғарияға келген Заман-бектің, Йақұб-бек жеңіліс тапқан соң Орта Азия аумағына өтіп, Түркістан генерал-губернаторының аудармашысы қызметіне кіргендігін көреміз [14, 93-94 бб.].

Сұлтан Абдулазиз 1876 жылдың 4 маусымында өлтірілді. Оның өлімінен соң тақ Абдулхамид сұлтанға (1876-1909) өтті. Йақұб-бек Ыстамбұлға арнайы елші аттандырды Саййид Йақұб хан Төре барлық мұсылмандардың рухани басшысы ретінде жаңа сұлтан ұлықтығын таныған және сыйлықтарға разылығын білдірген хатты алып Ыстамбұлға жетеді [4, 25 б.].

Осы кезеңде Осман мемлекеті жалпы экономикалық және әскери саяси қуатының әлсіздігіне байланысты Жетішар хандығының тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуына көмек көрсете алмайды.

Дегенмен, Осман империясы Йақұб-бекке дипломатиялық көмектер беруге тырысады. 1876 жылы Қашғар елшісі Саййид Йақұб хан Төре алдымен қосымша қару-жарақ жеткізу жөнінде өтініш білдіріп, Ыстанбұлға келді, кейін Санкт-Петербургке барып, Ресеймен достық қатынас ортануға ұмтылыс жасайды және Йақұб-бек мемлекетінің Ресейге ешқандай қауіп тудырып тұрмағандығына патша әкімшілігінің көзін жеткізуге тырысады. Түрік тарихшыларының хабарламаларына сәйкес Саййид Йақұб хан Төренің Ресейге жасаған сапары сәтті болған.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, XIX ғасырдың екінші жартысында Шығыс Түркістанда өмір сүріп, шығармашылықпен айналысқан жергілікті тарихшылардың еңбектерінде Жетішар мемлекеті мен Осман сұлтандығы ортасындағы байланыстарға ерекше мән беріп, жан жақты сипаттаған және оған қатысты оқиғаларды зор ықыласпен баяндайды. Ғасырлар бойы бір-біріне үлкен сенім және үміт артқан діні бір, тілі бір түркі тілді халықтардың бірлігі тарихшылар еңбектерінде де өз көрінісін тапқан.

Әдебиет:

1. Султанов Т.И. Зерцало минувших дней. Историческая книга в культуре Средней Азии в XV-XIX вв. – СПб.: Изд-во СПб университета, 2005. – 302 с.
2. Мұса Сайрамы. Тарих-и амнийа // Рукопись Санкт-Петербургского филиала ИВ РАН. С. 335
3. Байкова Н.Б. Англо-Кашгарский торговый договор 1874 года // Краткие сообщения Ин-та востоковедения. – М., 1952. - Вып. 4. – С. 52-55.
4. Васильев А.Д. Взаимоотношения государства Якуб-бека Кашгарского с Османской империей в 70-х гг. XIX века // Вестник ВЭГУ. – Уфа: Изд-во «Восточный университет», 2006. –Ч.1. – С. 20-29.
5. Zarcone Thierry. Political Sufism and the emirate of Kashgaria (End of the 19th Century): the Role of the Ambassador Ya'qub han tura // Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th the Early 20th Centuries. Herausgegeben von Michael Kemper, Anke von Kugelgen, Dmitriy Yermakov. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1996. P. 154-165.
6. Мұса Сайрамы. Тарих-и амнийа. – Үрүмчи: Милләтләр нәшрияти, 1989. – 434 б.
7. Мұса Сайрамы. Тарих-и хамиди. – Үрүмші: Милләтләр нәшрияти, 1986.– 775 б.
8. Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи (XVII–XVIII вв.). – Алма-Ата: Наука, 1991. – 238 с.
9. «Журнал политических и военных событий на границе Семиреченской болаисти с бывшим Западным Китаем за ноябрь месяц 1869 г.» фонд 44. Семиреченское областное правление // ЦГА РК. Оп.1. Д.5649. Л. 23-24 об.
10. Хидояттов Г.А. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в. – Ташкент: Фан, 1969. – 456 с.
11. Тухтиев И. Нумизматические материалы как источник по истории Восточного Туркестана (XVIII – нач. XX вв.): автореф. ... канд.ист.наук. – Ташкент, 1989. – 25 с.
12. Тихонов Д.И. Уйгурские исторические рукописи конца XIX и начала XX в. // Уч. Зап. Ин-та востоковедения. - М.–Л., 1954. - Т. 9. – С. 146-174.
13. Гаврилов М.Ф. Страничка из истории Якуб-бека Бадаулета – Правителя Кашгарии // Сборник В.В. Бартольд. – Ташкент, 1927. – С. 125-132.
14. Камалов А.К. Миграция населения Кашгарии в Ферганскую долину после падения Кашгарского эмирата в конце XIX в. // Уйгуроведение в Казахстане: традиция и новация: Материалы межд. конф. – Алматы: Изд.дом «Наш мир», 2006. – С. 89-101.
15. Saray M. Rus isgali Devrinde Osmanli Devleti ile Turkstan Hanliklari Arasindaki Siyasi munasibetler (1775–1875). – Ankara, 1994. – 112 в. (in Turkish)
16. Куропаткин А.Н. Кашгария. Историко-географический очерк страны. – СПб.: Издание Императорского РГО, 1879. – 435 с.

References:

1. Sultanow T.I. Zërcalo minuwshix dnëy. Istorichëskaya kniga w kul'turë Srëdnëy Azii w XV-XIX ww. [Mirror of days gone by. Historical book in the culture of Central Asia in the XV-XIX centuries] – SPb.: Izd-wo SPb uniwersitëta, 2005. – 302 s. (in russ.)
2. Мұса Сайрамы. Тарих-и амнийа // Rukopis' Sankt-Pëtërburgskogo filiala IW RAN. [Tarikh-i amniya] S. 335 (in russ.)
3. Baykowa N.B. Anglo-Kashgarskiy torgowiy dogowor 1874 goda // Kratkïe soobshëniya In-ta wostokowëdëniya. [Anglo-Kashgar Trade Treaty of 1874]– М., 1952. - Wip. 4. – S. 52-55. (in russ.)
4. Wasil'ëw A.D. Wzaimootnoshëniya gosudarstwa Yakub-bëka Kashgarskogo s Osmanskoy impëriëy w 70-x gg. XIX wëka [Relations between the state of Yakub Beg of Kashgar and the Ottoman Empire in the 70s. 19th century] // Wëstnik WËGU. – Ufa: Izd-wo «Wostochniy uniwersitët», 2006. –Ch.1. – S. 20-29. (in russ.)

5. Zarcone Thierry. Political Sufism and the emirate of Kashgaria (End of the 19th Century): the Role of the Ambassador Ya'qub xan tura // Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th the Early 20th Centuries. Herausgegeben von Michael Kemper, Anke von Kugelgen, Dmitriy Yermakov. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1996. P. 154-165.
6. Мұса Сайрамі. Тарих-и амния. [Тарих-и амния] – Ürümchi: Milletler neshriyati, 1989. – 434 b. (in Uyghur)
7. Мұса Сайрамі. Тарих-и хамиді. [Тарих-и амния] – Ürümshi: Milletler neshriyati, 1986.– 775 b. (in Uyghur)
8. Moisëw W.A. Dzhungarskoë xanstwo i kazaxi (XVII–XVIII ww.). [Dzungar Khanate and Kazakhs (XVII–XVIII centuries)] – Alma-Ata: Nauka, 1991. – 238 s. (in russ.)
9. «Zhurnal politichëskix i woënnix sobitiy na granicë Sëmirëchënskoy bolasti s biwshim Zapadnim Kitaëm za noyabr' mësyac 1869 g.» [Journal of political and military events on the border of the Semirechensk region with former Western China for the month of November 1869] fond 44. Sëmirëchënskoë oblastnoë prawlënië // CGA RK. Op.1. D.5649. L. 23-24 ob.
10. Xidoyatow G.A. Iz istorii anglo-russkix otnoshëniy w Srëdnëy Azii w koncë XIX w. [From the history of Anglo-Russian relations in Central Asia at the end of the 19th century.] – Tashkënt: Fan, 1969. – 456 s. (in russ.)
11. Tuxtiëw I. Numizmatichëskië matëriali kak istochnik po istorii Wostochnogo Turkëstana (XVIII – nach. XX ww.). [Numismatic materials as a source on the history of East Turkestan (XVIII – early XX centuries.): awtorëf. ... kand.ist.nauk. – Tashkënt, 1989. – 25 s. (in russ.)
12. Tixonow D.I. Uygurskië istorichëskië rukopisi konca XIX i nachala XX w. [Uighur historical manuscripts of the late XIX and early XX centuries.] // Uch. Zap. In-ta wostokowëdëniya. - M.–L., 1954. - T. 9. – S. 146-174. (in russ.)
13. Gawrilow M.F. Stranichka iz istorii Yakub-bëka Badaulëta – Prawitëlya Kashgarii [A page from the history of Yakub bek Badaulet, the Ruler of Kashgaria] // Sbornik W.W. Bartol'du. – Tashkënt, 1927. – S. 125-132. (in russ.)
14. Kamalow A.K. Migraciya nasëlëniya Kashgarii w Fërganskuyu dolinu poslä padëniya Kashgarskogo ëmirata w koncë XIX w. [Migration of the population of Kashgaria to the Ferghana Valley after the fall of the Kashgar Emirate at the end of the XIX century] // Uygurowëdënië w Kazaxstanë: tradiciya i nowaciya: Matëriali mëzhd. konf. – Almati: Izd.dom «Nash mir», 2006. – S. 89-101. (in russ.)
15. Saray M. Rus isgali Devrinde Osmanli Devleti ile Turkstan Hanliklari Arasindaki Siyasi munasibetler (1775–1875). – Ankara, 1994. – 112 w.
16. Kuropatkin A.N. Kashgariya. Istoriko-gëografichëskiy ochërk strani. [Kashgaria. Historical and geographical sketch of the country.] – SPb.: Izdanië Impëratskogo RGO, 1879. – 435 s. (in russ.)

Каримова З.К.

Университет «Туран», Алматы, Казахстан,

E-mail: vostok_karimova@mail.ru

ТЮРКСКИЕ ИСТОЧНИКИ О ПРОТЕКТОРАТЕ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ В КАШГАРИИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX ВЕКА)

Аннотация. В статье на основе сведений трудов восточнотуркестанских историков рассматриваются взаимоотношения Османской империи с государством Йакуб-бека, возникшего в Кашгарии во второй половине XIX века. Целью исследования является углубленное изучение и проведение источниковедческого, текстового анализа сведений восточнотуркистанских историков, которые содержат важные и ценные информации о

связях Османской империи с Кашгарией и соседними с ней регионами Центральной Азии (Казахстан, Узбекистан, Кыргызстан и др.). Исследование основано на выводах, сформированных в ходе сравнительного анализа информации тюркских письменных источников с архивными материалами, а также данными специальной научной литературы. В ходе подготовки статьи, для определения полноты и достоверности приведенных сведений также, были использованы сравнительно-сопоставительный, сравнительно-исторический и проблемно-хронологический метод, методы анализа, сбора, обобщения информации. Данная методика была использована при сравнении важных документов по делопроизводству Османской и Российской империи исследуемого периода, хранящиеся в архивах и фондах различных стран, со сведениями местных восточнотуркестанских историков. Следует отметить, что отношения между двумя государствами развивались в контексте политики «Большой игры» великих держав в отношении Центральной Азии.

Словом, в трудах местных восточнотуркестанских историков, дается обширная информация по событиям связанным с взаимоотношениями Йетышарского государства (государства Яакуб-бека) и Османского султаната. Авторы описывают эти события с большим воодушевлением и энтузиазмом. Единство тюркоязычных народов, веками питавших друг друга огромной верой и надеждой, нашло свое отражение и в трудах восточнотуркестанских историков.

Ключевые слова: источник, тюркские источники, Центральная Азия, Османская империя, государство Йетышар, взаимоотношения, история.

Karimova Z.K.

«Turan» University, Almaty, Kazakhstan,

E-mail:

TURKIC SOURCES ABOUT THE PROTECTORATE OF THE OTTOMAN EMPIRE IN KASHGARIA (SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY)

Abstract. The article, based on information from the works of East Turkestan historians, examines the relationship of the Ottoman Empire with the state of Yakup Beg, which arose in Kashgaria in the second half of the 19th century. The purpose of the study is to conduct an in-depth study and conduct a source study, textual analysis of information from East Turkistan historians, which contain important and valuable information about the connections of the Ottoman Empire with Kashgaria and its neighbouring regions of Central Asia (Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, etc.). The study is based on conclusions formed during a comparative analysis of information from Turkic written sources with archival materials and data from unique scientific literature. In the course of preparing the article, to determine the completeness and reliability of the information provided, comparative-contrastive, comparative-historical and problem-chronological methods, methods of analysis, collection, and synthesis of information were also used. This technique was used to compare essential documents on the records management of the Ottoman and Russian Empires of the period under study, stored in the archives and funds of various countries, with information from local East Turkestan historians. It should be noted that relations between the two states developed in the context of the “Great Game” policy of the great powers towards Central Asia.

The works of local East Turkestan historians provide extensive information on events related to the relationship between the Zhetyshar state (the state of Yakup-bek) and the Ottoman Sultanate. The authors describe these events with tremendous verve and enthusiasm. The unity of the Turkic-speaking peoples, who for centuries nourished each other with great faith and hope, is reflected in the works of historians.

Key words: source, Turkic sources, Central Asia, Ottoman Empire, Zhetyshar state, relationships, history.

Автор туралы мәлімет:

Кәрімова Зүльфиям Кәрімқызы, т.ғ.к., «Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан.

Сведение об авторе:

Каримова Зүльфиям Каримовна, к.и.н., Университет «Туран», Алматы, Казахстан, Алматы, Казахстан.

Information about author:

Karimova Zulfiyam Karimovna, Candidate of Historical Sciences, «Turan» University, Almaty, Kazakhstan.

*Келіп түсті 30 желтоқсан 2023 жыл
Қабылданды 25 ақпан 2024 жыл*

FTAMP 12.09.11

<https://doi.org/10.63051/kos.2024.1.42>

¹Сарқытқан Қ. ²Дунбаева З. ³Ахметова А.

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

² Алматы қаласы, № 126 маманданжырылған лицейі, Алматы, Қазақстан

³ Абай атындағы ҚазҰПУ, «Abai LABS» ғылыми-инновациялық паркінің жетекшісі,
Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹kaster0102@mail.ru, ²zauze.donbayeva@mail.ru, ³aktlek_ahmetova@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН БІЛІМ-ҒЫЛЫМ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯСЫ (ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ЖАПОНИЯ МЫСАЛЫНДА)

Аннотация. Мақала Қазақстанның Қытаймен және Жапониямен қарым-қатынасын Қазақстанның білім беру және ғылыми саласының құрылымы мен ерекшеліктерін сипаттау негізінде зерттеуді мақсат еткен. Осы мақсатқа сай төмендегідей міндеттер алға қойылған: Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңдердегі білім және ғылым саласында алып барған реформалары негізінде жеткен жетістіктері; отандық білім мен ғылымның өзіндік ерекшеліктері мен құрылымдық жағдайлары; сондай-ақ Қазақстандағы білім мен ғылым саласындағы соңғы жаңалықтарын қарастыру. Мақалада Қазақстан мен Қытай Халық Республикасы арасындағы тығыз қарым-қатынастарға негіз болған құқықтық және институционалдық алғы-шарттар, үкіметтік деңгейде қол қойылған келісім-шарттар және көп жақтылы келісімдер қарастырылып, оның ішінде экономикалық, мәдени және білім мен ғылым саласындағы ынтымақтастықтар қамтылған. Бұл мазмұндар мақаланың өзіндік жаңалығы болып табылады.

Мақалада негізгі нәтижелер ретінде мына тұжырымдарды қарастыруға болады. Біріншіден, Қытайдың Қазақстанның білімі мен ғылым жүйесіне жасап отырған ықпалы артып келеді. Бұны қазақстанда қытай тілін үйренушілердің артуы, қытай тілін оқытатын орталықтардың көбеюі, Қытайға барып білім алушы студенттер санының жыл сайын артуы және Қазақстандағы кітап дүкендері мен кітапханаларында қытай тіліндегі әдебиеттердің сатылуы жолға қойылуы секілді жағдайлармен сипаттауға болады.

Екіншіден, Жапония мен Қазақстан арасындағы білім және ғылым саласындағы қарым-қатынастары қазіргі кезде тек даму үстінде екендігі, алайда даму болашағаның зор екендігін көрсетеді. Себебі, Жапония Қазақстанның сыртқы саясаты мен экономикалық ынтымақтастықта маңызды ел. Сондықтан Қазақстан мен Жапония арасындағы білім және мәдениет саласындағы қатынастардың қазіргі деңгейденде жоғары болуы ықтималдығының толық негізі бар екендігі тұжырымдалады.

Алғыс: Бұл мақала: ЖТН АР19679663 «Орта Азияның қазіргі геосаяси кеңістігіндегі мүделер ықпалдастығы: Экономикалық интеграция және ұлттық қауіпсіздік факторлары» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасының зерттеу нәтижелері негізінде жазылды.

Түйін сөздер: Отандық білім, ғылым саласындағы реформалар, білім миграциясы, заңдық-құқықтық негіздер, білім интеграциясы.

Кіріспе

Білім беру мен ғылыми зерттеулер әлемнің барлық елдері үшін дамудың жетекші күші ретінде танылды. Елдер жаһандық даму мен инновацияда алда болу үшін білім беру жүйесінің бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттыруға күш салуда. Қазақстан Кеңес Одағы жылдарында білім берудің дәстүрлі форматында болды. Алайда егемендік алып, экономиканы нарықтық жүйеге көшірген соң білім мен ғылым саласында елеулі реформалар

жасады. Реформаның мақсаты - Қазақстанның білім беру жүйесін халықаралық стандарттарға сай ету және қазіргі заманғы бәсекеге қабілетті экономиканың қажеттіліктерін қанағаттандыру болып табылады.

Тәуелсіздік алған соңғы Қазақстанның жоғары білім жүйесінің даму тарихын бірнеше кезеңге бөліп қарастыруға болады:

Алғашқы кезең (1991-1994 жылдар) – жоғары білім жүйесінің заңдық және нормативтік құқықтық базасы қалыптасты;

Екінші кезең (1995- 1998 жылдар) – жоғары білім жүйесі модернизацияланды және мазмұны жаңартылды;

Үшінші кезең (1999-2000 жылдар) – білім беру жүйесін қаржыландару орталықсыздандырылып, білім беру мекемелерінің академиялық еркіндігін кеңейтілді;

Төртінші кезең (2001-2010 жылдар) - жоғары кәсіптік білім беру жүйесі стратегиялық тұрғыда дамытылды;

Жаңа кезең (2011 қазірге дейін) - инновациялық дамуға бейімделген, еңбек нарығында бәсекеге қабілетті мамандарды дайындаудың ұлттық моделі қалыптасты.

Қазіргі қазақстандық білім беру жүйесі даму барысында оған қатысты біраз заңдар мен бағдарламалар бекітілді. Мысалы, «Білім туралы» заң (1999 жыл), «Білім» мемлекеттік бағдарламасы (2000 жыл), «2010 жылға дейінгі білімді дамыту стратегиясы», «ҚР білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» (2020 жыл) және т.б. құжаттар бекітілді (Kaster Sarkytkan, Azamat Baitassov, 2021).

Қазақстан білім беру саласындағы елеулі өзгеріс - жеке меншік мектептер мен университеттердің ашылуы болды. Осыдан кейін мектеп пен университеттер саны көбейді. Мысалы, елімізде жоғары оқу орындарының саны 1991 жылы шамамен 60 болса, 2020 жылы бұл көрсеткіш 130 жеткен. Оларда жыл сайын 500 мыңнан астам студент білім алады. Олардың ішінде 33 мемлекеттік, 91 жеке, 4 шетелдік жоғары оқу орны бар. Алдағы уақытта тағы 5 шетелдік жоғары оқу орны бөлімшелері елімізде ашылмақшы. Олардың ішінде Қазіргі таңда Алматыда Де Монтфорт Лестер Ұлыбритания университетінің филиалы жұмыс істей бастады. Ал Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті Аризона университетіне сенімгерлік басқаруға беріледі (<https://sputnik.kz/20220201>).

Қазақстанда білім беру үш тілде жүргізіледі. Мемлекеттік тілде оқитын студенттердің үлесі – 64,9%, орыс тілінде – 29,6%, ағылшын тілінде – 5,5% (02.02.2021 <https://www.inform.kz>). Бәсекеге қабілеттілікті арттыру үшін жеке институт мемлекеттік университеттермен бірдей құқықтар мен артықшылықтарға ие болды. Нәтижеде Қазақстан азаматтары үкімет талабы бойынша тегін, бірақ конкурстық негізде жоғары білім алу мүмкіндігіне ие (Harman, G., Hayden, M., & Nghi, P.T. ,2010).

Қазақстан 2010 жылы наурыз айында ресми түрде Болон декларациясына қосылып, жоғары білім берудің еуропалық аймағының 47 - мүшесі және толық құқылы Орта Азия мемлекеті болды. Осы негіз бойынша Қазақстанда үш деңгейлі білім беру жүйесі жасақталды. Олар:

- жоғары базалық білім немесе жоғары арнайы білімге арналған – «бакалавр» дәрежесін беретін жоғары білім беру бағдарламасы;

- жоғары ғылыми-педагогикалық білім беруге бағытталған магистратура – «магистр» академиялық дәрежесін беретін жоғары ғылыми-педагогикалық бағдарлама;

- докторантура PhD – ғылыми-зерттеу кадрларын даярлау жүйесін дамытатын бағдарлама (Froumin, I., & Lisyutkin, M. ,2015).

Қазақстанда жолға қойылған осындай реформалардан соң білім беру саласында бірқатар өзгерістер орын алды. Мысалы:

- *білім беру мекемелерінің құзіреті кеңейді;*

- жалпы орта білім мен мемлекеттік оқу орындарында кәсіби білімді тегін оқытуға мемлекет кепілдігі берілді;
- үш тілде оқыту жүйесі енгізілді (қазақ, орыс және ағылшын);
- мемлекеттік емес оқу орындарына рұқсат берілді және шетел азаматтарына Қазақстан азаматымен тең дәрежеде білім алуға рұқсат берілді;
- кредиттік жүйе мен тегін оқу гранты бөлінді;
- жоғары оқу орындары мен ғылыми-зерттеу институттарына кәсіби білім алу мен мобильділік бойынша оқуға мүмкіндік берілді;
- Жоғары оқу орындары жоғары білімді шыңдауға мүмкіндік беретін негізгі әлеуметтік орын ретінде дербестікке ие болды.

Білім беру саласындағы оң өзгерістер бәсекеге қабілеттілігінің уақыт өткен сайын артқанын көрсетеді. мысалы, Қазақстан ЮНЕСКО-ның білім беруді дамыту индексында алғашқы ондыққа кіреді. Адами даму индексі рейтингінде Қазақстан 188 елдің ішінде 56-шы орынға көтерілді (Schwab, K., & Sala-i-Martin, X., 2016). Қазақстан өкіметі ғылым -білімге жыл сайын қаржы құюды арттырып келеді. 2018-2020 жылдар аралығында 1096 ғылыми жоба, 92 ғылым бағдарлама жүзеге асырылған. Мысалы, 2019 жылы "ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын" қабылдады. Аталған бес жылдықта бағдарламаны іске асыру үшін 11,5 млрд теңге қаржы бөлу көзделген [Аружан Мұханбетқали, 2020].

Қазақстандағы университеттер негізінен білім берумен айналысса, ғылымды зерттеумен ғылым академиясы шұғылданды. ҚазКСР Ғылым Академиясы 1946 жылдың 1 маусымында құрылған және Республика ғылымының басты орталығы әрі Қазақстандағы ғылыми-зерттеу жұмыстарының үйлестірушісі болып саналады. Республиканың Ұлттық ғылым академиясы алғашқы құрылған жылдарынан бастап бай табиғи ресурстарды игеру бойынша күрделі зерттеулерді жандандырып, еліміздің өндіріс күштерінің дамуына, қазақстандық қоғамның экономикалық, әлеуметтік және рухани дамуының маңызды мәселелерінің шешілуіне үлкен үлес қосты.

Қазақстан Республикасы тұңғыш президентінің жарлығына сәйкес 2003 жылы Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясына "Республикалық қоғамдық бірлестігі" мәртебесі берілді. Содан бастап, мемлекеттен жалақы алып отырған ғалымдар енді тек қана ғылыми жобалармен айналысып күн көруге көшті. Бұл жағдай отандық ғылым саласының дамуына кері әсер етті.

Академиясының құрамында 2020 жылғы мәлімет бойынша 236 ғалым жұмыс істейді. Оның ішінде 160 академик және 76 корреспондент мүше бар. Олар алты негізгі бағыт бойынша республикадағы осы саладағы маманданған жоғары оқу орындарымен ғылыми байланыс негізінде жұмыс жасайды. Бұл бағыттар:

- жер туралы ғылымдар;
- физика, математика және информатика;
- химия және технология;
- биология және медицина;
- қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар;
- ауыл шаруашылық ғылымдары (<https://nauka-nanrk.kz/kz/index.htm>).

Қазақстан ғылым академиясы құрылымдық тұрғыдан екі үлкен салаға бөлінеді. Бірі мемлекеттік кәсіпорын. Ол негізінен кітапхана, музей және конференция залдарына жауапты. Ал енді бір құрылым - институттар. Жалпы 13 институт бар.

Қазақстан білім-ғылым саласындағы тағы бір аса үлкен өзгеріс - 2022 жылдың 11 маусым күнгі президент бұйрығымен білім және ғылым министрлігінің екі министрлікке бөлінуі болды. Бірі оқу-ағарту министрлігі. Ол бала бақша, бастауыш және орта мектепке жауапты болады. Ал ғылым және жоғары білім министрлігі ғылым мен жоғары оқу

орындары сондай-ақ жоғары білімнен кейінгі білім беру қызметіне жауапты болатын болды. Дербес министрлік болып құрылуы 2003 жылғы реформадан кейін қоғамдық ұйымға айналып қалған Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясын бұрынғы мемлекеттік мекеме ретіндегі мәртебесіне қайта оралуына әсер етті. Демек, тек қана ғылыми жобамен ғана күн көріп оитырған ғалымдарға кәдімгі мемлекеттік қызметкер ретінде жалақы төленетін болады. Бұл іс-шара 2023 жылдың қаңтар айынан басталады.

Қазақстанда өткізілетін әлеуметтік-экономикалық реформалар нәтижесінде, білім беру салаларында алға қойылып отырған келесі міндеттерді атап өтуге болады. Олар:

1. жоғарғы білім жүйесін барынша демократияландыру және басқаруды бір орталықтан жүргізуді зайту;

2. жоғарғы оқу орындарының құрылымы мен жүйесін әртараптандыру;

3. жаңа заңнамалық және нормативтік-құқықтық базаны құру;

4. жоғары білім берудің жаңа мемлекеттік стандарттарын қалыптастыру.

Қазақстан Республикасы білім және ғылым саласында үздіксіз реформаларды жүргізумен бірге халықаралық деңгейдегі ғылыми байланыстарды барынша дамытып келеді. Оның жарқын көріністері ретінде шетелден білікті мамандарды тарту, оларға дәріс оқыту, магистранттарды қысқа мерзімге шетелден тағылымдамадан өткізу, "Болашақ" Республикалық бағдарламасы және 2021 жылдан бері жолға қойылған "500 ғалым" бағдарламасын айрықша атауға болады. Бұл бағдарлама бойынша университет оқытушыларының әлемдегі ең алды 500 топ университет немесе ғылыми зерттеу орталықтарына барып бір жылға дейін іс-тәжірибеден өтуге мүмкіндік қарастырылған. Халықаралық қатынастар бойынша Қазақстан әлемнің көптеген елдерімен білім және ғылым саласында ынтымақтастығы жақсы дамып отыр. Соның ішінде біз бұл мақаламызда Қазақстанның Қытай және Жапониямен болған қарым-қатынасына сипаттама береміз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қазақстан мен Қытай Халық Республикасы және Қазақстан мен Жапония арасындағы білім-ғылым саласындағы қарым-қатынастарды зерттеуде отандық және шетелдік ғалымдардың осы тақырып аясындағы зерттеулері, мақалалары мен талдаулары пайдаланылды. Одан басқа мемлекеттік және арнаулы зерттеу институттардың электронды басылымдарының, сондай-ақ БАҚ беттеріндегі әдебиеттер мен шолуларға талдау жасап пайдаланды. Қазақстан мен Қытай арасындағы білім және ғылым бағытындағы мәселелер бұдан бұрын да талқыланған, қоғамда өзекті мәселеге айналған тақырыптың бірі. Бұл мақалада оның нақты сипатына толық тоқталуға тырыстық. Ал Қазақстан мен Жапония арасындағы қарым-қатынастың әлі де даму үстінде екенін, бұл саланы дамытуға екі жақты мүдденің және мүмкіндіктің бар екенін тұжырымдадық. Мақаланы жазу барысында тарихи, мұрағаттық, баяндау, статистикалық және салыстыра талдау әдістері қолданылды.

Талқылау

Қазақстан мен Қытай Халық Республикасы ортақ шекарасы ұзындығы – 1700 шақырымға ие көрші елдер. Қытай – еліміздің тәуелсіздігін алғашқы мойындап, дипломатиялық қатынастар орнатқан мемлекет. Екі ел арасында дипломатиялық, сауда-экономикалық және мәдени-гуманитарлық, білім және техникалық бағыттағы байланыстар жылдан -жылға дамып келеді. Мысалы, Қытайдың «Бір белдеу және бір жол» жобасы ең алғаш Қазақстанда Си Цзиньпиннің Астанаға жасаған 2013 жылы сапарында жарияланды. Осы негізде қазақстандық инфрақұрылымдық жоба «Нұрлы жол» бағдарламасы пайда болды. Оның құны \$9 млрд. болды (Султанов Б.К. ,Алматы).

Бүгінгі күнге дейінгі Қытай мен Қазақстан арасындағы қарым-қатынастардың құқықтық және институционалдық негізін құрайтын екі мемлекет арасында үкіметтік

деңгейде қол қойылған келісім-шарттар көп. Алайда оларды негізінен 4 санатқа бөлуге болады:

Біріншісі, екі мемлекет арасындағы қарым-қатынастарды орнату және айқындау бойынша құжаттар. Бұл келісімдер екі мемлекеттің жан-жақты қатынас орнатуына негіз болды. Мысалы:

«Қытай Халық Республикасы мен Қазақстан Республикасы арасында дипломатиялық қарым-қатынастар орнату туралы бірлескен коммюнике» (1992 ж., 3 қаңтар),

«Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы тату көршілік, достық және ынтымақтастық туралы келісім» (2002 ж., 23 желтоқсан),

«Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасының стратегиялық әріптестік орнату және дамыту туралы бірлескен декларация» (2005 ж., 4 шілде) және тағы басқа екі жақты келісім құжаттары.

Екіншісі, екі ел үкіметі арасындағы ынтымақтастық тетіктерін жетілдіруге қатысты келісімдер. Мысалы :

Қазақстан Республикасы Үкіметі мен Қытай Халық Республикасы Үкіметі арасындағы сауда-экономикалық және ғылыми-техникалық ынтымақтастық бойынша қазақ-қытай үкіметаралық комиссия құру туралы келісім (1992 ж., 26 ақпан),

Үшіншісі, Екі ел арасындағы келісім-шарттардың бұл санатында стратегиялық ынтымақтастықты жоспарлау және үйлестіруге қатысты құжаттар қамтылады. мысал ретінде, "Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы 2003- 2008 жылдардағы ынтымақтастық бағдарламасы" (2003 ж., 3 маусым) және "Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы экономикалық ынтымақтастықты дамытудың 2020 жылға дейінгі орта мерзімді бағдарламасы" (2013 ж. қыркүйегі) және басқа да келісімдерді айтуға болады.

Төртіншісі, екі ел арасындағы сан тарапты ынтымақтастықты жандандыруға бағытталған келісімдер. Мысалы, кедендік бақылау, тауар инспекциясы, банк қызметтері, көлік тасымалы, транзит, логистика, Ляньюнган порты, мұнай және газ құбырлары, «Қорғас» халықаралық шекарамаңы ынтымақтастығы орталығы туралы құжаттарды осы санатқа жатқызуға болады.

Екі мемлекет арасындағы осындай көп жақтылы келісімдер негізінде сауда-экономикалық және басқа да салалар бойынша қарым-қатынас жоғары деңгейде дамып отыр. Мысалы, қазіргі таңда Қытайдың Қазақстанның экономикасына құйған тікелей инвестициясының көлемі 42,8 млрд. АҚШ долларын құрап отыр. Елімізде 2945 Қытай тарапынан қаржыландырып отырған кәсіпорындар тіркелген (Керімбаев Е., Шәріпқазы Н., 2018). Олардың басым көпшілігі мұнай-газ салаларында қызмет жасап жатыр.

Бүгінгі таңда екі мемлекеттер арасында жасалған 68-ге жуық келісімдердің бірі – қос мемлекеттің Білім-Ғылым Министрлігінің 2003 жылғы «Білім беруге саласында ынтымақтастық» туралы келісімі мен 2006 жылғы «Қазақстанда алғашқы Конфуций институтын ашу» туралы келісімі болып табылады (<https://www.gov.kz>). Осы қабылданған білім беру саласындағы келісімдер мемлекеттер арасындағы білім көші-қонын қалыптастыруы мен дамуына ықпалын тигізді.

Қытай экономикасының дамуы оның білім және ғылым саласының да дамуына оң ықпал етті. Нәтижеде АҚШ пен Батыс Еуропа мемлекеттерінің білім беру жүйесімен бәсекелестікке түсетіндей жағдайға жеткен қытай университеттерінде әлемнің 202 мемлекеті мен аймақтарының азаматтары білім алуда. ҚХР Білім Министрлігінің статистикалық мәліметтеріне сүйенсек, 2019 жылы Қытайда 2956 мемлекеттік және 784 жеке ЖОО бар және ондағы жалпы студенттердің саны – 40,2 миллионнан астам (<https://www.gov.kz>). Оның ішінде Орталық Азия елдерінің студенттері де бар. Әсіресе «Жұмсақ күш» (“Soft power”) саясаты Қытайдың білім беру кеңістігінде рөлін арттыруға септігін тигізді. «Жұмсақ» әсер

ету өз студенттерін шетелге белсенді түрде жіберу және шетелдік студенттерді өз университеттеріне белсенді түрде тарту үдерісімен жүріп келеді. Оның басында қытай тілін шетелдерде насихаттау мақсатында құрылған білім беру құрылымдарының бірі – Конфуцзы институттары тұр. Олар ҚХР Білім министрлігіне тікелей бағынатын Hanbanға қарасты (Конфуцзы институттарының бас штаб-пәтерлері). Бүгінгі таңда Конфуций институттары әлемнің 154 елінде 548 институт жұмыс жасайды. Бұл туралы 2018 жылы Конфуций институттарының 13-ші Дүниежүзілік форумында жарияланды. Аталмыш білім орындарында білім алушылардың саны 1 миллионға жетіп жығылады.

Қытай білім беру саясатын жан-жақты арттыру негізінде мынандай үрдістер жүзеге асып жатыр:

1. Қытай үкіметі білім гранттарына қомақты қаржы бөлуде;
2. Жоғары оқу орындарының санын арттыруда;
3. Қытай тілі мен мәдениетін насихаттау мақсатында Конфуций институттарын ашуда;
4. Елдер арасындағы білім көші-қонын қолдауда;
5. Қытай университетерінде білім алуға ұмтылған студенттерден санын арттыруда .

Екі мемлекет арасындағы үкіметаралық келісімнің негізінде жыл сайын студенттер алмасу жүзеге асырылуда. Сонымен қатар Бүгінде Қазақстанда қытай тілін үйренем деушілердің қатары күн санап артуда. Сәйкесінше елімізде қытай тілін үйрететін білім ордаларының саны да көбейіп келеді. Осыдан бар болғаны 10 жылдай бұрын елімізде қытай тілі тек жоғары оқу орындарында ғана оқытылып келсе, оның ішінде тек бір-екі ғана университетте, ал қазіргі таңда қытай тілі мектеп қабырғасынан бастап үйретіліп жатыр. Сонымен қатар, әр түрлі тілдер орталықтарында, кешкі мектептерде қытай тілі кеңінен оқытылуда [Омарова М.А., 2011]. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында 4 Конфуцзы институты жұмыс жасайды. Олар Алматы, Астана, Қарағанды және Ақтөбе қалаларында орналасқан. Сонымен қатар Қазақстанның көптеген жоғары оқу орындарында қытай тілі шет тілі ретінде жүргізіліп келеді. Қытай тілін халықаралық қатынастар, шығыстану, аймақтану, аударма ісі мамандықтарынан басқа қаржы, туризм, құқық мамандықтарының студенттері үйрену үстінде.

Жинақай келгенде, Қытай елі қазақстандық білім алушыларды Ресейден кейін ең көп қабылдаушы мемлекеттің бірі болып отыр. Соңғы он жылда Қытайдағы қазақстандық студенттер саны жылдан жылға артып келеді. 2003-2004 жылдары Қытайда үкіметаралық алмасу бағдарламасы бойынша 20 қазақстандық студент білім алса, 2018 жылы студенттер саны 17600-ге жетті. Оның ішінде қазақстандық 14 мың студент ҚХР-дың жоғары оқу орындарында үкіметтік гранттары негізінде білім алуда (<https://www.gov.kz>). Қазіргі таңда білім гранттары мен жәрдемақы шетелдік студенттер ағынын қалыптастырушы бірден-бір фактор болып отыр. Сондай-ақ, Жібек жолының «Бір белдеу, бір жол» жобасының траекториясы бойынша Азия, Еуропа және Африканың 18 мемлекетінен білім алып жатқан әр грант иегеріне жылына 20000-30000 юань бөлінеді [Статистикалық мәліметтер // Қытай Халық Республикасының Білім министрлігі http://www.moe.gov.cn/s78/A03/moe_560/jytjsj_2019/].

Қытайда білім алатын студенттердің таралуы әркелкі. Қазақстандық студенттердің үштен бірі Бейжіңде – 4 мыңға жуық, Үрімшіде – 1250, Шанхайда – 800, Сианда – 700, Гуанчжоу – 500, Уханада – 400 және басқа қалаларда оқиды [Nye, J. Soft Power: The Means to Success in World Politics. – New York: Public Affairs Group, 2004]. Статистикаға сүйенсек, Қытайда оқитын қазақстандық жастар халықаралық қатынастар, әлемдік сауда, бизнес және т.б гуманитарлық мамандықтар мен мұнай барлау мен өндіру, машина жасау, құрылыс секілді техникалық мамандықтарда оқиды. Сонымен бірге Қазақстанда сирек және мүлдем кездеспейтін мамандықтарда оқу шетелде білім алудың үрдісіне айналуда. Қазақстандық студенттер белгілі бір мамандықты игерумен қатар, қытай тілін меңгеруге мүмкіндік береді.

Қытай тілі мен мәдениеті шетелдік білім алушылар үшін маңызды әрі міндетті оқу компоненті болып табылады (Serikkaliyeva A.E., Nadirova G.E., Saparbayeva N.B, 2019).

ҚХР-дағы білім көші-қонының артуының мұндай қарқынды динамикасына бірнеше себептер бойынша қол жеткізілді:

Біріншіден, білім беру саласындағы ынтымақтастық екі елдің экономикалық қажеттіліктеріне негізделген.

Екіншіден, қазақстандық білім және ғылым жүйесіндегі қордаланған мәселелерге байланысты. Басты мәселелер ретінде: көптеген жылдар бойы жеткіліксіз қаржыландырылу, материалдық-техникалық базаның төмен болуы, қоғамдық-гуманитарлық мамандықтардың басым болуы, дайындалған мамандардың еңбек нарығы қажеттіліктеріне сәйкес келмеуі, қалаларда білім беру мен өмір сүрудің қымбат болуы, сыбайлас жемқорлық мәселесінің белең алуы және басқада жағдайларды атауға болады.

Үшіншіден, жастар Қытайдағы университеттік білім берудің салыстырмалы арзандылығын, Қытайдың жоғары оқу орны – салыстырмалы түрде сапалы әрі қолжетімді, тегін білім алу, сонымен бірге қытай тілі мен мәдениетімен танысу мүмкіндігі. Қытай университеттерін бітіруші түлектер әлемдік экономикада беделді ҚХР-да жұмысқа орналаса алады. Бұл тұрғыдан Қазақстан жұмыс күшінен айырылу қаупіне ұшырайды (<https://kursiv.kz/news/obrazovanie/2019-05/>). Себебі жас мамандарға Орталық Азияда инфрақұрылымдық-инвестициялық жобаларды іске асыратын Қытай компанияларында жұмыс істеуге мүмкіндік береді (Гурулева, Т.Л., 2017).

Дегенмен еліміз үшін білім көші-қоны – академиялық ұтқырлық пен ғылыми-зерттеу ынтымақтастығының мүмкіндіктерін кеңейтуге, сондай-ақ елдің еңбек нарығын түрлі салалардағы білікті мамандармен қамтамасыз етуге үлесін қосады. Білім алушылардың көші-қоны екіжақты ғылыми-білім беру, әлеуметтік-мәдени, сауда-экономикалық, гуманитарлық байланыстарды дамытудың, халықаралық ынтымақтастықты нығайтудың негізгі факторының бірі болып табылады.

Екі мемлекет арасындағы мәдени және білім-ғылым саласындағы байланыстың тағы бір маңызды көрсеткіші - Қазақстанда, соның ішінде Алматы қаласында қытай тіліндегі және қытай еліне қатысты кітапханалар мен кітап дүкендерінің жұмыс істеуі. Соның бірі Қазақстандағы Қытай мәдениеті мен экономикасын, білімін мен өнерін таныстыратын Алматы қаласында орналасқан «Шанс» атты кітап дүкені. Ол 2019 жылдың соңынан бері жұмыс істеп келеді. Дүкенде Қытай еліне қатысты сан түрлі тақырыптағы орыс, қазақ және қытай тілдерінде 700-ден астам кітаптар бар. «Шанс» кітап дүкенін Қытайдың жеке мәдени кәсіпорны Shangsi International Publishing Group басқарады. Оның Ресейде, Қырғызстанда, Қазақстанда және басқа да елдерде тәуелсіз баспа мекемелері мен тарату арналары құрылған. Кітап дүкені қала тұрғындарының Қытайдың ежелгі тарихы мен мәдениетіне сондай-ақ қазіргі Қытайдағы даму мен ондағы өзгерістерді түсінуге көмек көрсетуді мақсат етеді. Осы арқылы екі ел арасындағы өзара түсіністікті тереңдетуді де көздейді.

Қазіргі таңда Shangsi Group қытай тіліндегі 75 кітапты қазақ тіліне аударып, басып шығарды. Кітап дүкеніндегі ең танымал санаттарға Қытайдың «Конфуцийшілдік», «Сун-цзының соғыс өнері» сияқты ежелгі философиялық еңбектер, сондай-ақ Қазақстанға танымал Мо Янь, Ли Пейфу және Ван Мэннің заманауи шығармалары енді. Бұдан сырт, қытай тіліне қатысты оқулықтары да сұранысқа ие. Бұл Қазақстанда кең таралып келе жатқан «қытай тілін үйренуге» оңтайлы болып отыр.

Ал енді қытай тіліндегі кітапхана - Алматы қаласындағы "Ұлттық кітапханада" орналасқан. Ол жерде шамасы 100 шаршы метр аумақта үлкен екі бөлмеде қытай тіліндегі және аз мөлшерде ағылшын тілінде аударылған қытайлық авторлардың 12 мың қоры сақтаулы. Оның басым көпшілігі көркем әдебиет, тарихи еңбектер, ғылым-техника, медицина және ауыл-шаруашылығына қатысты кітаптар. Алайда кітап қорының ішінен

соңғы 4-5 жыл көлеміндегі жаңа кітаптар кездеспеді. Оның себебі, соңғы уақытта жаңа кітаптар Қытайдан келмеген екен.

Жапония мен Қазақстанның білім-ғылым саласындағы байланыстарға тоқталар болсақ, қол жеткен жетістіктердің бар екенін, алайда мүмкіндіктің одан бетер зор екенін аңғарамыз. Күн шығыс елі Қазақстанның сыртқы саяси экономикалық бағыты күннен күнге ерекше үлкен рольге ие болып келеді. Екі ел арасында әртүрлі салалардағы қатынастар дамып келеді. Бұл қатынастар 1991 жылы Жапония ресми түрде Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін мойындау және 1992 жылы дипломатиялық қатынастарды орнатудан басталды. 1997 жылдың ақпанынан бері Токиода Қазақстан Республикасының елшілігі қызмет етіп келеді. Осы жылдар ішінде халықтарымыз тек экономикалық тұрғыдан ғана емес, рухани жағынан да жақындай түсті. Біздің елімізде дәстүрлі жапон тағамдары бар мекемелер көбейіп келеді, шығыстық минимализм рухындағы жапондық дизайн элементтері барған сайын қолданылуда, жапон тілін, мәдениеті мен өрлеу елінің жауынгерлік өнерін шындап зерттеп жүрген жастардың жапондық сапа стандарттарына ұмтылу – мұның барлығы Жапонияның Қазақстанға тікелей ықпалы және қазақтардың жаңа ұрпағы мәдениетін байыту болып табылады (<https://www.kz.emb-japan.go.jp>).

Тәуелсіздігін жаңадан алған, жас әрі халқы аз Қазақстан үшін өзінің тілін сақтау мен дамытудың маңызы айрықша зор. Бұл бағыт бойынша, Жапонияның мектептерінде ең алдымен жапон тіліне мән берілуі немесе білім алудың ең негізгі бастамасы ана тілді үйрену деп қабылдау дәстүрі біз үшін аса тартымды, үйренуге тиісті қасиет болмақ. Екі ел арасындағы жоғары білім саласындағы ынтымақтастықтың негізгі бағыттары ретінде білім министрліктерінің, мелекеттік ұйымдардың және университеттер мен академиялық институттардың байланыстарын атауға болады. Осы салалар бойынша Қазақстан мен Жапонияның білім-ғылым бағытындағы байланыстарын төмендегідей бірнеше деңгейде бөліп қарастыруға болады:

1. Мемлекет деңгейіндегі ынтымақтастық;
2. Мемлекеттік ұйымдар арасындағы ынтымақтастық;
3. Мемлекеттік және жеке меншік университеттерді қоса алғандағы университеттер аралық ынтымақтастық;
4. Үкіметтік емес ұйымдар және коммерциялық емес ұйымдарды қосқанда, жеке деңгейде білім беруді қолдау жобалар аясындағы ынтымақтастық.

Бірінші түрдегі ынтымақтастық. Бұл қазақстандық студенттердің Жапонияда академиялық ұтқырлық бағдарламасы мен немесе толық білім алуға жапон үкіметі тарапынан көрсетілетін қолдау. Мәселен, МЕХТ жыл сайын талантты жастарға Жапонияда білім алуға мүмкіндік беретін стипендиялық бағдарламасын ұсынады. Қазақстандағы Жапония елшілігінің қолдауымен өткізілетін бұл бағдарлама, бір жылдық жапон тілін үйренуге арналған курстан бастап, кәсіптік білім және толық курстық бакалавр, магистратура және докторантура бойынша шәкіртақы ұсынады. Ал Қазақстан тарапынан «Болашақ» бағдарламасы магистратура және докторантура бойынша қазақстандық жастардың Жапонияда білім алуына жағдай жасап отыр (Kashteluk Arii., 2014).

Екінші түрдегі ынтымақтастық. Japan Foundation, JICA, JASSO сияқты Жапонияның мемлекеттік ұйымдары арқылы ынтымақтастықты дамытып, серіктестікті орнату жобаларын жатқызуға болады. Japan Foundation – бүкіл әлем бойынша мәдени өзара алмасудың кешенді бағдарламаларын жүзеге асыруға арналған Жапонияның мемлекеттік ұйымы. Қор Жапонияның тұрғындары мен басқа елдер арасындағы өзара түсіністікті тереңдету мақсатында әр түрлі іс-шаралар ұйымдастыру, ақпараттық қызмет көрсету, адамдардың араласуына мүмкіндік жасау бойынша жұмыс жасайды. Japan Foundation негізінен төрт салада түрлі бағдарламалар ұсынады, олар:

1. Өнер және мәдениет саласындағы алмасулар;

2. Шетелде жапон тілін үйрету;
3. Жапонтану және интеллектуалды алмасулар;
4. Азиядағы мәдени алмасуды нығайту.

«Өнер және мәдениет саласындағы алмасулардың» өзі бірнеше бағыттарға бөлінеді, мәселен:

1. Жапондық өнер иелері мен ұйымдарға шетелдік ісшараларға қатысуға қаржылай көмек көрсету;

2. Шетелдік өнер және мәдениет ұйымдарына жапондық дәстүрді гұрыптау немесе сонымен таныстыру шараларына қолдау көрсету. Бұл түрдегі қолдау көрсетудің өзі де төрт топқа бөлінеді:

- театрларға қаржылай көмек көрсету;
- музей және басқа да ұйымдарға жапондық көрмелерді ұйымдастыруға қолдау көрсету;
- жапондық өнер мен жинақтарды дәріптеу мақсатында шетелдік музейлердің инфраструктурасына көмектесу;

- жапон тілінде жазылған шығармаларды аудару мен басып шығаруға шетелдік басылымдар мен аудармашыларға қаржылай көмек көрсету.

Осындай көрмелердің қатарына 2017 жылы Жапон қорының ұйымдастырған 100 экспонаттан тұратын «Заманауи 100 жапон дизайны» атты көшпелі көрмені де қосуға болады.

Жапон қорының «Шетелде жапон тілін үйрету» бағыты бойынша келесі шаралар іске асырылады:

1. Жапон тілін үйрететін шетелдік білім орталықтарына грант бөлу;

2. Шетелдік мамандардың ішінен жапон тілі оқытушыларын даярлау (Сайтама префектурасындағы институт негізінде);

3. Жапон тілінің оқытушыларын онлайн даярлау;

4. Мәдени және академиялық салаларда шетелдік оқытушылар мен мамандарды даярлау (Осака қаласындағы институт базасы негізінде) ([2013//http://www.alinur.kz](http://www.alinur.kz)). Бұл бағдарламаларға қазақстандық жапонтанушы мамандар мен жапон тілін үйрететін қазақстандық университеттер жиі қатысады. Олардың ішінде жапонтанудың ең ірі орталығы болып саналатын ҚазҰУ-дың бірлескен жобалары мен алған гранттарын атауға болады. Мысалы, 2017 жылы Жапон қорынан ҚазҰУ оқытушыларына төрт жобаға көмек көрсетілген. Бұл, сол жылы университет қатысқан халықаралық жобалар мен гранттардың 8% құраған. Пайыздық көрсеткіші жағынан бұл ҚазҰУ-да жүзеге асырылған Erasmus+ жобаларынан ғана кем. Мұндай жетістіктер аталмыш қор мен ҚазҰУ арасындағы тығыз байланысты аңғартады. Жобалардың ішінде шығыстану факультеті Қиыр Шығыс кафедрасының аға оқытушысы М.Шадаеваның жетекшілік еткен «Nihongo Projects – Tour of Japanese Class in Kazakhstan» атты жобасын атауға болады. Жоба 2015-2017 жылдар аралығында жүзеге асырылған, ал 2017 жылы бөлінген қаржылай көмек көлемі 452,4 мың теңгені құраған. 2016 жылы да Жапон қорының қолдауымен ҚазҰУ оқытушылары төрт жобаны жүзеге асырған.

Шетелдік мамандардың ішінен жапон тілі оқытушыларын даярлау бағыты бойынша Жапон қоры жылда қазақстандық жапон тілі мамандарын Сайтама префектурасында (Saitama Prefecture) орналасқан Урава жапон тілі институтында (Japanese-language Institute Urawa) өткізілетін дайындық курстарына шақырады. Институт ұсынатын курстар бірнеше топқа бөлінеді және негізінен жапон тілін үйрету әдіснамасымен қатар жапон мәдениеті және қоғамымен таныстыру дәрістерін де қамтиды. Осы курстарға жыл сайын 6 апта мен 6 ай аралығында ҚазҰУ мен Абылай хан атындағы Халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің оқытушылары қатысады.

1990 жылдардың басынан 2010 жылдардың ортасына дейін Жапон қоры жапон тілін, мәдениетін және тарихын оқытатын қазақстандық жетекші ЖОО-ға өздерінің мамандарын жіберіп отырды. Ондағы мақсаты, Қазақстанда жапонтанушы мамандарды дайындауға және жапонтану мектебінің қалыптасуына ат салысу еді. Жиырма жылға жуық тарихы бар қазақстандық жапонтану мектебінің іргесі қаланып, өз бетінше дами алатын дәрежеге жеткендіктен, қазіргі таңда Жапон қорының жапон тілі мамандары жіберілмейтін болды. Ол мамандардың орынын жапондық серіктес университеттерден келген мамандар ауыстырды.

Жапон тілі мен мәдениетінің Қазақстанда дамуына бағытталған жобаларға қолдау көрсеткен жапондық ұйымдардың қатарында "One Asia" қорын да атап өту қажет. 2012-2016 жылдар аралығында осы қордың қаржылай көмегі арқасында ҚазҰУ-дың шығыстану факультетінің оқытушысы Чан Бенг-Сун жетекшілік еткен «Asian Community» жобасы орындалды. Сондай-ақ философия және саясаттану факультетінің профессоры Г.О. Насимова бастаған оқытушылар ұжымының жобалары да жүзеге асырылды.

Үшінші түрдегі ынтымақтастық. Білім және ғылым салалары бойынша Назарбаев университеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Абылай хан атындағы халықарылық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы менеджмент университеті, Нархоз университеті, Дәулет Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан техникалық университеті, С.Д. Асфендияров атындағы қазақ медицина университеті және Семей медициналық университеттерін атауға болады. Олар Жапонияның Токио университеті, Цукуба (Tsukuba), Токай (Tokai), Васэда (Waseda) және т.б. университеттерімен академиялық және ғылыми әріптестік қатынастарды қарқынды дамытып отыр. Мысалы, 2020 ж. 22 желтоқсанда Цукуба университетінің жанында «Әл-Фараби орталығы» ашылды.

Төртінші түрдегі ынтымақтастық. Бұған өкіметтік және коммерциялық емес ұйымдар қызметі жатады. Бұған Хейва Накаджима қоры (Heiwa Nakajima Foundation) және Мицубиши корпорациясының жеке шәкірт ақысы (Mitsubishi Corporation personal scholarship), Мацумаэ халықаралық қоры (The Matsumae International Foundation) сияқты тағы да басқа стипендиялық бағдарламаларды жатқызуға болады. Бірақ қаржыландырудың бұл түрінде бөлінетін орын саны шектеулі болады және олар да серіктес университеттер немесе ұйымдар арқылы беріледі.

Қорытынды

Қазақстан тәуелсіздігін алған соң, ашық-нарықтық қарым-қатынасқа көшті. Шетелдермен арадағы байланыстар жан-жақты дамуға ие болды. Соның ішінде білім, ғылым және мәдениет саласындағы қарым-қатынастың мәні мен маңызы зор. Себебі, жастарды тәрбиелеудің басты құралы ол -білім. Міне осы тұрғыда жастарымыздың қандай елден білім алуын зерттеудің маңызы үлкен. Өйткені, әрбір ел өз мүддесі мен өзінің төл мәдениетін басқаларға ұсынуды қалайды. Ал олардың мүддесінің біздің отандық мүддемізге сай келуі немесе келмеуі мүмкін. Осы тұрғыда жастардың білім алуы мен шетелдік білім орындарының елімізге келуін қадағалаудың орны бөлек.

Жалпы алғанда, Қазақстан мен Қытай және Қазақстан мен Жапония арасындағы білім және мәдениет саласындағы қатынастарды зерттеудің басы бұрыннан басталады. Бұл қоғамда көп талқыланған тақырып. Әлі де жалғасты зерттеуді талап етеді. Білім мен мәдениет саласындағы қарым-қатынас кез-келген мемлекеттер арасында алғаш дипломатиялық байланыстарды орнатқан сәттен басталып қолға алынатын сала. Сондықтан бұл саладағы байланыс бізбен Қытай немесе Жапония арасында маңызды тақырып ретінде сақталып келеді. Қазіргі таңда жаңа деңгейге жетті деп айтуға толық негіз бар. Университеттер мен мемлекеттік ұйымдардың тығыз жұмысының арқасында біршама істер жүзеге асырылып, нәтижесін беріп отыр (<http://total.kz/politics/2012>).

Біздің елдің Қытайдан да, Жапониядан үйренері салалары көп. Олардың қатырына мына салалар кіреді:

- биотехнология;
- нанотехнологиялар мен IT технологиялар;
- экология және қаланы жасылдандыру;
- жаңа энергия көздерін игеру;
- медицина және дәрі-дәрмек өндірісі
- гуманитарлық ғылымдар саласында жапон тілі мен мәдениеті мысалында қазақ тілі мен мәдениетін танымал ету әдістерін үйрену.

Қазақстан мен Қытай арасындағы қарым-қатынас біршама жақсы дамығанын көреміз. Алайда Жапониямен арадағы дипломатиялық байланыстар орнатылғанымен, ғылым және білім, оның ішінде ЖОО арасындағы серіктестіктің жалпы стратегиясының бекітілмегені, сондықтан университеттер арасындағы байланыстың бір жүйеге келтірілмегені аңғарылады. Болашақтағы серіктестікті дамытып, әрі қарай жандандыру үшін осы мәселелерді шешуге назар аудару қажет.

Әдебиет:

1. Kaster Sarkytkan, Azamat Baitassov, Sholpan Karbayeva (2021). Methods For Teaching Kazakhstan's Global Competitiveness Through an Elective Course on Economic and Social Analytics For 11th Grade Secondary School Students. Review of international geographical education. Volume 11 No. 5 (2021), Page 349].

2. Шетелдік университеттердің филиалдары қай қалаларда ашылады [In which cities branches of foreign universities are opened] <https://sputnik.kz/20220201/Sheteldik-universitet-filial-19251350.html>.

3. Қазақстанда қанша университет және студент бар? 02.02.2021 <https://www.inform.kz>

4. Harman, G., Hayden, M., & Nghi, P.T. (2010). Higher education in Vietnam: Reform, challenges and priorities. In *Reforming higher education in Vietnam* (pp. 1-13). Springer, Dordrecht

5. Froumin, I., & Lisyutkin, M. (2015). Excellence-driven policies and initiatives in the context of Bologna process: Rationale, design, implementation, and outcomes. In *The European higher education area* (pp. 249-265). Springer, Cham.

6. Schwab, K., & Sala-i-Martin, X. (2016, April). The global competitiveness report 2013–2014: Full data edition. World Economic Forum.

7. Аружан Мұханбетқали. Қазақстан ғылымы: бүгін және ертең <https://qazaq1913.com/2020/08/11>.

8. <https://nauka-nanrk.kz/kz/index.html>

9. Султанов Б.К. Политика и интересы великих держав в Казахстане. -Алматы, 2002. - 234 с.

10. Керімбаев Е., Шәріпқазы Н. Қытайдың сыртқы саясатындағы тілдің рөлі // ҚазҰУ «Хабаршысы», Шығыстану сериясы. -Алматы, 2018. -№1 (84), 54-60 б.

11. Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігі сайты. <https://www.gov.kz/>

12. Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігі. <https://www.gov.kz/>

13. Омарова М.А. Орталық Азия мен Қытай арасындағы байланыстар (1992-2010). - Алматы: Қазақ университеті, 2011. -340 б.

14. Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігі. <https://www.gov.kz/>

15. Статистикалық мәліметтер // Қытай Халық Республикасының Білім министрлігі http://www.moe.gov.cn/s78/A03/moe_560/jytjsj_2019/

16. Nye, J. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. — New York: Public Affairs Group, 2004

17. Serikkaliyeva A.E., Nadirova G.E., Saparbayeva N.B (2019) Educational migration from Kazakhstan to China: Reality and prospects // Integration of Education 23(4), pp.504-517 DOI: <https://doi.org/10.15507/1991-9468.097.023.201904.504-517>

18. Практически все казахстанцы обучаются в китайских вузах за счет Пекина. <https://kursiv.kz/news/obrazovanie/2019-05/>

19. Гурулева, Т. Л. (2017) Система образования в Китайской Народной Республике: структура и основные направления развития / Т. Л. Гурулева // Высш. образование в России, № 7, С. 152–164

20. Официальный сайт посольства Японии в Казахстане https://www.kz.emb-japan.go.jp/itpr_ru/culture-education.html

21. Kashteluk Aгii. Посол Японии и Председатель Мажилиса рассказал о развитии отношений между Японией и Казахстаном, 26 марта 2014 г. <http://www.liter.kz/news/view/45382>

22. Отношения между Японией и Казахстаном. 07.09. 2013//<http://www.alinur.kz>

23.Казахстан и Япония производят военную оборудование, 11.07.2012//<http://total.kz/politics/2012/07/11/>

References:

1. Kaster Sarkytkan, Azamat Baitassov, Sholpan Karbayeva (2021). Methods For Teaching Kazakhstan's Global Competitiveness Through an Elective Course on Economic and Social Analytics For 11th Grade Secondary School Students. Review of international geographical education. Volume 11 No. 5 (2021), Page 349].

2. Sheteldik ýniversitetterdiń filialdary qai qalalarda ashylady <https://sputnik.kz/20220201/Sheteldik-universitet-filial-19251350.html>. [in kazakh] [electronic resource]

3. Qazaqstanda qansha ýniversitet jáne stýdent bar? [How many universities and students are there in Kazakhstan?] 02.02.2021 <https://www.inform.kz> [in kazakh] [electronic resource]

4. Harman, G., Hayden, M., & Nghi, P.T. (2010). Higher education in Vietnam: Reform, challenges and priorities. In Reforming higher education in Vietnam (pp. 1-13). Springer, Dordrecht

5. Froumin, I., & Lisyutkin, M. (2015). Excellence-driven policies and initiatives in the context of Bologna process: Rationale, design, implementation, and outcomes. In The European higher education area (pp. 249-265). Springer, Cham.

6. Schwab, K., & Sala-i-Martin, X. (2016, April). The global competitiveness report 2013–2014: Full data edition. World Economic Forum.

7. Aruzhan Mukhametkaly. Qazaqstan gylymy: bugin jane erteng [Science of Kazakhstan: today and tomorrow] <https://qazaq1913.com/2020/08/11>. [in kazakh] [electronic resource]

8. <https://nauka-nanrk.kz/kz/index.html>

9. Sultanov B.K. Politika I interesy velikix derzhav v Kazakhstane [Politics and interests of great powers in Kazakhstan]. – Almaty, 2002. -234 s. [in russian]

10. Kerimbayev E., Sharipkyzy N. Kytaiding syrtky sayasatindagy tilding roli [The role of language in China's foreign policy] // Kaz GU «Xabarshysy», Shygystanu seriasy. -Almaty, 2018. - №1 (84), 54-60 b. [in kazakh]

11. Kazakhstan Syrtky ister ministrliги [Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan] <https://www.gov.kz/> [in kazakh] [electronic resource]

12. Kazakhstan Syrtky ister ministrliги [Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan] <https://www.gov.kz/> [in kazakh] [electronic resource]

13. Omarova M.A. , Ortalik Azia men Kytai arasindagy bailanystar (1992-2010) [Relations between Central Asia and China (1992-2010)] – Almaty: Kazakh universiteti, 2011. -340 b.[in kazakh]

14. Kazakhstan Syrtky ister ministrliги [Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan] <https://www.gov.kz/> [in kazakh] [electronic resource].
15. Stasistikalyk malimetter [Statistical data] // KXR Bilim ministirligi http://www.moe.gov.cn/s78/A03/moe_560/jytjsj_2019/ [in chinese].
16. Nye, J. Soft Power: The Means to Success in World Politics. — New York: Public Affairs Group, 2004
17. Serikkaliyeva A.E., Nadirova G.E., Saparbayeva N.B (2019) Educational migration from Kazakhstan to China: Reality and prospects // Integration of Education 23(4), pp.504-517 DOI: <https://doi.org/10.15507/1991-9468.097.023.201904.504-517> [electronic resource]
18. Praktiqeskie vse kakakhstansy obuqauit v kitaickox vuzax za sqet Pekina. [https \[Almost all Kazakhs study in Chinese universities at the expense of Beijing\]](https://kursiv.kz/news/obrazovanie/2019-05/) [//kursiv.kz/news/obrazovanie/2019-05/](https://kursiv.kz/news/obrazovanie/2019-05/) [in russian] [electronic resource].
19. Guruleva T.L., (2017) Sistema obrazovanye v Kitaiskoi Narodnoi Respublika: struktura i osnovnye napravlenya razvinie [Education system in the People's Republic of China: structure and main directions of development] // Vishe obrazovanie v Rossii, № 7, С. 152–164 [in russian].
20. Ofissialny sait posolstvo Yaponi v Kazakhstane [The official website of the Embassy of Japan in Kazakhstan] https://www.kz.emb-japan.go.jp/itpr_ru/culture-education.html [in russian] [electronic resource]
21. Kashteluk Aarii. Pasol Yaponi I Predsedatel Majilisa rasskazal o razvitie otnoshenye mezhdud Yaponiei I Kazakhstanom [The Ambassador of Japan and the Chairman of the Majilis spoke about the development of relations between Japan and Kazakhstan], 26 marta 2014 g. <http://www.liter.kz/news/view/45382> [in russian]
22. Otnoshenye mezhdud Yaponiei I Kazakhstanom [Relations between Japan and Kazakhstan]. 07.09. 2013/<http://www.alinur.kz> [in russian] [electronic resource].
23. Kazakhstan i Yaponia prozivodiat voennu oborudobanie [Kazakhstan and Japan produce military equipment], 11.07.2012/<http://total.kz/politics/2012/07/11/> [in russian] [electronic resource].

¹Саркытқан К. ²Дунбаева З. ³Ахметова А.

¹ *Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан*

² *Специализированный лицей № 126, Алматы, Казахстан*

³ *КазНПУ им. Абая, руководитель научно-инновационного парка «Abai LABS», Алматы, Казахстан*

E-mail: ¹kaster0102@mail.ru, ²zaure.donbayeva@mail.ru, ³aktlek_ahmetova@mail.ru

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ КАЗАХСТАНА И МЕЖДУНАРОДНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ (НА ПРИМЕРЕ КИТАЯ И ЯПОНИИ)

Аннотация. Статья направлена на изучение отношений Казахстана с Китаем и Японией на основе описания структуры и особенностей образовательной и научной сферы Казахстана. Для этой цели поставлены следующие задачи: В статье описаны достижения, достигнутые на основе реформ Республики Казахстан в области образования и науки в период после обретения независимости; а также особенности и структурные условия отечественного образования и науки; Также освещены последние новости в сфере образования и науки в Казахстане. В статье рассматриваются правовые и институциональные предпосылки, подписанные на правительственном уровне контракты и многосторонние соглашения, которые легли в основу тесных отношений между Казахстаном и Китайской Народной Республикой. В том числе экономическое, культурное и

сотрудничество в области образования и науки. Этот контент является своеобразной новинкой статьи.

В качестве основных результатов в статье можно рассмотреть следующие выводы. Во-первых, растет влияние Китая на систему образования и науки Казахстана. Это можно описать такими случаями, как увеличение числа изучающих китайский язык в Казахстане, увеличение числа центров обучения китайскому языку, ежегодное увеличение числа студентов, обучающихся с выездом в Китай, налаживание продажи литературы на китайском языке в книжных магазинах и библиотеках Казахстана.

Во-вторых, отношения между Японией и Казахстаном в сфере образования и науки в настоящее время только развиваются, но развитие показывает большие перспективы. Это потому, что Япония является важной страной во внешней политике и экономическом сотрудничестве Казахстана. Поэтому делается вывод о том, что отношения между Казахстаном и Японией в сфере образования и культуры имеют полную основу для того, чтобы быть высокими на современном уровне.

Благодарность: Данная статья написана на основе результатов исследования проекта грантового финансирования под названием: ИРН АР19679663 «Интеграция интересов в современном геополитическом пространстве Центральной Азии: Экономическая интеграция и факторы национальной безопасности».

Ключевые слова: отечественное образование, реформы в области науки, миграция знаний, юридически-правовые основы, интеграция образования.

Sarkytkan K.¹ Dunbayeva Z.², Akhmetova A.³

¹ Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

² Almaty, Lyceum school No. 126, Almaty, Kazakhstan

³ KazNPU named after Abaya, Head of the scientific and innovation Park «Abai LABS»
Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹kaster0102@mail.ru, ²zaure.donbayeva@mail.ru, ³aktlek_ahmetova@mail.ru

STAGES OF DEVELOPMENT OF THE EDUCATION AND SCIENCE SYSTEM OF KAZAKHSTAN AND INTERNATIONAL INTEGRATION (ON THE EXAMPLE OF CHINA AND JAPAN)

Abstract. The article aims to study the relationship of Kazakhstan with China and Japan on the basis of a description of the structure and features of the educational and scientific sphere of Kazakhstan. For this purpose, the following tasks are set: The article describes the Republic of Kazakhstan's achievements based on the reforms carried out in education and science in the post-independence period; as well as the specific features and structural conditions of domestic education and science; The latest developments in the field of education and science in Kazakhstan are also included. The article discusses legal and institutional prerequisites, contracts signed at the government level, and multilateral agreements that formed the basis for close relations between Kazakhstan and the People's Republic of China. These include economic, cultural educational, and scientific cooperation. These contents are a kind of novelty of the article.

The following conclusions can be considered as the main results of the article. First, China's influence on Kazakhstan's education and science system is growing. This can be characterized by the fact that there is an increase in Chinese language learners in Kazakhstan, an increase in Chinese language teaching centers, an annual increase in the number of students visiting China, and the sale of Chinese-language literature in bookstores and libraries in Kazakhstan.

Secondly, relations between Japan and Kazakhstan in education and science are only developing, but the development shows excellent prospects. This is because Japan is essential to

Kazakhstan's foreign policy and economic cooperation. Therefore, it is concluded that relations between Kazakhstan and Japan in the field of education and culture at the current level have a solid basis.

Acknowledgment: This article was written based on the research results of the research project for grant funding of the: IRN AP19679663 «Interaction of interests in the current geopolitical space of Central Asia: Based on economic integration and national security factors».

Key words: domestic education, reforms in the field of science, educational migration, legal and legal foundations, educational integration.

Авторлар туралы мәлімет:

Қастер Сарықтқан, г.ғ.к., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан

Дунбаева Зәуре, география пәні бойынша педагогика магистрі, Алматы қаласы, № 126 мамандандырылған лицей оқытушысы, Алматы, Қазақстан

Ахметова Ақтілек, Абай атындағы ҚазҰПУ, «Abai LABS» ғылыми-инновациялық паркінің жетекшісі, Алматы, Қазақстан

Сведения об авторах:

Кастер Саркытқан к.ғ.н., профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан

Дунбаева Зауре, магистр педагогики по географии, преподаватель специализированного лицея № 126, Алматы, Казахстан

Ахметова Актилек, руководитель научно-инновационного парка «Abai LABS», КазНУ им. Абая», Алматы, Казахстан

Information about authors:

Kaster Sarytkan, Candidate of Geographical Sciences, Professor of the Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Dunbaeva Zaire, master of pedagogy in geography, teacher of specialized Lyceum No. 126, Almaty, Kazakhstan

Akhmetova Aktilek, Abai kaznu, head of the scientific and Innovation Park «Abai LABS» Almaty, Kazakhstan

*Келіп түсті 29 желтоқсан 2023 жыл
Қабылданды 25 ақпан 2024 жыл*

Далелхан А.

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан
E-mail: dalelkhan@gmail.com*

ҚХР САЯСИ БИЛІГІНДЕГІ САБАҚТАСТЫҚ: БІРІНШІ БУЫН СЫРТҚЫ САЯСАТЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Қытай Халық Республикасы саяси билігінде кездесетін сабақтастық мәселесі академиялық зерттеулерде жиі айтылады. Бүгінгі Қытай билігінің бесінші буыны болып табылатын Си Цзиньпин әкімшілігі де Мао Цзэдун кезінен жалғасып келе жатқан саяси пайымдарға түбегейлі қарсы келмейтінін байқаймыз. Әсіресе Қытайдың сыртқы саяси концепцияларындағы сабақтастық мәселесі ерекше қызығушылықты тудыратыны анық. Қытай билігінің бірінші буыны сыртқы саясатының концептуалды негіздерін халықаралық қатынастардағы тарихи кезеңдермен байланыстыра отырып пайымдау жұмыстың басты мақсаты болып табылады. Зерттеудің жаңалығы – Мао Цзэдун кезінде қалыптасқан сыртқы саяси тұжырымдамалардың бүгінгі Қытай сыртқы саясатының ұтымды болуына оңтайлы жағдай тудыруы жайлы нақты пайымдардың жасалуында жатыр. Жұмыстың міндеттеріне Қытай сыртқы саясаты мен дипломатиясына қатысты кейбір тарихи оқиғаларға заманауи тұрғыда баға бере отырып, олардың қытай сыртқы саясатының болашақ дамуына қалай әсер еткенін нақтылау кіреді. Зерттеу мәселесі саяси реализм теориясы негізінде, тарихи-салыстырмалы, контент-анализ, құрылымдық талдау және жүйелеу тәсілдерін кеңінен қолдана отырылып қарастырылады. Аталмыш әдіс-тәсілдер мәселені кешенді түрде қарастырып, талдау нәтижелерін жүйелеуге көмегін тигізген. Зерттеу нәтижелері Қытай саяси билігіндегі сабақтастық мәселесін және бүгінгі қытайлық сыртқы саяси ұстанымдарды тарихи тұрғыда терең түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысы нәтижелері халықаралық қатынастар, саясаттану, қытайтану, сондай-ақ тарих саласындағы зерттеулерде кеңінен пайдалануға болады.

Түйін сөздер: ҚХР сыртқы саясаты, Мао Цзэдун дипломатиясы, қытай-кеңес қатынастары, «бір тарапқа шығу», үшінші әлем.

Кіріспе

Қытайдың қазіргі сыртқы саяси концепциясының өзегін тарихқа терең үңілмей, Қытай Халық Республикасы құрылған жылдардан бері қарастырған дұрыс. Бес мың жылдық тарихы бар көне өркениет иесі болып табылатын Қытайдың сыртқы саяси концепциясы әрқашан өзге елдерден өзгеше дамығанын байқауға болады. Тарихта болған барлықдерлік ұлы мемлекеттер мен империялар дәстүрлі түрде жаугершілік саясатын жүргізіп келсе, Қытай әрқашан оқшаулану саясатын ұстануға бейім болды. Адамзат жасаған көне ғажайыптардың бірі болып есептелетін Ұлы Қытай Қорғаны да қытайлық оқшаулану саясатының нәтижесі екені анық. Тіптен әйгілі Испан армадасынан 200 жыл бұрын атақты адмирал Чжэн Хэ бастаған, әр түрлі деректер бойынша 300-ге жуық кемелерден, 27 мың адамнан құралған Қытай флоты батысқа жеті рет саяхат жасағанда [1, 409-417 бб.] өзге жерлерді жаулап алуды мақсат етпеген. Оқшаулану саясатының кесірінен, заман көшімен бірге дамуға қарсылық қылған Қытай XIX ғасырдың соңын ала жартылай отар елге айналды. Кей ғалымдар Қытайды толықтай отар ел болды деп пайымдайды. Территориясында АҚШ, Ұлыбритания сияқты елдердің әскерлерлері орналасқан, ішкі суларында шетелдік кемелер рұқсатсыз еркін

жүзе алатын, шетел азаматтарының сот құқығының болуы, дербес сыртқы саясат жүргізе алмауы Қытайды толықтай отар ел деп санауға болады деп есептейді олар. 1820 жылдары Қытай экономикасы мен халық саны бойынша әлемде бірінші орында (ЖІӨ – \$228,6 млрд., халық саны – 381 млн. адам) [2, 44 б.] болғанына қарамастан, аз уақыт ішінде еуропалық державалардың отарына айналды. 1840 жылы басталған апиын соғысынан бастап 1949 жылы Қытай Халық Республикасы құрылғанға дейінгі аралықты Қытай билігі қытай халқы үшін «қорлық ғасыры» деп бағалайды. [3] Қытай халқының басына түскен бұл «қорлықты» болашақ ұрпақ жадында мәңгі ұстасын деген мақсатта Қытай билігі аталмыш нәубетті ел конституциясының преамбуласында жазып қалдырды. [4] Сол себептен де Қытай билігінің бірінші буын сыртқы саясатының алдында отаршылдық салдарынан арыла отырып, Қытайды әлемге дербес, тәуелсіз мемлекет ретінде мойындату міндеті тұрды.

Осы Қытай билігінің бірінші буының сыртқы саяси ұстанымдары келесі билік буындарының дипломатиялық пайымдары мен қағидаттарына бастау болғаны анық. Бүгінгі бесінші буынның сыртқы саяси тұжырымдамалары мен жаһандық бастамаларын терең түсінуде алғашқы билік буындарының стратегиялық ұстанымдарын зерделей білген дұрыс. Дэн Сяопин бастаған ашықтық реформасында Мао Цзэдунның саяси пайымдарына түбегейлі қарсы шықпауы және кейінгі буындардың сыртқы саяси тұжырымдамаларында сабақтастық сипаттың басым болуы себепті Қытай билігі бірінші буынының сыртқы саяси қағидаттарын зерделеу әлі де болса өзекті екенін атаған жөн. Осыны ескере отырып, Қытай билігінің бірінші буыны сыртқы саясатының концептуалды негіздерін халықаралық қатынастардағы тарихи кезеңдермен байланыстыра отырып пайымдау жұмыстың басты мақсаты болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу барысында алдыға қойылған мақсат-міндеттерге қол жеткізу үшін бірқатар зерттеу әдістері пайдаланылды. Саяси реализм теориясы негізінде қырғи-қабақ соғысы кезеңіндегі әр түрлі жаһандық саяси толқыныстар мен әлемдік тәртіптің кейбір сын-тегеуріндеріне қытайлық биліктің нақты жауаптарын, жаңа жағдаяттарға икемделу сипаты қарастырылды. Қоскіндікті әлемдік тәртіптің алып келген сын-қатерлеріне Қытай билігінің бірінші буыны ұстанған саяси пайымдарын шынайы бағалауға аталмыш теориялық қағидаттардың ұтымды болғанын атап өту керек.

Тарихи кезеңдердегі кездескен жаңаша сын-тегеуріндерге қытайлық сыртқы саяси стратегиялардың икемделуі және оларға жауап ретінде қалыптасқан саяси тұжырымдамалардың, стратагемдік пайымдардың даму динамикасын түсінуде тарихи-салыстырмалы әдіс және контент-анализдің көмегі зор болды. Құрылымдық талдау зерттеу мәселелерін кешенді түрде талдауға, жүйелеу тәсілдері талдау нәтижелерін жүйелеуге мүмкіндік берді.

Талқылау

Қытай Халық Республикасы әлем біртіндеп қоскіндікті жүйеге айналып, қырғи-қабақ соғысы тұтанып келе жатқан кезде пайда болды. Жапон басқыншылығынан арылып, ұзаққа созылған азамат соғысын доғарған Қытай Халық Республикасын барша халықаралық қауымдастық бірдей құшақ жая қарсы алмады. АҚШ бастаған Батыс елдері Мао Цзэдун бастаған ҚХР-сын танымайтындығын айтып, Тайваньға барып бекінген Гомиьндан үкіметін қолдайтындығын білдірді. Сол Қытай Республикасы (民國 *min guo*) КСРО мен ҚХР арасы суи бастаған кезге, яғни 1971 жылға дейін бүкіл қытай халқы атынан БҰҰ-да өкілдік етіп келді.

ҚХР құрылған алғашқы жылдары Қытай билігіне елдің сыртқы саяси қатынастарда ұстанымдарын нақтылауға тура келді. Мао Цзэдун өзінің 1949 жылы 30 маусымында

жариялаған «Халықтық демократиялық диктатурасы» атты еңбегінде қытайлық дипломатия «бір тарапқа шығу» (一边倒 *yi bian dao*) қағидасын ұстанатындығын жазды. [5, 11 б.] Аталмыш қағида сол кездегі Қытай қоғамы үшін бір-бірімен бағытталған екі жолды нұсқады. Бірі қытайлық жұмысшы табы, қала халқы, ұсақ буржуазия барлығы бірлесе отырып социалистік даму жолына түсу болса, екіншісі КСРО бас болған бүкілдүниежүзілік пролетариаттар көшіне қосылып, империализм және соғыс саясатына қарсы тұру. Яғни социализм жолын берік ұстанатындығын білдірген Қытай Халық Республикасын құрылған күнінің ертеңінде 2-қазан күні КСРО телеграмма жолдап, ҚХР-сын танытындығын білдірді. 3-қазан күні КСРО мен ҚХР арасында ресми түрде дипломатиялық қатынастар орнады. 1950 жылдың қаңтар айының соңына дейін Болгария, Румыния, Венгрия, КХДР, МХР, Польша, Чехословакия, ГДР, Албания, Вьетнам сияқты социалистік лагерь елдері ҚХР үкіметін танытындығын білдіріп, ресми дипломатиялық қарым-қатынастар орнатып үлгерді. Бұл Мао төрағаның «бір тарапқа шығу» ұстанымының нақты нәтижесі екені анық.

1949 жылы 30 қыркүйекте қабылданған «Ортақ бағдарлама» (共同纲领 *gong tong gang ling*) ҚХР-ның сыртқы саяси ұстанымын айқындап берді. Аталмыш құжатта елдің сыртқы саяси ұстанымының өзегі ретінде ел тәуелсіздігі мен территориялық тұтастығын қамтамасыз ету, әлемде бейбітшілік пен мемлекеттер арасындағы тату ынтымақтастықты қолдау, сондай-ақ империалистік басқыншылық пен соғыс саясатына қарсы тұру көрсетілді. Қытайдың сыртқы саясаттағы бұрынғы отаршылдық табынан арылу мақсатында «ортақ бағдарламада» бұған дейін шет мемлекеттермен жасалған тең құқылы емес келісім-шарттардың қайта қаралатындығы айтылды. «Гоминьдан үкіметі мен шет мемлекеттер арасында жасалған барлық келісімдер мен шарттар қайтадан қаралуы керек. Құжат мазмұндарын қайта тану, немесе күшінде қалдыру, өзгертулер мен толықтырулар енгізу немесе тараптармен қайтадан қол қойылатын болады»[6, 2 б.]-деп жазылды.

ҚХР өзінің дипломатиялық жолын жаңа парақтан бастайтындығын ескі дипломатиялық қатынастар мен ел аумағындағы шетелдік елшіліктер мен консулдықтарға қатысты ұстанымынан байқауға болады. 1949 жылы 1-қазанда жаңадан құрылған Қытай Халық Республикасының премьері Чжоу Энлай шет мемлекеттердің үкіметіне ресми хат жолдап, ҚХР-ның барлық елдермен дипломатиялық қатынастар орнатуға мүдделі екендігін білдіреді. Яғни Гоминьдан үкіметімен орнатылған дипломатиялық қатынастарды ҚХР өзіне мұра етіп ала-алмайтындығын, жаңа құрылған мемлекетті шет мемлекеттердің жаңаша тануын қалайтындығын білдірді. Гоминьдан үкіметі кезінде елде ашылған елшіліктер мен консулдықтар өз елдерінің ҚХР-мен жаңа дипломатиялық қатынастар орнатылмайынша ресми танылмайтындығы, ал шетел дипломаттарына ҚХР-да уақытша тұрушы шетел азаматтары мәртебесі берілетіндігі, әрі соған қарамастан олардың жеке басының қауіпсіздігінің қамтамасыз етілетіндігі мәлімделді. [5, 13 б.]

Қытай жартылай отар ел болып тұрған кезде батыс державаларымен жасасқан тең құқылы емес келісімдер мен шарттардың нәтижесінде Қытайдағы шетел азаматтары мен шетелдік заңды тұлғаларға ерекше құқықтар берілген болатын. Бұл олқылықтарды жою үшін Мао Цзэдун жаңа Қытайдың сыртқы саясатына екі қағида ұсынды. «Жеке қазан көтеру» (另起炉灶 *ling qi lu zao*) және «Үйді тазалап алған соң қонақ шақыру» (打扫干净屋子再请客 *da sao gan jing wu zi zai qing ke*) деп аталатын сыртқы саяси қағидалар Қытайды отаршылық қалдықтарынан арылта отырып, елдің сыртқы саяси даму жолын жаңадан бастау дегенді білдіреді. Жалпы Қытай халқы тұрақты сөз тіркестерін сөз арасында жиі қолданғанды ұнатады. Үш мың жылдық жазба тарихы бар қытай тілінің байлығы таусылып бермес қазына екені анық. Қытай тіліндегі әр тұрақты сөз тіркесінің астарында Қытай тарихының белгілі бір белесі жататыны сондықтан. Дәстүрге берік қытай халқы күні бүгінге дейін осы қалыптасқан әдетінен адаспай келеді. Сол себептен де қытайдың сыртқы саяси

концепциясының өзегі «Жеке қазан көтеру», «Үйді тазалап алған соң қонақ шақыру» және «Бір тарапқа шығу» сынды астарлы сөздермен берілген.

«Үйді тазалап алған соң қонақ шақыру» қағидасы негізінде Қытай ескі билік тұсында шетелдіктерге берілген басымдықтардың барлығын жойды. «Ортақ бағдарламада» Қытай Халық Республикасы имериалистік мемлекеттердің Қытай еліндегі ерекше құқықтары мен ықпалын рет-ретімен біртіндеп жоятындығын көрсетті. ҚХР 1950 жылы «Кеден салығы және кеден қызметі ережелерін», «Қытай Халық Республикасының уақытша кеден заңын» қабылдай отырып, сонымен қатар, сыртқы сауда-саттықты басқару және импорт-экспорт лицензия жүйелерін енгізу арқылы елдің кедендік құқықтарын толықтай өз қолдарына алды.

1950 жылы қабылданған ҚХР Қаржы комитетінің «Су жолдары қатынастарын жалпы басқару нұсқаулығы» бойынша шетелдік кемелер елдің ішкі суларына Қытай үкіметінің арнайы рұқсатынсыз кіре алмайтын болды. Рұқсатпен кірген жағдайдың өзінде кемелерге ҚХР мемлекеттік туы ілініп, тек белгіленген айлақтарға тоқтап, барлық заң ережелеріне бағыну қажеттігі нақты көрсетілді.

Сонымен қатар, шетелдіктер мен шетелдік заңды тұлғалардың Қытайдағы барлық жылжымайтын мүліктері мен кәсіпорындары заң ережелеріне сәйкес мемлекеттің меншігіне өтті. Шетелдердің мәдени ықпалын жою мақсатында Қытайда орналасқан «АҚШ ақпараттық басқармасы», «Ұлыбритания мәдени комитеті» сияқты шетелдік ұйымдардың жұмысы тоқтатылды. Шетелдік діни ұйымдармен қатар шетел азаматтарының қаржысына ашылған мәдени, денсаулық сақтау, білім беру және қайырымдылық қорларының қызметіне тыйым салынды. [5, 15 б.] Осылайша ҚХР аз уақыттың ішінде бұрынғы отаршылдықтың қалдығы болып табылатын батыс державаларына берілген ерекше құқықтарды жоя отырып, Қытай сыртқы саясатының жаңа парағын ашты.

Күні бүгінге дейін Қытай сыртқы саясатының «темір қазығы» болып есептелетін «бес қағиданың» негізі ҚХР құрылған алғашқы жылдары қаланды. Бейбіт қатар өмір сүрудің бес қағидасын ҚХР премьер-министрі Чжоу Энлай 1953 жылы желтоқсанда Үндістан делегациясымен кездесу барысында ортаға салды. Кейін 1954 жылы маусымда Үндістан мен Бирмаға жасаған ресми сапары барысында Қытай премьері Чжоу Энлай Үндістан және Бирма премьер-министрлерімен бірлескен коммюнике қабылдап, бейбіт қатар өмір сүрудің бес қағидасын ресми түрде жария етті. «Егемендік пен территориялық тұтастықты өзара құрметтеу, басқыншылықтан өзара бас тарту, бір-бірінің ішкі істеріне араласпау, теңдік пен өзара ұтымдылықты қолдау, өзге мемлекеттермен дипломатиялық, экономикалық және мәдени қатынастарды дамыту жолында бейбіт қатар өмір сүру» деп келетін бес қағида 1982 жылы қайта қабылданған ҚХР-ның Конституциясына мемлекеттің сыртқы саяси ұстанымының тірегі ретінде енгізілді.

«Бір тарапқа шығу» саясатын шегелеу үшін ҚХР-ның төрағасы Мао Цзэдун өзінің алғашқы шетелдік сапарын КСРО-ға жасағаны тарихтан белгілі. 1949 жылдың 16-желтоқсаны мен 1950 жылдың ақпан айының ортасына дейін созылған сапарында Төраға Мао КСРО-мен «Қытай Халық Республикасы мен Кеңес Одағы арасындағы достық одақтастық және өзара көмек туралы» және «КСРО-ның ҚХР-на несие беру туралы» сияқты бірқатар маңызды келісімдерге қол жеткізді. Келісім-шартқа сәйкес Кеңес Одағы өзіне 1952 жылдың соңына дейін Қытай Чаңчүн теміржолы мен теміржолға қатысты барлық мүліктерді, және Порт-Артурда (旅顺口 *Lü shun kou*) орналасқан кеңестік әскери-теңіз базасынан өз әскерлерін шығара отырып Дальний қаласының (大连市 *da lian shi*) әкімшілік басқаруын Қытай үкіметіне беру міндетін алды. Сонымен қатар, 5 жыл ішінде Қытайға 1% жылдық өсіммен \$300 млн. заем беретін болып келісілді. [7, 37 б.] Бір атай кететін жайт, 30 жылдық мерзімге жасасқан «ҚХР мен КСРО арасындағы достық одақтастық және өзара көмек туралы» келісімге КСРО атынан сыртқы істер министрі А.Я.Вышинский мен ҚХР атынан сыртқы істер министрі Чжоу Энлай қол қойды. Ал Сталин мен Мао Цзэдун келісімге қол

қоюдан бас тартады. Екі социалистік мемлекет арасында одақтастық орнағанымен, социалистік әлемнің қос көсемі Сталин мен Мао екеуара достық одақтастық орната алмағанға ұқсайды. Аталмыш тарихи кездесудің куәсі, сол кездесулер мен келіссөздерді ұйымдастырудың басы-қасында болған КСРО-ның сыртқы істер министрі Андрей Громыко өзінің мемуарында Сталин мен Мао бірінші кездескеннен-ақ ашық-жарқын шүйіркелесіп кете алмағанын жазады. КСРО сыртқы істер министрі: «үлкен екіліктің» өзара қарым-қатынастарына шынайылық жетіспегендей көрінді,-деп баға береді. [8, 216 б.] Жалпы Мао Цзэдунның орыс халқын жек көретіндігін, американдықтарға ерекше тамсаныспен қарайтындығын ең жақын жандарына айтқанын кей зерттеушілер жазады. [9, 332 б.] Қос көсемнің арасындағы осынау сырт көзге көрінер-көрінбес ызғарсыз сызат Сталин қайтыс болған соң екі мемлекет арасындағы қарым-қатынастардың сууына алып келгеніне тарих дәлел.

Кеңес Одағының жаңа жетекшісі Н.С.Хрущев 1954 жылдың қыркүйек айының соңы мен қазан айының басында ҚХР-на ресми сапар жасайды. Ресми түрде КСРО басшысы ҚХР-ның құрылуының бесжылдық мерейтойына қатысуға келген болып есептелгенімен, сапардың негізгі мақсаты сызат түсе бастаған орыс-қытай қатынастарын жандандыру болатын. Сапар барысында Хрущев Солтүстік-Шығыс Қытай аймағынан кеңес әскері мерзімінен бұрын шығарылып, Қытай Шығыс теміржолы уақытынан бұрын толықтай ҚХР-ның билігіне өтетіндігін, сондай-ақ Шыңжан өлкесіндегі Қытай мен КСРО-ның бірлесіп іске қосқан компанияларындағы Кеңес Одағының үлесі Қытайға берілетіндігін мәлімдейді. Кеңес Одағының басшысы өз тарапынан жасалған мұндай «жомарттық» Қытайдың КСРО-мен достық қарым-қатынастарын жандандыруға сеп болады деп күткен еді. Алайда Қытай билігі Кеңес Одағының бұл «сыйын» солай болуға тиіс жағдай ретінде қабылдап, екіжақты келіссөздер барысында КСРО-дан Монғол Халық Республикасын (Қытайда «Сыртқы Монғолия» деп атайды) Қытайға беру мәселесін көтереді.[10, 50 б.] Сонымен қатар Мао Цзэдунның КСРО-ға қатысты сылқынқанды ұстанымының одан әрі беки түсуіне себеп болған Н.С.Хрущевтың 1956 жылы 14 ақпанда жасаған «Жеке басқа табынудың зардаптары» атты сыни ревизионистік баяндамасы. Хрущевтың жеке басқа табынушылықты сынауы Қытай елінің күн көсемі, ұлы асыраушысына айналған Мао Цзэдунның да жанды жеріне тиген еді.

Зерттеу нәтижелері

Қытай сыртқы саясатында 1956-1966 жылдар аралығындағы кезең әр түрлі сипатталады. 2009 жылы ҚХР-ның құрылғанына 60-жыл толуына орай шығарылған «Қытай сыртқы саясатының 60 жылы» атты кітапта аталмыш кезең «сыртқы саясаттың реттелу кезеңі» деп бейнеленген.[7, 22 б.] Қытай зерттеушілерінің пайымынша, «бір тарапқа шығу» қағидасы 1950 жылдардың ортасына қарай өз міндетін толықтай атқарып біткен. Елдің ішкі-сыртқы саясатында бір жолды таңдай отырып, Қытай сыртқы саяси дамудың жаңа бір белесіне шықты деп есептейді. Дегенмен, ел сыртқы саясатына арналған көптеген қытайлық еңбектерде бұл кезеңді жекпе-жек өнерінде қолданылатын «қос қолдап ұру» (两个拳头打人 *liang ge quan tou da ren*) терминімен сипаттайды. Яғни «екі тарапта ұрыс салу» дегенді білдіреді. КСРО бастаған социалистік жолды нақты таңдап, ҚХР құрылған алғашқы жылдары Кеңес Одағымен қоян-қолтық Корей соғысында «батыс басқыншыларымен» аянбай күрескен Қытай енді КСРО-ны да өзіне жау көре бастағанын аңғаруға болады. Американдық империализммен бірге кеңестік ревизионизммен күресті Қытай билігі өзіне парыз санады. Шын мәнінде Қытай өзін халықаралық қатынаста әрқашан өзіндік ұстанымы бар жеке-дара маңызды ойыншы санайтындығын байқауға болады. Оған бас-аяғы бес-алты жылға ғана созылған «кеңес-қытай одақтастығы» дәлел. Қытай социалистік әлемде өзін «кіші іні» ретінде ұстай алмайтындығын басынан бастап байқатқанын көреміз. Бес мың

жылдық тарихы бар ұлы өркениет иесі болып табылатын Қытайдың өзгелермен «інілік» қатынаста бола алмайтындығы түсінікті.

Көптеген зерттеушілер қытай-кеңес қатынастарының сууына басты себеп Кеңес Одағы билігінің Сталинге берген сыни бағасы деп топшылайды. Алайда ХХ ғасырдың екінші жартысының басында халықаралық қатынастардағы болған ірі өзгерістерді естен шығаруға болмайды. ХХ ғасырдың 50-жылдарынан бастап Азия, Африка және Латын Америкасы елдерінде тәуелсіздік үшін күрес, отаршылдықтың салдарын жою үдерістерінің басталғаны белгілі. Сонымен қатар Шығыс Еуропада, нақтырақ айтқанда 1956 жылдың жазы мен күзінде Польша мен Венгрия сияқты социалистік лагерь елдерінде антисоветтік оқиғалар орын алған болатын. Бұл құбылыстар Қытайдың сыртқы саяси ұстанымдарының өзгеруіне тікелей әсер етті. Әсіресе 1956 жылғы Суэц каналы төңірегіндегі жағдай Мао Цзэдунның сыртқы саяси тұжырымдарына үлкен әсер еткенін байқауға болады. Мао Цзэдунның «аралық кешен» (中间地带 *zhong jian di dai*) атты сыртқы саяси ойы аталмыш кезең халықаралық қатынастарындағы Қытай сыртқы саясатының басты теориясы болды. «Аралық кешендер» ретінде бірі – Азия, Африка және Латын Америкасы, екіншісі – Еуропа қарастырылды. Қытай билігі аталмыш аймақ елдерінің дербес даму жолдарын таңдауды, бейбіт қатар өмір сүру ұстанымдарын қолдау қажеттігін алға тартты. Бұл Кеңес Одағының «социалистік елдер бір-бірімен тек достық қатынаста емес, одақтас әрі ағалы-інілі қатынаста болу керек» деген ұстанымына мүлде қайшы еді. Жалпы Қытайдың өз ұстанымдарын өзге мемлекетке күштеп тағуға тырыспау әдетін қытай сыртқы саясатының дәстүрі ретінде қарастыруға болады. Бүгінгі Қытай сыртқы экономикалық саясатының табысты болуына осы дәстүрлі сыртқы саяси ұстанымы себеп болса керек. Қытайлық компаниялар мен қытай инвестицияларының әлемнің кез келген елінде айтарлықтай кедергісіз жұмыс жасауы да сондықтан. Батыс мемлекеттерінің қаржы-несиелері өзімен бірге әр түрлі саяси-идеологиялық талаптарын ала келсе, Қытай капиталы тек инвестиция түрінде ғана құйылады. Сонымен қатар, Қытай бизнесі жемқорлық жайлаған экономикалық ортада да өздерін еркін сезініп жатады. Кей жылдары Қазақстанда Қытай бизнесмендерінің мемлекеттік қызметкерлерге пара беру барысында қолға түсіп, қылмыстық жазаға тартылғандары бәрімізге белгілі. [11, 512 б.]

1957 жылдың басында Мао Цзэдун халықаралық қатынастарға бағытталған «үш күш» (三种力量 *san zhong li liang*) концепциясын нақтылай түсті. Үшінші күш болып табылатын Азия, Африка және Латын Америкасындағы езгі көрген ұлттар мен өз тәуелсіздігі үшін күрес жүргізіп жатқан елдерге Қытай жан-жақты қолдау көрсетіп, олармен достық қарым-қатынастарды жетілдіре беру керек деп тапты. КСРО-ға қатысты «өзара қарама-қайшылықтарды кеңесе отырып шешу» ұстанымын ұстанса, АҚШ-тан басқа капиталистік әлем елдерімен бейбіт қатар өмір сүру қағидасын ұстануды жөн көрді.

Қытайдың үшінші әлеммен достық қарым-қатынастарды жетілдіруде басты мақсаты халықаралық қатынастарда Қытай көшбасшы болатын жаңа лагерді қалыптастыру болғаны жасырын емес. Батыс державалары мен КСРО-ны бұрынғы империалистік саясатты жалғастырушы күш ретінде қарап, ғасырлар бойы империализмнен езгі көрген әлемнің бұдан былай өз тағдырларын өздері шешуге құқылы деген ұстанымы үшінші әлем елдерінен үлкен қолдау тапты. ҚХР аталмыш аймақта жаңадан пайда болған мемлекеттердің тәуелсіздігін бірден мойындап, тез арада олармен дипломатиялық қатынастар орнатып отырды. ҚХР құрылған алғашқы жылдары Қытаймен дипломатиялық қарым-қатынастар орнатқан мемлекеттердің саны оншақты ғана болған болса, 1976 жылға дейін Қытаймен дипломатиялық байланысы бар елдердің саны 110-ға жетті. Қытай үшінші әлемнің анық көшбасшысына айнала алмағанымен, аталмыш аймақ елдеріне қатысты жүргізген сыртқы саяси ұстанымының жемісін 1971 жылы БҰҰ-дағы заңды орнын қайтарып алу кезінде көрді. Азия, Африка және Латын Америкасы елдері ҚХР-ның БҰҰ-дағы, соның ішінде БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесіндегі орнын иеленген тұста Қытай еліне үлкен қолдау көрсетті. [12] Азия,

Африка және Латын Америкасы елдерімен Мао Цзэдун тұсында орнатылған достық қарым-қатынастар Қытай билігінде бес буын ауысса да әлі күнге дейін жоғары деңгейде қалып отыр. Бас кезінде идеологиялық ынтымақтастық болып басталған достық қарым-қатынастар қазірде миллиардтаған доллар инвестиция мен сауда-саттық байланыстарына айналып отыр. Бұл кешегі Қытай дипломатиясының жемісі екені сөзсіз.

XX ғасыр 60-жылдарының басы жаңа Қытай сыртқы саясатының қиын кезеңдерінің бірі болды. 1962 жылы қазан және қараша айларында ҚХР мен Үндістан арасында шекара бойы соғыстары орын алды. Зерттеушілер аталмыш қақтығыстың басты себептері ретінде Үндістанның он төрт жасар Далай-ламаға өз елінде саяси баспана беруі мен Қытайдың екі ел арасындағы шекара сызығы әлі де ресми белгіленбеген даулы Ақсай-Чин өңірі арқылы жол салу құрылыс жұмыстарын жүргізуді көрсетеді. Алайда үнді-қытай шекара бойы қақтығыстарының Қытай сыртқы саясаты үшін ауыр салмағы көршілес екі мемлекет арасындағы қатынастардың қарулы қақтығысқа жетуі емес, Қытайдың халықаралық қатынастағы жағдайын біршама қиындатып жіберуінде болды. КСРО мен АҚШ арасындағы туындаған Кариб дағдарысы тасасында үнді-қытай шекара дауын өз пайдасына шешіп алуға ұмтылған Мао халықаралық қатынастарда қалыптасқан ауыр жағдайдың негізінде КСРО-ның қолдауына ие боламын деп күтті. Кариб дағдарысы қысқа уақыт ішінде бейбіт түрде шешіледі деп күтпесе керек. Кеңес Одағының қолдауын таппаған соң, әрі АҚШ пен Ұлыбритания Үндістанға қару-жарақ жеткізе бастаған соң ҚХР 1962 жылы 21 қарашада бір жақты оқ атуды тоқтатады. Бұл оқиға онсыз да біртіндеп нашарлап бара жатқан кеңес-қытай қатынастарына үлкен нұқсан келтірді. [13] Қытай төрағасы Хрущевты және КСРО жетекшілерін АҚШ-қа жағу үшін Қытай мүддесін сатып кетті деп айыптаған еді.

Қытай-кеңес қатынастарының одан бетер шиеленісуіне әсер еткен тағы бір оқиға осы 1962 жылы орын алған еді. Бұл Қазақстан мен қазақ халқының тағдыры мен тарихына тікелей байланысы бар жағдай болды. 1962 жылдың сәуір-мамыр айларында ШҰАА-ның Кеңес Одағымен шекаралас өңірі Іле-қазақ автономды округынан әр түрлі ұлт өкілдері (қазақ, ұйғыр, татар, дүнген, өзбек) қазіргі Қазақстан территориясына өтті. Бұған бірқатар себептер әсер еткен еді. Қытай үкіметінің елдің батыс өңірін қытайландыру саясаты, яғни төте жазуды латын әрпіне көшіру, ішкі аймақтардан көшіріліп әкелінген ханьдықтардың мал өрістерін тарылтуы, сонымен қатар «Үлкен секіріс» кесірінен ашаршылық пен жоқшылыққа ұрынған өңірлердің қиын экономикалық жағдайы. Алайда бұл тұста Қазақстанға өткен қазақтардың көбісі кезінде Голощекин зобалаңы кесірінен Қытайға өтіп кеткен ҚазақССР азаматтары болатын. Ол кезде Қытай мен КСРО арасындағы шекара номинальды болғанын білеміз. ҚХР-ның орталық билігі аталмыш жағдайға Кеңес Одағы консульдық қызметкерлерін кінәласа, Мао Цзэдун бұған КСРО мемлекеттік қауіпсіздік органдары арнайы ұйымдастырған акция деп баға берді.

Қытай сыртқы саясатында «мәдени революция» жылдары «бір сызық, бір алқап» (一条线一大片 *yì tiáo xiàn yì dà piàn*) деген атпен сипатталады. Бұл кезеңді зерттеушілер қытай сыртқы саясатының «ультрасолшыл ұстанымы» басым алған кезең деп есептейді. Аталмыш кезеңнің бас кезінде Мао Цзэдун «кеңес ревизионизмі мен американдық империализмге» қарсы күресті Қытай сыртқы саясатының басты өзегі ретінде атады. «Мәдени революция» жылдарындағы Қытай Коммунистік Партиясының алғашқы құжаттарында Қытай басшылығы «әлемдік революция дамуының жаңа дәуірі басталды» деп көрсетті. [7, 35 б.] Соның ішінде, әсіресе 1970-жылдардың басынан бастап, Қытай сыртқы саясатының басты ұстанымы «заманауи кеңестік социал-ревизионизммен» күрес деп пайымдады. Яғни «қос қолдап ұру» саясатынан біртіндеп ауысып, сыртқы саясатта «ортақ майдан» құруға ұмтылғанын байқаймыз.

Мәдени революция жылдары Қытай тарихы үшін ішкі саясаттың тоқырауға тап болған кезеңі ғана емес, мемлекеттің сыртқы саясаты үшін де аса қиын жылдар болды. Осы

жылдары Қытай мен Кеңес Одағы ара қатынастары ашық қақтығыстарға дейін жетті. 1966 жылдың тамыз айынан бастап Пекиндегі КСРО елшілігі үздіксіз қоршауға алына бастады. Пекин жастары мен әскерилер дауыс ұлғайтқыштар көмегімен елшілік қызметкерлеріне қыспақ көрсетіп, өмірлеріне қауіп төндірді. Кеңес Одағы Қытайдағы елшісін кері шақыра отырып, елшілік және ҚХР-дағы КСРО сауда өкілдігі қызметкерлерінің әйел, бала-шағаларын елден шығарып алды. 1967 жылдың ақпанынан бастап елшілік қызметкерлері Пекин көшелеріне шығудан қалды. Себебі Қытай билігі елшілік қызметкерлерінің өмір қауіпсіздігіне кепілдік бере алмайтындықтарын ашық айтқан еді.

1968 жылы ҚХР құрылғаннан кейін КСРО мен Қытай арасында алғаш рет сауда келісімдері жасалған жоқ. Екі ел арасындағы сауда жекелеген тауар түрлеріне жасалған келісімдер негізінде жүргізіле бастады. 1970 жылы ҚХР мен КСРО арасындағы сауда айналымы тарихтағы ең төменгі деңгейге жетіп, бар болғаны 41,9 млн. рубльді құрады. [14]

1968 жылы социалистік әлем елдерінің бірі Чехословакияда болған Прага көктемі оқиғасын Мао Цзэдун КСРО-ға қатысты сыртқы саяси ұстанымына қару ретінде пайдалануға тырысты. Кеңес әскерлерінің Чехословакияға енгізілуін Мао Москваның Қытайдың ішкі істеріне араласуы мүмкін екендігін дәлелі ретінде көрсетті. 1968 жылы 30 қазанда Чжоу Энлай «Кеңес Одағынан нені күтуге де болатынын, тіпті Қытайға қарсы соғыс ашуы мүмкін екендігін» ресми мәлімдейді.

Бұл кезде Қытай мен КСРО арасындағы теке-тірес тек ресми мәлімдемелерде ғана көрініс тапқан жоқ. Екі мемлекет арасындағы шекара бойында, әсіресе Уссури өзені бойындағы жағдай да шиеленісе түсті. Қытай төрағасының мұндай өктем әрекеттерге баруына қытай қарулы күштерінде болған үлкен оқиғанын әсер еткенін атаған жөн. ҚХР 1967 жылы маусым айында алғаш рет сутегі бомбасын сәтті сынақтан өткізген еді. Бұл Қытай билігінің өз-өзіне сенімділігін арттырғаны рас.

Қытай сыртқы саясатындағы шиеленісті жағдай тек КСРО-мен ғана болған жоқ. «Мәдени революция» бастала салысымен Қытай өзінің барлықдерлік шетелдегі елшілерін кері Пекинге шақырып алды. «Мәдени революция» тұсында Қытай өзінің бұған дейін ресми түрде дипломатиялық қатынастар орнатқан көптеген елдерімен қарым-қатынастары шиеленісті жағдайға жетті. 1967 жылы тамызда ондаған мың адам Ұлыбритания өкілдігін қоршап алып, қызметтік ғимараттарын өртеп жіберді. Революцияшылар Болгария, ГДР, Вьетнам, КХДР, Монголия, Польша, Чехословакия сияқты «социалистік одақтас» мемлекеттердің елшілігіне, дипломаттары мен корреспонденттеріне де қыспақ көрсетсе, басылымдарда Қытай билігі барлық социалистік елдерді «ревизионизмге» кінәлады.

Үшінші әлем елдері ішінен «мәдени революционерлердің» ерекше қаһарына Үндістан ілікті. Себебі 1967 жылы тамыз-қыркүйек айларында үнді-қытай шекара бойында тағы да ірі қарулы қақтығыстар орын алған еді. Пекиндегі Үндістан елшілігі «революциялық тобыр» тарапынан қыспаққа ұшырады. Сондай-ақ ресми Пекин 1963 жылы құрылған Малайзия Федерациясын да таныған жоқ. Ал 1967 жылы Малайзия мен КСРО арасында дипломатиялық қатынастар орнаған кезде Пекин бұны «ревизионистік Кеңес Одағы реакцияшыл Малайзиямен бірлесе отырып, Қытайды құрсауға алмақшы» деп сипаттады. Сонымен қатар ҚХР бұл кезеңде капиталистік елдермен де, әсіресе Ұлыбритания және Франциямен онсыз да әлсіз қарым-қатынастарын одан әрі қиындатып алды. Бұған дейін кең ауқымды экономикалық байланыстар орнатқан Жапониямен де қатынастары нашарлап кетті.

Қытай мен КСРО арасындағы шекара бойы ашық қарулы қақтығыстар 1969 жылдың наурызында Даман аралы бойында орын алды. Әскери әрекеттердің басталуына екі мемлекеттің ресми билігі бір-бірін кінәлағаны белгілі. Алайда бүгін кей қытай тарихшылары соғысты қытай тарабы бірінші болып бастағанын мойындайды. Тіпті Қытай КСРО-мен соғысқа 1968 жыл бойы тыңғылықты дайындалғаны айтылады. Осы жылы тамыз айында дәл сондай шекара бойы кеңес-қытай қарулы қақтығысы қазақ-қытай шекарасында, Жалаңашкөл

аймағында орын алды. Бұдан әрі Қытай басшылығы Кеңес Одағымен қарулы ойын ойнағанын доғарады. Қытай билігі КСРО-мен ұзаққа созылар қанды қырғынға дайын болмаса керек. Алайда бұл қарулы қақтығыстар жалпы халықаралық қатынастарда үлкен өзгеріске алып келді.

Қытай-кеңес қарым-қатынастарының ашық қарулы қақтығысқа ұласуы Батыс әлемінің ҚХР-на қатысты ұстанымының күрт өзгеруіне әкелді. 1969 жылдың қарашасында АҚШ Тайвань бұғазын патрульдеуді тоқтататындығын ресми жариялайды. Кейіннен 1970 жылдың 8 қаңтарында Варшавадағы АҚШ елшілігінде елшілер деңгейіндегі АҚШ пен ҚХР арасындағы келіссөздер өтеді. Нәтижесінде АҚШ мемлекеттік департаменті қытайлық кейбір тауар түрлерінің Америкаға экспортталуына рұқсат береді. Өз кезегінде ҚХР төрағасы Мао Цзэдун американдық журналист Э.Сноуга АҚШ президенті Р.Никсонмен жолығуға дайын екендігін мәлімдейді [15].

1971 жылы наурызда американдықтардың Қытайға баруына рұқсат берілсе, 14 сәуірде ҚХР-на қойылған сауда эмбаргосы алынып тасталды. Сонымен қатар, АҚШ үкіметі ҚХР-ның Қауіпсіздік Кеңесінің тұрақты мүшесі ретінде БҰҰ-ндағы құқығын қалпына келтіруге қарсы емес екенін білдіреді. Тек Бас Ассамблеяда Тайваньның орны сақталып қалуын шарт етіп қояды. Алайда 1971 жылы 25 қазанда БҰҰ Бас Ассамблеясының басым даусымен Тайваньды БҰҰ-нан шығара отырып, ҚХР-ның БҰҰ-дағы құқығы толық қалпына келтіріледі. Бұл Мао Цзэдунның үшінші әлемге қатысты ұстанған «үш күш» саясатының жемісі екені анық. Сондай-ақ 1971 жылы Г. Киссинджердің Пекинге жасаған екі құпия сапары нәтижесінде 1972 жылдың ақпанында АҚШ президенті Р.Никсонның Қытайға ресми сапары орын алып, екі мемлекет арасында жоғары деңгейлі қарым-қатынастар орнады.

Қорытынды

Мао Цзэдунның тұлғасы қарама-қайшылықтарға толы екеніне тарих куә. Бір қарағанда жан-жағының бәрін жау көрген, ешкіммен шынайы қатынас орнатпайтын, соғысқұмар тұлға көрінгенімен, Маоның Қытайдың қазіргі деңгейге жетуіне қосқан үлесі айрықша екенін мойындау керек. Ел экономикасы мен халық тағдырына орасан зор қасірет әкелген «Үлкен секіріс», «мәдени революция» сияқты авантюристік саясаттарын есептегенде, сыртқы саясатта халықаралық қатынастардағы жағдайды Қытай мүддесі үшін аса оңтайлы пайдалана білгеніне көз жеткізуге болады. Мао билік еткен ширек ғасырлық уақыттағы қытай сыртқы саясатын «бір тарапқа шығу», «қос қолдап ұру», «бір сызық, бір алқап» деп үш кезеңге бөлер болсақ, әр сыртқы саяси концепция сол кездегі халықаралық жағдай талаптарына жауап бергендігін, кейде ойын ережесін өзі өзгерткендігін байқаймыз. ҚХР құрылған алғашқы жылдары «социалистік әлем жағына шыға» отырып КСРО-ның көмегімен ел іргесін бекітіп, қорғаныс саласын күшейтіп алса, 1960 жылдары КСРО-дан біртіндеп алшақтап, екі әлемнің арасында саяси ойын ойнады. Үшінші әлем саясаты арқасында биполярлық әлемдік құрылымға өзгеріс енгізе отырып, Қытайды алдымен аймақтық державаға айналдырса, артынан Қытайдың біртіндеп «тәуелсіз әрі дербес» жаһандық полюске айналуына жол бастады. 1960 жылдардың соңын ала үнді-қытай, кеңес-қытай шекара бойы қарулы қақтығыстары сияқты шығыны аз шиеленістерді ұтымды пайдалана отырып, ешқандай саяси-идеологиялық ұстанымдарын өзгертпей-ақ АҚШ бастаған Батыс әлемімен тең құқылы қарым-қатынастар орнатты. Осылайша Мао Цзэдун өмірінің соңына қарай Батыспен тең деңгейлі қарым-қатынастар орнатып кетпегенде 1978 жылы Дэн Сяопин «есікті бірден ашып жібере» алар ма еді. Егер Мао Цзэдун билігінің соңына дейін сыртқы саясатта «бір тарапқа шығу» тұжырымын ұстанып қалғанда Қытай 1990-жылдары КСРО-мен бірге құлар ма еді. Ондай жағдайда бүгінгі халықаралық қатынастардың қандай боларын елестетудің өзі қиын. Демек Қытай билігінің бесінші буыны Си Цзиньпиннің «Қытай арманы» бүгіннен бетер алшақтай түсер еді.

Әдебиет:

1. Ian Morris. Why the West Rules – for Now. The patterns of history, and what they reveal about the future. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 2010. 720 p.
2. Angus Maddison. Chinese Economic Performance in the Long Run, 960-2030 AD, Second Edition, Revised and Updated. - OECD Development Centre, 28 Sep 2007. 196 бет.
3. 习近平: 历史是最好老师 给每一个国家未来的发展提供启示. – http://news.xinhuanet.com/2014-03/29/c_1110007614.htm [Electronic source]
4. Constitution of the People's Republic of China.
5. Ж.Кәрібжанов, Н.Мұқаметханұлы. Қытайдың сыртқы саясаты және Қазақстанмен қатынасы (2000-2010 жылдар). – Алматы: «Қазақ университеті», 2013. 254 бет.
6. 谢益显. 中国当代外交史 (1949-2009). – 中国青年出版社, 2009年. 562 页.
7. 王逸舟, 谭秀英. 中国外交六十年: 1949-2009. – 北京: 中国社会科学出版社, 2009 年. 280 页.
8. А.А.Громыко. Памятное. Испытание временем. Книга 2. – Москва: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2016. – 560 с.
9. М.Ж.Абдиров. Китай в современном глобальном мире. – Алматы: «Қазақ университеті», 2013. 422 с.
10. Ю.М.Галенович, Два «первых лица»: Хрущев и Мао Цзэдун. – Москва, Институт Дальнего Востока РАН, 2012. 322 с.
11. А.Далелхан. Қытай Халық Республикасының «жұмсақ күші» және оның қазақ-қытай қатынастарында алар орны // Жылсайынғы жас ғалымдарға арналған «Интеллектуалды көшбасшылық: Қазақстан дамуының жаңа кезеңі» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы материалдарының жинағы. I том. – Астана, 26.02.2016. 511-516 беттер.
12. 贤 齐 . 毛 泽 东 外 交 思 想 及 其 成 就 浅 析 。 http://www.china.com.cn/guoqing/maozedong/2011-12/23/content_24232748.htm [Electronic source]
13. 蒋丽平. 毛泽东关于三个世界划分理论与二十世纪七十年代中国外交战略调整 // 《当代中国外交》 – 中央文献出版社, 2007年, 第548页
14. Ю.М.Галенович, История взаимоотношений России и Китая (в 4-х книгах), книга 3-я, Москва, «Русская панорама», 2011.
15. Kissinger H. On China. - Penguin Books, 2012. - 624 p.

References:

1. Ian Morris. Why the West Rules – for Now. The patterns of history, and what they reveal about the future. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 2010. 720 p.
2. Angus Maddison. Chinese Economic Performance in the Long Run, 960-2030 AD, Second Edition, Revised and Updated. - OECD Development Centre, 28 Sep 2007. 196 p.
3. Xijiping: Lishi shi zui hao laoshi gei mei yige guojia weilai de fa zhan tigong qishi. [The speech of the President of the PRC Xi Jinping in front of the Korb Foundation during his visit to Germany on March 28, 2014.] – http://news.xinhuanet.com/2014-03/29/c_1110007614.htm (in Chinese) [Electronic source]
4. Constitution of the People's Republic of China.
5. Zh. Karibzhanov, N. Mukamethanuly. Kytaidyn syrtyky saiasaty zhane Kazakhstanmen katynasy (2000-2010 zhyldar) [China's foreign policy and relations with Kazakhstan (2000-2010).] - Almaty: "Kazakh University", 2013. 254 pages. (in Kaz)
6. Xie Yixian. Zhongguo dangdai waijiao shi (1949-2009) [History of Contemporary China's Diplomacy (1949-2009).] – China Youth Publishing House, 2009. 562 pages. (in Chinese)

7. Wang Yizhou, Tan Xiuying. Zhongguo waijiao liushi nian: 1949-2009 [Sixty Years of Chinese Diplomacy: 1949-2009.] – Beijing: China Social Sciences Press, 2009. 280 pages. (in Chinese)
8. A.A.Gromyko. Pamjatnoe. Ispytanie vremenem. Kniga 2. [Memorable. Test of time. Book 2.] – Moskva: ZAO Izdatel'stvo Centrpoligraf, 2016. – 560 s. (in Russ)
9. M.Zh.Abdirrov. Kitaj v sovremennom global'nom mire. [China in the modern global world] – Almaty: «Қазақ университети», 2013. 422 s. (in Russ)
10. M.Galenovich, Dva «pervyh lica»: Hrushhev i Mao Czjedun. [Two “first persons”: Khrushchev and Mao Zedong.] – Moskva, Institut Dal'nego Vostoka RAN, 2012. 322 s. (in Russ)
11. A. Dalelkhan. Kytai Khalyk Respublikasynyng “zhumsak kushi” zhane onyng Kazakh-kytai katynastarynda alar orny [“Soft power” of the People's Republic of China and its place in Kazakh-Chinese relations] // Collection of materials of the annual international scientific-practical conference "Intellectual leadership: a new stage of development of Kazakhstan" for young scientists. Volume I. - Astana, 26.02.2016. Pages 511-516. (in Kaz)
12. Xian Qi. Maozedong waijiao sixiang ji qi chengjiu qian xi [A brief analysis of Mao Zedong's diplomatic thought and its achievements.] http://www.china.com.cn/guoqing/maozedong/2011-12/23/content_24232748.htm (in Chinese) [Electronic source]
13. Jiang Liping. Maozedong guanyu san ge shijie hua fen lilun yu ershi shiji qishi niandai zhongguo waijiao zhanlüe tiaozheng [Mao Zedong's Theory of the Division of Three Worlds and China's Diplomatic Strategic Adjustment in the 1970s] // "Contemporary Chinese Diplomacy" – Central Literature Publishing House, 2007, page 548. (in Chinese)
14. M.Galenovich, Istorija vzaimootnoshenij Rossii i Kitaja (v 4-h knigah), kniga 3-ja, Moskva, [History of relations between Russia and China (in 4 books), book 3,] «Russkaja panorama», 2011. (in Russ)
15. Kissinger H. On China. - Penguin Books, 2012. - 624 p.

Далелхан А.

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: dalelkhan@gmail.com

ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ВЛАСТИ КНР: ОСОБЕННОСТИ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ПЕРВОГО ПОКОЛЕНИЯ

Аннотация. Вопрос преемственности политической власти Китайской Народной Республики является часто обсуждаемой темой в научных исследованиях. Пятое поколение власти Китая администрация Си Цзиньпина, не выступая против политических взглядов предыдущих поколений, продолжает политический курс придерживаясь основных внешнеполитических принципов со времен Мао Цзэдуна. Поэтому, особый интерес вызывает вопрос преемственности внешнеполитических концепций Китая. Основная цель работы - рассмотреть концептуальные основы внешней политики первого поколения власти Китая и ее эволюция развития, связанная с изменениями международных отношений того времени. Новизна исследования заключается в том, что внешнеполитические концепции, сформировавшиеся во времена Мао Цзэдуна, создают оптимальные условия для рационализации внешней политики сегодняшнего Китая. Задачи включают в себя оценка некоторых исторических событий китайской внешней политикой и дипломатией, выяснение того, как они повлияли на дальнейшее развитие китайской внешней политики. Тема исследования рассматривалась на основе теории политического реализма с использованием методов историко-сравнительного, структурного, контент-анализа и методов систематизации.

Эти методы помогли комплексно рассмотреть проблему и систематизировать результаты исследования. Результаты исследования дают возможность глубоко понять вопросы преемственности китайской политической власти и сегодняшние внешнеполитические позиции Китая в историческом контексте. Кроме того, результаты исследования могут быть широко использованы в исследованиях в области международных отношений, политологии, китаеведения, а также истории.

Ключевые слова: внешняя политика КНР, дипломатия Мао Цзэдуна, китайско-советские отношения, «склонения в одну сторону», третий мир.

Dalelkhan A.

Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

E-mail: dalelkhan@gmail.com

CONTINUITY IN POLITICAL AUTHORITY OF THE PRC: FEATURES OF THE FIRST GENERATION FOREIGN POLICY

Abstract. The issue of succession to political power in the People's Republic of China is a frequently discussed topic in academic research. The fifth generation of Chinese power, the Xi Jinping administration, without opposing the political views of previous generations, continues its political course adhering to the basic foreign policy principles since the time of Mao Zedong. Therefore, the issue of continuity of China's foreign policy concepts is of particular interest. The main goal of the work is to consider the conceptual foundations of the foreign policy of the first generation of Chinese power and its evolution of development associated with changes in international relations of that time. The novelty of the study lies in the fact that foreign policy concepts formed during the time of Mao Zedong create optimal conditions for rationalizing the foreign policy of today's China. Objectives include assessing certain historical events in Chinese foreign policy and diplomacy and determining how they influenced the subsequent development of Chinese foreign policy. The research topic was considered based on the theory of political realism using methods of historical-comparative, structural, content analysis, and systematization methods. These methods helped to consider the problem and systematize the research results comprehensively. The results of the study provide an opportunity to deeply understand the issues of succession of Chinese political power and China's current foreign policy positions in a historical context. In addition, the results of the study can be widely used in research in the field of international relations, political science, Chinese studies, and history.

Key words: Chinese foreign policy, Mao Zedong diplomacy, Chinese-soviet relations, «leaning to one side», third world.

Автор туралы мәлімет:

Далелхан Айболат, PhD докторы, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Информация об авторе:

Далелхан Айболат, доктор PhD, доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Information about the authors:

Dalelkhan Aibolat, PhD, Associate Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan.

*Келіп түсті 28 желтоқсан 2023 жыл
Қабылданды 25 ақпан 2024 жыл*

Mohamed El Shahat El Gendy

Egyptian University of Islamic Culture Nur Mubarak, Almaty, Kazakhstan

E-mail: info@nmu.edu.kz

BASIS OF ACTIVATING RELATIONS BETWEEN KAZAKHSTAN AND THE WORLD OF THE EAST

Abstract. The article considers that Kazakhstan has a special relationship with other countries of Central Asia and the Arab and Islamic worlds. As for the eastern states, they are united by close ties of neighborhood, mutual benefit and common interests in their cultural, political, economic aspects. It also corresponds to the countries of the Arab and Islamic worlds in many elements of identity in its historical, cultural and religious aspects, as well as in other grounds of identity. The political leadership at the top of the ruling regime in Kazakhstan, represented by President Tokayev, is clearly aware of this fact, as they work to develop it and develop its mechanisms, focusing on common interests and restoring a constructive role at the regional and international levels. It should be met positively by the countries of the Eastern world, all of which belong to the same world and suffer from the accumulation of problems and difficulties that hinder their movement towards the realization of the aspirations of their peoples for a decent life by ensuring their vital needs and human rights in them through the prism of human dignity.

Key words: Kazakhstan, Eastern world, Islamic world, identity, cooperation.

Introduction

Kazakhstan is linked to other Central Asian countries and the Arab and Islamic world; special links; As for eastern states It is united by close ties of neighbourhood, mutual benefit and common interest in its cultural, political, security and economic dimensions. Also it also corresponds with the countries of the Arab and Islamic world in many of the elements of identity in its historical, cultural and religious aspects as well as other foundations of identity. The political leadership at the top of the ruling regime in Kazakhstan, represented by President Tokayev, is clearly aware of this fact, as it works to develop it and develop its mechanisms, targeting the common interest and restoring the constructive role at the regional and international levels. It should be positively met by the countries of the eastern world, all of which belong to one world and suffer from the accumulation of problems and difficulties that impede their launch towards achieving the aspirations of their peoples for a decent life by providing their living needs and human rights in them in the light of human dignity.

Materials and research methods

The materials used in this study include various primary and secondary sources. Primary sources comprise official documents, treaties, agreements, and statements issued by the government officials and authorities of Kazakhstan and the countries of the East. Secondary sources consist of academic articles, books, reports, and other publications related to Kazakhstan's foreign relations with the East.

The research methods employed in this study involve comparative and quantitative approaches. The content analysis technique was applied to systematically examine and interpret the textual data from the primary sources. Additionally, comparative analysis was utilized to examine and evaluate the similarities and differences between Kazakhstan's relations with different countries of the East. This method enabled the researchers to identify patterns, trends.

History of the study of the problem

The development of relations and upgrade to the point of strengthening the ties between them and the strengthening of their societies; Its unification on the common goal between them finds its support and corroboration on the basis of the origins of its identity and the unifying religion of the majority of its peoples. At level of leaders and communities, individuals and groups, must cooperate in fulfilling the basic demands of life and should cooperate with each other in fulfilling these demands by the Qur'anic command says: And cooperate in righteousness and piety, and do not cooperate in sin and aggression'' al Maidah/ 3. unite to achieve their independence and not depend on others to control their destiny; It must also build bridges of communication between them in order to achieve solidarity and integration. In a way that leads to the elevation of its peoples and a way out of the state of poverty and backwardness and achieving development and freedom of movement without obstacles restricting the movement of the individual between their countries.

The other supporter of strengthening relations and seeking to consolidate ties at the internal popular level; On the external level, between societies and nations; With the aim of assuming the position it deserves and achieving progress and prosperity for societies in it, an endeavour towards which Kazakhstan and the countries of the East, and indeed the whole world, have turned; On top of that, fulfilling the needs of its people and getting rid of the problems and obstacles that lead to the weakening of the state and its backwardness in the international community; It may coincide with problems that afflict the unification of its national front and lead to the disintegration of its society, especially with the presence of natural ethnic, religious, national and linguistic pluralism...etc. What must be dealt with by preserving society unity and cohesion; This is what the political leadership in Kazakhstan is keen on; It is a unitary state that constitutes a single nation whose citizens understand the value of living in peace and security and creating cohesion among its peoples and nationalities. This is one of the priorities upon which Kazakh society is built. This is a matter for which continuous work should be done by rooting it theoretically and applying it in practice.

Research results

Recognizing the objectives required to strengthen national unity and build a cohesive society; Based on the importance of this and building on it, it is possible to monitor some trends of the foundations of this necessary orientation through diligent and conscious work; With the seriousness necessary to put strategies and practices that ensure reaching and consolidating support in order to achieve the desired goal; This can be highlighted in the following points:

1- Human resources development; where the citizen be a model for awareness of the issues of his country and nation, keen to benefit them and perform his duties towards them; This is because the individual citizen is the pole of the circle and he is the main axis in building and establishing every renaissance and creative work because of the potential inherent in him along with other resources, through which every work is achieved based on his mental and physical efforts; With his faculties, he is able to set the curriculum and plans and define the mechanisms on which the activity is based and develop the relationship that is intended to move towards the desired goal; Without his thought and effort, the work will not be done. Which makes the factors revolve within the scope of what he wants and plans; This is scenes and a living that does not need proof in the civilized and developed countries. While modern systems are concerned with the individual and pay greater attention to their awareness of the value of his role in making progress and prosperity; This interest fades and weakens in the countries of the eastern world in general; As a natural result, there was renaissance in the first world and backwardness in the second world.

In fact, there are circumstances and conditions that did not help the individual in the eastern countries to obtain his status; some of them are internal due to the individual's conditions and status in the eastern countries and to the mental and intellectual decline that afflicted the individual with

his most valuable possessions over the last five centuries; Because of the deterioration and backwardness of the availability of the ingredients that advance the individual and qualify him, such as education, sound education, health and culture, in order to play his role in life and lead the society and the nation forward; which affected the society and the nation alike; It is the responsibility that the state and the elite had to undertake to build the individual and prepare him in order to discover his energies and talents for the benefit of himself and the benefit of society, the state and all over the nation as a whole. But that had been happened over centuries and generations that lived in deep slumber far from the realization of the thought of ijihad, content with imitation, and indifferent to the duty of thinking and creativity; Instead, generations relied on intellectual laziness and careless work, leaving Nation Behind from the world in which it lives.

2- Supporting and strengthening the local and regional structure that builds the edifice of a single and unified society and all these states come together on that basis ; Through the existence and practice of constitutional and legislative councils at the internal level of the institutional building represented by local councils and national institutions that establish and evaluate the societal structure based on citizenship, equality and peaceful coexistence; It is the responsibility of the state and the political leadership; It is not sufficient to carry out this responsibility at the constitutional and legislative level; But it must also be informed of it at the societal level, and individuals and popular organizations carry out this task, which can be achieved through awareness and a sound understanding of the principles of religion and the reality of life in a way that leads to the achievement of the private demand and the public benefit. In addition to the social base construction; There are legislative treaty by means of legal treaties; that contain rules and means that are binding on the signatory states; It is a regional law for these countries that develop their relations and express their interests.

3- Developing aspects of cooperation and partnership with the countries of the eastern faith world, which include faith communities and spiritual bonds that govern the behaviour of their members, direct their transactions, and organize their relations at the level of the nation and the world of Islam; Building bridges and communicating with other peoples and countries in the various economic, political and security fields by taking advantage of the comparative advantages that each country enjoys and meeting the various demands of life; On the basis of each individual's need for another. As well as the state to its partners in identity and interest; This requires the readiness and solid will of leaders and decision makers; So that they integrate with each other and exchange views among themselves according to a correct methodology and practical mechanisms that make the development of these various relations a qualitative leap in each of these areas; To face the challenges and dangers faced by these countries, which imposes the leaders of these countries to unite to enable them to be at the level of responsibility to deal with these dilemma. Hence, this cooperation has become necessary through responsible communication with it by lifting artificial restrictions and barriers, such as restrictions on international trade by imposing customs duties, which is a position that is not legally permissible; On the basis of the unity of the nation and the interdependence of its scholar in matters of livelihood and necessity of life, and it is a legally established ruling according to Imam Abu Hanifa and the rest of the jurists; Under the general Islamic objectives.

And if this is the case, then it is more appropriate to be the same ruling in the freedom of movement of individuals from one country to another without an entry visa, as well as trade freedom in the Muslim world by raising customs duties on exports and imports across its borders as a general rule with the establishment of some limits. Similarly, the development of transactions and exchanges taking place between them should be considered. This necessitates the constant endeavour to invent new mechanisms and develop the existing ones as a way to meet the increasing challenges, which are increasing in quantity and quality which facing these countries; what can be overcome; And this cannot be done by issuing statements and decisions only; But this must go hand

in hand with putting these decisions into practice; This may be achieved through more integration of efforts and reaping the fruits of this constructive cooperation. This was evident in the periodic consultative meetings of the heads of Central Asian states since the first meeting in Kazakhstan 2018, and in successive meetings until the fourth meeting of the heads of Central Asian states, which was held in Kyrgyzstan on July 21, 2022.

4- The relations openness of Kazakhstan and the countries of Central Asia to its territorial extension to the countries of Central Asia through the geographical areas extending to the countries of Iran and Turkey and through Afghanistan and Pakistan to Malaysia and Indonesia; as the Central Asian countries must develop their relations with these countries and always seek to develop cooperation towards political openness among them based on religious and historical ties, which are socially close to the general identity in the souls of its people, and the general culture of its members over successive generations; This entails the need for economic cooperation between them to achieve development goals and the rights of individuals and peoples who aspire to them.

The same should be the fate of political, economic and cultural openness in establishing relations with the countries of the Arab and Islamic world; Perhaps it would be appropriate in this regard to create a nucleus for a common Islamic market and to establish free zones in it in particular; Equally important is the need for the Arab Common Market, considering that the concern for development and the economy is a general concern and one of the dilemmas in these countries that suffer from them in the world of economic blocs. The European Union countries have preceded eastern world in developing their relations to achieve the renaissance of their countries; that is witnessed by the establishment of many effective institutions in their countries in various fields; This is what makes relations based on integration and interest by activating relations through institutions that exercise their responsibilities in various fields and activities. Considering that the establishment of independent institutions is more capable of achieving the tasks entrusted to them; As is the case with the European Common Market and its free zones, and other political, cultural and social organizations and institutions.

Perhaps the presence of political institutions of a regional nature in the Islamic world, such as the League of Arab States and the Organization of Islamic Cooperation, similar to international organizations such as the United Nations and its affiliated agencies, testifies to the expansion in this direction and the importance of these institutions enjoying the guaranteeing competencies to achieve their goals without interference dictated by the conditions of politics and national interests; which the countries of the eastern world lack; It should rush to it in response to the general goals in accordance with its basic constitution; Keeping pace with the requirements of the time in order to advance its conditions at the local, regional and international levels

5- Reviving the system of common values among the countries of the world of the East; Kazakhstan and the countries of the world are the stems from the elements of identity, these are religion, including the momentum of spiritual values it contains. The oriental are linked together with the components stemming from identity, religion, history, and closeness in linguistic communication; It is implied that the majority of its residents adhere to Islam; In the course of history; It is historically known that the region is referred to in the approved references as a country beyond the river, and the events of history are similar in it; The languages of these countries have common roots, due to their languages are close in their linguistic roots and it is possible for their citizens to understand and communicate with each other; These elements constitute common denominators that unite them to the extent that their fate is one; Which requires cooperation and convergence on their interests in matters related to defence, culture, and financial and economic matters. Based on that, these elements should be recalled and highlighted in educational curricula to raise awareness of young people and youth about them. Emphasizing that it is a factor of unity and rapprochement, not separation and dissonance; The media must continue to introduce it and emphasize it in its various means and programs to educate the new generation about it and activate

it as well as the awareness of young people through various social media; Which must be invested to advance the relations of cooperation between them; and developing them in the fields of preserving their unity and protecting their independence; Investing them to implement commercial and investment projects for the general benefit of their people.

Conclusion

Under this miserable situation, the external danger came from the developed countries; So they colonized the countries of the East and robbed the minds of their individuals and lost their freedom during long periods which their wealth was depleted, impoverishing them and declining their position among the nations, which doubled their backwardness in all the elements of their existence. These unjust conditions have resulted in tragedies of ignorance, poverty, disease and weakness. The humiliation of the developed world and the rotation in its orbit and control over the fate of the countries of the eastern world. The strange thing is that the Muslim mind is absent from its creative faculties and lost creative diligence as a result of the dependence that prevailed in countries and peoples, so it disrupted the path of renaissance and change in it contrary to the law of heaven as Allah says: God does not change the condition of a people until they change what is in themselves. On the Qur'anic discourse that man gave most of his attention to his evidence that he singled him out for the caliphate on his behalf in the universe, and sent messengers and prophets to him; If these foundations were available, life would progress and advance, but things did not go in this way, rather the whole turned away from it and the individual was neglected, and the value of the creative, diligent man was lost, which led to perpetuating a state of stagnation and extremism, in which the nation neglected the elements of its identity based on religion, history, culture, language and civilization. Hence the situation resulted in contemporary tragedies and problems. The rights and duties established by individual in accordance with the Sharia, the Constitution and the law; This was manifested in the acknowledgment and guidance from the top guardian, the head of state in Kazakhstan, Egypt and other countries, that he should enjoy these rights and the responsibility of the state to fulfill those just rights. This is what President Tokayev pledged before the United Nations General Assembly in its 77th session: I, as President of Kazakhstan, pledge to build a just State of Kazakhstan; In which every citizen gets the same opportunities, rights and necessary protection. And justice shall prevail in my country; Law and order will become the pillars of society.

A comparison between the state of the European Union countries and the achievement of the European Common Market, and the case of the countries of the eastern world, confirms that what unites the countries of the eastern world from the origins of identity is much greater than what links the countries of the European Union; However, what the European Union has achieved on the path of political unification and economic partnership; Much greater than what exists in the world of the East, which is a shortcoming and to achieve the gains and achieve the expected interests; It is necessary to expedite its employment for the common good and benefit of Kazakhstan and these countries. There is no doubt that the opportunity is favourable for the countries of the East to become a regional power by activating policies and plans in order to build a union that strengthens its presence and puts it on the path of development when each country has the readiness and firm will. To be truly able to develop its relations and the development of its people in order to achieve stability and prosperity for them to become one of the economic tigers and a model for progress among the states of the world; Which we look forward to in the near future with God's help and success.

Reference:

1. Bilahari Kausikan, S. Frederick Starr, and Yang Cheng, (2016) 'Central Asia: All Together Now'. The American Interest, . Journal of Eurasian Studies Issue 7.

2. Muhammad al-Shahat al-Jundi. (1983). The rules of economic development in international law and Islamic jurisprudence.

3. Tokayev, K. K. (1994). Foreign Policy of Kazakhstan: Priorities and Tasks. *Kazakhstanskaya pravda*, 1, 33-36.

4. Tokayev, K. K. (1995). Foreign Policy: Time to Consider, Time to Act. *Kazakhstan and World Community*, 2, 33- 39.

5. "Kazakhstan's economic diplomacy: on solid footing and with clear goals in mind". *The Astana Times*. 26 November 2019. Retrieved 5 July 2020.

6. Ministry of Foreign Affairs, Kazakhstan. "ISSUU – Astana calling no 327 by Ministry of Foreign Affairs, Kazakhstan". Issuu. Retrieved February 20, 2015.

7. New tasks from the President on facilitating economic diplomacy". Foreign Ministry of Kazakhstan.

8. ‘Speech by the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev at the Joint Session of the Chambers of Parliament’, March 20, 2019, http://www.akorda.kz/en/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/speech-by-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-kassym-jomart-tokayev-at-the-joint-session-of-the-chambers-of-parliament (accessed 10 October 2019).

Мухаммад аш-Шахат әл-Жинди

Нұр Мубарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: info@ntu.edu.kz

**ҚАЗАҚСТАН МЕН ШЫҒЫС ӘЛЕМІ АРАСЫНДАҒЫ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ
КҮШЕЮІНІҢ НЕГІЗІ**

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанның Орталық Азияның басқа да елдерімен, араб және ислам әлемімен ерекше байланысы қарастырылады. Шығыс штаттарын көршілестік, өзара тиімділік және мәдени, саяси және экономикалық жағынан ортақ мүдделері біріктіреді. Сонымен қатар, ол араб және ислам әлемі елдерінің тарихи, мәдени аспектілерінің көптеген элементтері, сондай-ақ, сәйкестіліктің басқа да негіздері бойынша сәйкес келеді. Президент Тоқаев тұлғасындағы Қазақстанның билеуші режим биігіндегі саяси басшылық осы жайтты нақты біліп отыр, өйткені, ортақ мүдделерге бағдар алып, аймақтық және халықаралық дәрежеде сындарлы рөлін қалпына келтіріп, оның механизмдерін дамыту жолында жұмыс жасауда. Адами қадір-қасиеті тұрғысынан өмірлік қажеттіктер мен адам құқығын қамсыздандыру жолымен өз халықтарының лайықты өмірге деген үміттерін іске асырудағы қозғалысына кедергі болатын, жинақталған проблемалар мен қиындықтардан азап шегіп, бір әлемге қатысы бар шығыс елдері оны құшақ жая қарсы алуы қажет.

Түйін сөздер: Қазақстан, Шығыс әлемі, ислам әлемі, болмыс, ынтымақтастық.

Мухаммад аш-Шахат аль-Жинди

Университет исламской культуры Египта Нур Мубарак, Алматы, Казахстан

E-mail: info@ntu.edu.kz

**ОСНОВА АКТИВИЗАЦИИ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И
ВОСТОЧНЫМ МИРОМ**

Аннотация. В статье рассматривается, что у Казахстана особая связь с другими странами Центральной Азии и арабским и исламским миром. Что касается восточных штатов, то их объединяют тесные узы соседства, взаимная выгода и общие интересы в своих

культурных, политических, экономических аспектах. Также она соответствует странам арабского и исламского мира по многим элементам идентичности в ее историческом, культурном и религиозном аспектах, а также по другим основаниям идентичности. Политическое руководство на вершине правящего режима в Казахстане в лице Президента Токаева четко осознает этот факт, поскольку работает над его развитием и развитием его механизмов, ориентируясь на общие интересы и восстанавливая конструктивную роль на региональном и международном уровнях. Положительно его должны встретить страны восточного мира, все из которых принадлежат к одному миру и страдают от накопления проблем и трудностей, мешающих их движению к реализации чаяний своих народов на достойную жизнь путем обеспечения их жизненных потребностей и права человека в них через призму человеческого достоинства.

Ключевые слова: Казахстан, Восточный мир, исламский мир, идентичность, сотрудничество.

Information about author:

Mohamed El Shahat El Gendy, Professor, Dr, Rector of Egyptian University of Islamic Culture Nur Mubarak, Almaty, Kazakstan.

Автор туралы мәлімет:

Мухаммад аш-Шахат әл-Жинди, профессор, доктор, Нұр Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің ректоры, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Мухаммад аш-Шахат аль-Жинди, профессор, ректор Университета исламской культуры Египта Нур Мубарак, Алматы, Казахстан.

Received September 22, 2023

Accepted February 27, 2024

Юсупов Р.К.

Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

E-mail: rahm_yus@mail.ru

РОЛЬ ОБРАЗЦОВ УСТНОЙ И ПИСЬМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ В СБЛИЖЕНИИ КУЛЬТУР ВОСТОКА И ЗАПАДА

Аннотация. Появившиеся в эпоху государства Караханидов произведения Махмуда Кашгари, Юсуфа Баласагуни, Ахмеда Югнаки, Ахмеда Яссави считаются первыми жемчужинами исламской культуры в тюркском мире. Примеры из устного народного творчества, а также из письменных памятников, использованные в этих произведениях, тематика, построение сюжета, а также сформировавшиеся литературные традиции в создании образов были широко использованы в последующие века великими поэтами, представителями тюркской литературы. Основной целью данного исследования является отобрать среди них тех, кто смог бы представлять определенную народную литературу, и соответственно – литературную эпоху. Новизна работы заключается в том, что на основе произведений устной и письменной литературы определяются сформированные литературные традиции, сыгравшие огромную роль в сближении культур Востока и Запада. Конечно же, в рассмотрении этих проблем основное внимание будет уделяться традициям восточной литературы, в развитие которой внесли неоценимый вклад письменные памятники, появившиеся в различные эпохи на территориях Центральной Азии, некогда входивших в состав Караханидского государства. Для решения поставленной цели рассматриваются вопросы взаимовлияния и взаимосвязи устной и письменной литературы (темы, сюжеты, мотивы, образы, жанры), основные этапы формирования и развития поэтических форм, традиций в тюркской литературе. В решении поставленных задач путем сравнительно-сопоставительного анализа рассматриваются произведения тюркских, иранских авторов, а также в известной мере привлекаются произведения и западных авторов. Результаты данной работы могут способствовать дальнейшему углубленному исследованию литературы тюркских народов, а также использованию в педагогической практике.

Ключевые слова: тюркская литература, Восточный Туркестан, литературная традиция, устная и письменная литература, Восток-Запад.

Введение

В истории литературы тюркских народов X век является наиболее важным, поскольку именно в этот период многие тюркские племена Центральной Азии принимают ислам. Уже первые правители Караханидов объявили ислам государственной религией, хотя огромная часть населения его владений исповедовали тенгрианство, манихейство, буддизм. С принятием ислама в Караханидском государстве население Восточного Туркестана разделилась на два непримиримых врага – мусульман и буддистов, в результате которого огромный вред был нанесен развитию собственной культуры тюркских народов этого региона. На протяжении нескольких веков «буддизм постепенно сдавал свои позиции в тяжелой борьбе с исламом – сначала на юге Восточного Туркестана, в Кашгарском, Аксуйском, Яркендском и Хотанском округах, а потом и в Кучинском, Карашарском и Турфанском округах, т.е. там, где существовало Турфанское идикутство» (Исиев, 1990: 14). Естественно, вместе с исламом, с его законами, на тюркский мир стала распространяться и арабская культура – его язык, письменность, литература, традиции и обычаи.

Караханидское государство, возникшее и сформировавшееся в это время, прилагает все усилия для того, чтобы ислам, а через него и исламская культура была воспринята во всех слоях государства, начиная от управления и до литературы, искусства, образования. Государство стремилось, чтобы эта религия проникла в сознание различных племен и превратилась в общегосударственную религию. Правители ставили перед собой широкие планы. Они намерены были распространить ислам не только в Азии, но и через Шелковый путь продвинуться на запад. Однако принятие ислама «повлекло не только смену одной религии на другую, это имело и другие, более значительные последствия. Тюркские традиции, обычаи, мировоззрение, законы стали подменяться арабскими. С принятием ислама тюркоязычные племена перешли на арабский алфавит, отказавшись от тюркского» (Безертинов, 2001: 117). Столь быстрое обращение населения в исламскую религию российский историк, востоковед В.В. Бартольд связывает с именем мусульманского ученого из Хорасана Келимата, служившего при дворе тюркского кагана (*A Short History of Turkestan*, 1956.). Несмотря на все это, создавались всяческие условия для зарождения произведений с собственно исламским содержанием. Появившиеся в эпоху Караханидов произведения «Диван Лугат ат-Турк» Махмуда Кашгари, «Кутадгу билик» Юсуфа Баласагуни, «Атабат-ул хакаик» Ахмеда Югнаки, «Диван хикмет» Ахмеда Яссави считаются первыми жемчужинами исламской культуры в тюркском мире.

Одной из древних литературных традиций Востока и Запада является взаимосвязь и взаимовлияние устной и письменной литератур. На протяжении длительного времени эта традиция всегда оставалась в поле зрения как тюркских, так и арабских, славянских и иранских авторов. Но в устном народном творчестве каждого народа она проявлялась в различных жанрах и темах, образах и мотивах, сюжетах и композициях. Устное народное творчество появляется в глубокой древности, еще задолго до появления письменности, развивается в различных исторических условиях, впитывая в себя изменения в политических, культурных, бытовых, духовных сферах деятельности. Оно развивается в неотрывной связи с его историей, национальными особенностями, традициями и обычаями. В известных всему миру произведениях Гомера, Эсхила, Эврипида, Фирдоуси, Рудаки, Саади, Хафиза, Махмуда Кашгари, Юсуфа Баласагуни, Ахмеда Яссави, Рабгузи, Навои, Хиркати – представителей греческих, иранских, тюркских народов, широко использовались образцы устного народного творчества – пословицы и поговорки, песни и былины, загадки и легенды и т.д. Эта традиция была присуща авторам, представляющим различные языки, религии, течения, выступавшим связующим звеном между культурами Востока и Запада.

Методы исследования

При написании данной статьи были использованы сравнительно-сопоставительный метод, а также анализа и обобщения собранных данных, которые дали возможность выявлению сходств и различий между устной и письменной литератур, между тюркскими и иранскими, арабскими, славянскими народами. Работа выполнена в рамках ФНИ «Страны Востока: геополитические вызовы и новые перспективы для Казахстана в историческом и современном измерениях» (No BR20281006).

Каждый из этих народов поражал ученых, путешественников, торговцев, странников своей многовековой и богатой историей, древней культурой, богатыми национальными традициями. Особого уважения и пристального внимания заслуживают труды таких ученых с мировым именем, как Р.Р. Арат, В.В. Бартольд, Дж. Хамилтон, С.Е. Малов, В.В. Радлов, Н.Н. Пантусов, Е.Э. Бертельс, А.К. Боровков, С.Г. Кляшторный и многих других. Следует отметить работы по данному направлению, таких как «Проблемы исторической поэтики литературы Востока» В. Брагинского, «Проблема «Запад-Восток» в культурологии» М. Кагана, Е. Хилтухины, «Языки древне-и среднетюркских письменных памятников в

функциональном аспекте» Э. Тенишева, а также впервые опубликованную в начале XX века работу турецкого ученого Килисли Муаллим Рифата Билге (Килисли, 1915-1917), венгерского востоковеда и путешественника А. Вамбери (Vambery, 1911), двухтомное издание, содержащее полный перевод текста, подготовленное Министерством культуры Турции в 1990 году.

Заслуга их в том, что они смогли собрать и опубликовать очень полезные для последующих поколений материалы по устной и письменной литературе различных народов. Бесспорно, что первым ученым – собирателем материалов по устному народному творчеству тюркских народов является Махмуд Кашгари, которым осуществлены первые публикации фольклора. Его «Диван Лугат ат-Турк» является энциклопедией по культуре тюркских народов. Его автор, принадлежавший «к династии Караханидов, основателей государства «явился свидетелем небывалого военного триумфа тюрков на огромном пространстве мусульманской цивилизации XI века. «Диван создавался как энциклопедический словарь, знакомивший мусульман с языком и культурой тюркских завоевателей, пришедших к власти» (Восток – Запад, 1989: 3). Нашедшие свое место в этом замечательном труде богатые фольклорные образцы подтверждают мысль о том, что песни, пословицы и поговорки, героические народные дастаны, стихотворения уже были сформированы к XI веку. Составляющие основную часть материалов в «Диван Лугат ат-Турк» пословицы и поговорки отличаются многогранностью, тематическим разнообразием, оригинальностью строения. По тематике их можно квалифицировать следующим образом: о Родине и родном крае, о народе, о единстве и дружбе, о справедливости, о науке и образовании, о правде, о героизме и храбрости, о счастье и удаче, о гостеприимстве, о жизни и смерти, о старости и молодости, о здоровье и болезнях, о языке и слове, о преданности и предательстве, о свободе и независимости и т.д. Все это говорит о жизни и судьбе, о быте, о мечтах и чаяниях народов, живших на огромных просторах Востока и Запада, объединивших культуры тюркских народов Сибири, Средней Азии и Восточного Туркестана.

Степень исследования темы

Духовное богатство каждого народа, собранное на протяжении веков, в первую очередь тесно связано с устным народным творчеством. Во всех видах устного народного творчества ярко выражена жизнь народа, его быт, борьба. Эта особенность свойственна как арабским, так и тюркским, славянским и иранским народам. Но в устном народном творчестве каждого народа она проявлялась в различных жанрах и темах, образах и мотивах, сюжетах и композициях. Устное народное творчество появляется в глубокой древности, еще задолго до появления письменности, развивается в различных исторических условиях, впитывая в себя изменения в политических, культурных, бытовых, духовных сферах деятельности. Устное народное творчество развивается в неотрывной связи с его историей, национальными особенностями, традициями и обычаями. Любые тяжелые испытания, выпадавшие на долю народа, будь то нападение врага, обернувшееся трагедией, различные междоусобицы, когда правители в погоне за славой заставляют страдать народ, природные катаклизмы, уничтожающие обжитые края, в первую очередь получают выражение в устном народном творчестве. В свою очередь, эти произведения, передаваясь из уст в уста, следующими поколениями заучивались наизусть и постепенно, еще более обогащаясь, достигали своего расцвета. Они служили не только как исторические, но и как источники воспитательного характера. В произведениях устного творчества выражалось прошлое народа, его мечты и желания, народный гнев против зла, стремление к справедливости и добру. В ярких образцах устного творчества на первом плане решающей силой отражен образ трудолюбивого, многострадального, способного, целеустремленного и героического народа. В одном ряду с ним стоят бесстрашные богатыри, яркие личности, любящие свой народ. Они стали

гордостью и честью, опорой народа. Так, славянские герои Святогор, Илья Муромец, Алеша Попович, герои ираноязычных народов Хосров, Рустам, Сухраб, Сиявуш, тюрков Атилла, Огузхан, Афрасиаб, Билге каган и др. воплотили в себе страдания и радости народа. Их образы нашли свое отражение в письменных произведениях, развивавшихся под влиянием устного народного творчества. В известных всему миру произведениях таких авторов как Гомер, Эсхил, Эврипид, Фирдоуси, Рудаки, Саади, Хафиз, Махмуд Кашгари, Юсуф Баласагуни, Ахмед Яссави, Насреддин Рабгузи, Алишер Навои, Хиркати представителей греческих, иранских, тюркских народов, широко использовались примеры из устного народного творчества.

Таким образом, устное творчество является неотъемлемой частью письменной литературы. Необходимо отметить тот факт, что устная литература на протяжении тысячелетней истории непрерывно развивалась, обновляя и обогащая тематику, сюжеты, мотивы, образы. Народ выполнял особую роль в сохранении его богатейших образцов. Народ жил этим, гордился, выражал надежду на счастье. Эту великую традицию народ ни на минуту не забывал, ни в минуты кровавых битв с врагом, ни в повседневной жизни, ни во время отдыха. Последующие поколения, пользуясь этим богатым наследием, формировали и пробуждали свое сознание, создавали свои общины, воспитывали своих потомков. Необходимо отметить и обратное влияние письменной литературы на устное творчество. Известно, что письменная литература с момента своего зарождения ставила целью служение народу. Ее самые первые примеры были достойно восприняты народом, осмыслены и перешли в разряд фольклора. Вместе с тем, они как наследие народа, посредством культурных взаимоотношений на Великом шелковом пути, распространились по всему миру, оказывая влияние на культуры других народов. Со временем влияние письменной литературы на фольклор достаточно уменьшилось, а также процесс перехода письменной литературы в фольклор, в первую очередь, столкнулся с влиянием современного научно-технического прогресса. Литературные традиции, которые хранились в произведениях Махмуда Кашгари, Юсуфа Баласагуни, Рабгузи, Низами, Навои, Хиркати, Низари постепенно теряют свое место в современной литературе, остаются вне поля зрения, стираются следы и дух великого прошлого.

Результаты исследования

Взаимосвязь и взаимовлияние письменной и устной литературы наблюдается в произведении XI в. «Диван Лугат ат Тюрк» (далее «Диван...»), написанном в самое сложное для Центральной Азии время. Караханидское государство играло важную роль в политической, экономической и культурной жизни Центральной Азии. Оно считалось культурным и научным центром, вобравшее в себя обширные территории, ставшие стратегическими, где перекрещивалась культура Востока и Запада. И тот факт, что караханидские правители в первой половине X в. первыми приняли ислам, придавало особое значение его роли в Центральной Азии. Приход на огромные территории исламской религии создавало предпосылки для появления новой культуры исламской идеологии. Но в отдельных регионах «Восточного Туркестана», например, в «Турфанском Идыкутстве», или также, как и «Уйгурском идыкутстве» (Габаин, 1973), где независимое место занимали буддизм и манихейство и Караханидским государством, в котором ислам занял место государственной религии, возникли сильные противодействия. От этого страдало местное население, уничтожались культурные памятники. Об этом писали известные исследователи и историки с мировым именем.

Со временем исламская идеология стала проникать во все сферы письменной литературы. Стали развиваться наука, культура, литература, искусство. Кашгар, являвшийся политическим и культурным центром Караханидского государства, стал гордостью всего

тюркского мира. Кашгар стал воспеваться в произведениях великих адептов Востока, прибывших в Кашгар со всех концов мира языковеды, литературоведы, историки, врачеватели и многие другие, совершенствовали свои знания в знаменитом кашгарском «Медресаи саджиа» или Ханском медресе. Известные ученые и адепты караханидского государства получали знания в этом медресе. Махмуд Кашгари прекрасно понимавший сложную ситуацию в Караханидском государстве включил в свой «Диван...» сюжеты, повествующие о дружбе, единстве, гуманизме, справедливости, милосердии, формировавшиеся на протяжении сотен, тысяч лет сюжеты о жизни и борьбе. В него вошли пословицы и поговорки, кошаки (песни), стихотворные отрывки, отражавшие образы известных мифологических и реальных героев. В этих образцах устного народного творчества дан богатейший материал о языке, истории, традициях, быте, территориях проживания тюркских народов Восточного Туркестана, Средней Азии, Поволжья, Урала. Образцы фольклора, отраженные в «Диване...» играли ведущую роль в появлении у этих народов письменной литературы. Автор ставил перед собой еще одну важную цель – посредством этих примеров показать не только духовное богатство тюркских народов, но и богатство тюркского языка, его разнообразие и гибкость. Автор сам отмечал, что книга была написана для того, чтобы «показать, как тюркский язык соревнуется с арабским, словно два иноходца, одинаково скачучие бок о бок». «Диван...» доказывает неразрывную связь письменной и устной литератур. В древних письменных памятниках также в сокращенных образцах памятников прослеживаются мотивы о дружбе, любви, героизме, а также о семье, молодости, старости, природе и битвах, образы исторических героев как Афрасиаб, Искандер Зулкарнайн (Александр Македонский), эпизоды из истории отдельных племен. Все это является свидетельством того, что тюркская литература, пройдя этап формирования, начала всесторонне развиваться. Около трехсот пословиц и поговорок, вошедших в «Диван...», отражают развитие народного самосознания, чувств, мнений через отношение тюрков к труду, жизни, быту, природным явлениям, изменениям в обществе. Содержание пословиц и поговорок обогащали встречающиеся во всяком обществе положительные и отрицательные ситуации, поведения людей различных социальных слоев, их мысли и поступки.

Многие из этих пословиц и поговорок бытуют в жизни современных казахов, киргизов, узбеков, туркменов и т.д. Большое распространение они получили в жизни и уйгуров Восточного Туркестана (СУАР), Казахстана, Узбекистана, Кыргызстана, Туркменистана и других стран. Например, «Уйғур игач узун кәс, темир кессанг кисқа кес, чунки темирни чузса булади» (Уйгур, дерево режь подлиннее, а железо – покорооче, потому, что железо можно удлинить); «Қиш қонуқи от» – Қишниң гүли – от (Цветок зимы – огонь); «Атасы, анасы ачығ алымла йесә, оғлы, қызы тышы қамар» – Ата-аниси аччиқ алма йесә, балилириниң чиши қамар (Родители кислые яблоки едят – у детей оскомины на зубах); «Сув бәрмәскә, сүт бәр» – Су бәрмәскә сүт бәр (Отказавшему в воде дай молока). Пословицы и поговорки уйгуров Восточного Туркестана также можно различить по следующим тематическим особенностям: о Родине и родном крае («Ана вәтиниң – алтун бөшүк» – Родина мать – золотая колыбель», «Ана сүт бәргән вәтиниңгә муһәббәт бағла» – «Люби Родину, где тебя вскормила мать»), о народе («Хәлиқни сөймигән һәммини сөймәс» – «Кто народ свой не любит, тот никого не полюбит», «Хәлиқ яндурған чирақни пүвдигәнниң сақили көйәр» – «Не пытайся задуть факел, заженный народом, – бороду опалишь»), о дружбе и единстве («Бирлик бар йәрдә инақлиқ бар» – «Где единство, там согласие» [43]. Образцы фольклора также запечатлены в наскальных рисунках тысячи пещер в районе Турфана, одного из древних городов Восточного Туркестана.

По содержанию пословиц и поговорок, отраженных в «Диване...» можно выделить следующие типы: героизм, язык, мудрость, единство, дружба, милосердие, доброта, честь, чистота, верность, прозорливость, гостеприимство, труд, уважение, справедливость, ум,

терпение. Встречаются пословицы и поговорки, характеризующие негативные стороны человека: хвастовство, торопливость, мелочность, коварство, зависть, враждебность, жадность, трусость, предательство. Многие из этих пословиц и поговорок бытуют в жизни современных казахов, киргизов, узбеков, туркменов и т.д. Большое распространение они получили в жизни и уйгуров Восточного Туркестана (СУАР КНР), Казахстана, Узбекистана, Кыргызстана, Туркменистана и других стран. Например, «Уйғур игач узун кәс, темир кессанг кискә кес, чунки темирни чузса булади» (Уйгур, дерево режь подлиннее, а железо – покорооче, потому, что железо можно удлинить); «Қиш қонуқи от» – Қишниң гүли – от (Цветок зимы – огонь); «Атасы, анасы ачығ алымла йесә, оғлы, қызы тышы қамар» – Атаныси аччиқ алма йесә, балилириниң чиши қамар (Родители кислые яблоки едят – у детей оскоми́на на зубах); «Сув бәрмәскә, сүт бәр» – Су бәрмәскә сүт бәр (Отказавшему в воде дай молока). Пословицы и поговорки уйгуров Восточного Туркестана также можно различить по следующим тематическим особенностям: о Родине и родном крае («Ана вәтиниң – алтун бөшүк» – Родина мать – золотая колыбель», «Ана сүт бәргән вәтиниңгә муһәббәт бағла» – «Люби Родину, где тебя вскормила мать»), о народе («Хәлиқни сөймигән һәммини сөймәс» – «Кто народ свой не любит, тот никого не полюбит», «Хәлиқ яндурған чирақни пүвдигәнниң сақили кәйәр» – «Не пытайся задуть факел, заженный народом, – бороду опалишь»), о дружбе и единстве («Бирлик бар йәрдә инақлик бар» – «Где единство, там согласие» (Уйгурские пословицы и поговорки, 1978). Образцы фольклора также запечатлены в наскальных рисунках тысячи пещер в районе Турфана, одного из древних городов Восточного Туркестана. Эти пословицы и поговорки широко используются в повседневной жизни и в письменной литературе современных тюркских народов: казахов, татар, узбеков, уйгуров, кыргызов. То, что только труд приносит человеку счастье и это единственный орудие выживания признавалось издавна. И в самом деле у всех народов существует понятие, что «труд – это главный фактор жизни». Труд воспевался не только в пословицах и поговорках, но и во всех видах устного творчества, а также в произведениях великих писателей, известных во всем мире.

Труд часто упоминается и в кошаках, зафиксированных в «Диване...». Труд связывается с повседневной деятельностью народа, падишахов, в частности, с охотой, рыболовством, животноводством. Племена, проживавшие на территории Караханидского государства, хоть и перешли на оседлый образ жизни, но, тем не менее продолжали заниматься древними способами хозяйствования, таких как охота, животноводство. Поэтому в «Диване...» не редки кошаки об охоте. Кошак – это один из видов устного творчества. В казахских, кыргызских, татарских, башкирских, каракалпакских жырах, в уйгурских исторических кошаках отражены жизнь народа, их борьба, мечты, чувства.

Еще одной важной темой кошаков, зафиксированных в «Диване...», являются эпизоды, отражающие сцены битвы. В этих кошаках изображается война тюркских народов с тангутами, кровавые столкновения между принявшими ислам уйгурами, туркменами, басмылами, татарами и др. племен с уйгурами-буддистами, а именно с Турфанским Идикутством, а также междоусобные военные столкновения и др. Еще одной особенностью кошаков является то, что в них отражены мастерство ведения боя, военная тактика, отношение к военнопленным, военное командование и их отношения между собой, сведения о битвах и исторических фактах. В этих сюжетах один за одним отражались героизм бойцов и их командиров, бесстрашие, находчивость и вместе с тем предательство, бессилие, безнадежность.

Природа, явления и времена года изображались в устной и письменной литературе с целью более глубокого раскрытия сущности ситуаций, действия героев и их мысли, а также для передачи лирического настроения. Этот метод художественного изображения использовался в древности, средневековье, широко применяется и современными авторами.

Например, в «Диване...» лето и зима выражали особенность времен года, а во-вторых, отображался образ героя, его настроения. Этот метод свойственен стихотворным произведениям. В средние века широкое распространение получил жанр стихотворной дискуссии, противопоставления, к которой часто обращались восточные поэты. В приведенном выше примере лето и зима рассматривались как образы, противостоящих друг другу могучих сил. Известно, что издавна у людей сформировались положительные и отрицательные отношения к явлениям природы. Например, дождь, яркое солнце, ясное небо рассматривалось как приметы добра. Ветер, черные тучи, гром и молнии, гроза были признаками беды, трагедии, неудачи. Поэтому лето воспринималось как радость, красота, изобилие. Зима же была предвестницей немощи, упадка, бессилия. Явления природы, времена года с таким значением сформировались в сознании многих народов, и сегодня не потеряли своего значения. В них выражались мечты, чувства, душевное состояние далеких предков. Типы этих фольклорных мотивов и сюжетов имеют место и в древних манихейских и буддийских памятниках «Кюль Тегин», «Тоньюкук», «Ирк битиг», «Хуастуанифт», «Алтун ярук», написанные руническим, уйгурским, арабским письменами. Эти памятники, информирующие об истории, культуре, языке, литературе, этико-философских понятиях тюркских народов появились в тесной связи с устной литературой. Например, описанные выше панорамы природы видим и в произведениях манихейского содержания «Ирк битиг» и «Алтун ярук».

В кошаках «Дивана...» отображены особенности каждого времени года, их изобразительны методы, поэтические средства, стилистические особенности подчеркивают богатство образцов устного творчества тюркских народов. Весна, в частности, выражает лирическое настроение, пробуждение мира, оживление птиц и зверей, начало полевых работ. Кошаки с таким содержанием свидетельствуют об особенном отношении предков к весне. Автор, вероятно, был хорошо осведомлен о художественном строении и особенностях кошаков и поэзии, поэтому он записал самые лучшие образцы фольклора и письменной литературы. В «Диване...» приведен отрывок из кошака о реке Кизил. Река протекает на юге Кашгара, в старом городе. Изображение реки Кизил и ее природы свидетельствует о том, что Кашгар, ее необычная красота издревле привлекали внимание путешественников.

Широко представлены и кошаки с любовными мотивами. Любовь – это самое нежное, ценное и приятное чувство, которое формируется в душе человека с момента его рождения. Сказки, пословицы и поговорки, кошаки и дастаны повествуют о том, как в огне любви горели пророки, падишахи, поэты, крестьяне. Любовь в устном и письменном творчестве тюркских, иранских, славянских и др. народов является самой сформированной темой, это чувство изображалось самыми различными способами. Посредством любовных мотивов в кошаках «Дивана...» раскрывается сущность прекрасного, верности, искренности, любовные кошаки характеризуются глубиной содержания, чувственностью, полные лиричности, образностью, гибкостью и красотой языка.

У всех народов любовь выражает одинаковые чувства и восприятия. Наличие таких примеров свидетельствует об интересе автора «Дивана...» и к древней письменной литературе. Особенности строения и содержания этих стихотворных отрывков свидетельствует о том, что тюркская письменная литература сформировалась еще до XI века. С содержательной стороны эти стихи, в основном, присущи дидактической литературе, поскольку основной целью дидактическая литература ставила наставления, и общественное поведение, которые в средневековье воспринимались как передовые. А также из вышесказанного можно сделать вывод, что Махмуд Кашгари был хорошо знаком с правилами и законами стихотворного строения. И не исключают возможность, что отдельные их строки составлены им самим (Тенишев, 1979: 84). Отрывки из письменной литературы, включенные в «Диван...» впитали в себя это значение, они призывают людей

получать знания, принимать хорошие навыки, остерегаться пороков, любить народ, быть гостеприимным, приветливым, наследовать лучшие достижения предков, быть трудолюбивым, целеустремленным, широким душой, щедрым. Идеино-тематическая направленность произведений, созданных поэтами разных периодов и при разных общественно-политических системах, нравственно-этических ситуациях, состоит из дидактического, любовного, нравственного, социального, философского содержания, хотя каждая из них гораздо шире приписываемой ей идеи. Среди всех этих тем, ставших традиционными во многих литературах Востока, особо выделяется тема любви. Художественная особенность этой темы в том, что многие поэты в своих произведениях эпического и так называемого «малого» жанра (газели, рубаи, мухаммас и др.) через эту тему затрагивали бытовые, социальные, и даже политические вопросы общества. Огромное количество произведений посвящено этой вечной теме, о которой не раз говорили и писали многие поэты с мировой известностью. Например, великий поэт Алишер Навои особо выделял человеческую любовь и считал, что любовь между мужчиной и женщиной является простой, естественной, что она нужна для продолжения рода человеческого, и что она должна быть честной и обоюдной. Исследователь В. Захидов пишет, что по Навои, объектом этой любви являются: а) человек и родина; б) радостная и счастливая жизнь в мире; в) природа, её богатство и прелести; г) совершенный бог, проявленный в форме человека, прекрасной природы (Захидов, 1961: 115).

Мотив гостеприимства широко распространен в устном творчестве тюркских народов. Гостеприимность – это особенность, которая направляет человека на верный путь, выражает его человеколюбие. Гостеприимство занимает широкое место в пословицах и поговорках тюркских народов, некоторые довольно схожи между собой в плане содержания. В поэтических отрывках воспеваются такие качества как уважение, героизм, добро, и, напротив, порицаются жадность, леность, заносчивость. Эти два противоположных свойства человеческого характера отражены в мотивах дидактических произведений Караханидской эпохи.

Впервые влияние произведений устного народного творчества на формирование и развитие письменной литературы тюркских народов было замечено до исламской эпохи. Тюркские племена до исламской религии поклоняясь небу, солнцу, луне, земле, воде, звездам, грозе и др, тем самым выражали свое отношение к миру, жизни и свою связь с ними (Безертинов, 2000: 71]. Для народов, проживающих на Великом шелковом пути, они выражали определенные образы и символы. Например, Земля ценилась как источник, дающий силы для развития человечества. Люди прекрасно понимали, чтобы прожить, надо обрабатывать землю, ухаживать и беречь ее. Голод, неурожай далекие предки воспринимали как наказание за грехи перед Тенгри – небесным создателем. Поэтому они весной, перед началом пахотных работ и осенью, после сбора урожая, приносили жертву, в надежде на прощение за грехи, они выражали свою благодарность Земле, а также растущую день ото дня потребность. Древние тюрки и монголы связывали небо с Тенгри, поскольку по мифам он проживал на самой его верхней части. До принятия христианства, буддизма, манихейства, ислама тюркские народы поклонялись Тенгри, почитая его за Бога. В мифах Тенгри почитался как отец, а Земля – как мать. Об этом упоминается и в каменных надписях.

Еще одним источником жизни считается вода. Люди и к ней относились с особым чувством. Все живое на земле – люди, животные, птицы, растения связано с водой. Реки и озера, дождь и снег, даже организм человека нельзя представить без воды. «противником», «конкурентом» воды выступает огонь – источник тепла, света, символ чистоты и здоровья (огонь предохранял человека от злых духов, чертей, болезней). А солнце, близкое по значению к огню, в более широком значении, символизировало источник жизни всего живого на земле. В противоположность солнцу, луну связывали и с добром, и со злом.

Устоялось мнение, что луна дружна с темнотой, в которой в свою очередь, оживают преступления, болезни, набираются сил. Все они перешли в образы, сюжеты, символы устной литературы. Стали выражать различные взгляды, понятия и нашли отражение в тюрко-язычных произведениях. В таких переводных произведениях, как Орхоно-енисейские каменные памятники, в Хуастуанифт, «Алтун ярук», «Ирк битиг» освещены образы неба, земли, огня, солнца, а также явлений природы, различных растений, животных, птиц, они изображают отдельные стороны из жизни племен, каганов, живших в те далекие времена. Известные каменные памятники передают образное мышление в письменных традициях, художественную форму, а также дают представление о духе времени. Дух времени определяет история создания царства, внешние отношения, военные походы каганов, их законы, военная тактика, религиозные верования, политические, культурные, дипломатические отношения. Влияние фольклора на письменную литературу наблюдаются в текстах каменных стелл «Билге каган», «Тонюкук», а также в «Ирк битиг» и «Алтун ярук» (Малов, 1951)

Таким образом, любой народ, независимо от его вероисповедания, политической и экономической обстановки, а также языка и письменности, в которой формировалась его культура, свою письменную литературу, в первую очередь, развивал под влиянием устного народного творчества. Это неоспоримое правило и традиции. Поэтому великие мировые авторы, обращавшиеся к этим правилам и традициям, несомненно, создавали великие произведения. Эти произведения, в свою очередь, становились причиной создания еще более совершенных в художественном и качественном плане произведений.

Результаты исследования

Ислам, возникший в Аравийском полуострове, вместе с законами, присущими только одному ему, как одной из мировых религий, внедрил в литературу тюркских народов свои традиции, свои каноны. Прежде чем говорить о становлении и развитии многовековой и разносторонней тюркской классической литературы, необходимо вести плодотворную исследовательскую работу по выявлению истоков возникновения жемчужины устного народного творчества – фольклора. Поскольку отображенные события и созданные образы, равно как использованные мотивы и художественные средства классической поэзии, в свое время, переходя из уст в уста, находили свое воплощение в дошедших до нас легендах и мифах, в сказках и народных песнях, в пословицах и поговорках и т.д. В этом потоке народная поэзия в какой-то мере послужила толчком для зарождения, становления и развития письменной поэзии. Народная поэзия – зеркало нравственности народной жизни, выражение его художественной философии и кладезь художественного языка. В силу этого невозможно рассматривать историю письменной литературы в отрыве от устного народного творчества. Эту близость устной и письменной литературы хорошо понимали те, кто жил и творил в разные эпохи. К примеру, эта связующая нить прослеживается в творчестве таких выдающихся творцов Востока, как Фирдоуси, Юсуфа Баласагуни, Низами, Дехлеви, Навои, создавшие бессмертные творения. В построении сюжетных линий, в обеспечении реальности событий, в создании системы образов авторы произведений классической литературы широко использовали элементы фольклора. Поэтому их содержание, язык и даже дух всегда были привлекательными для широких масс. В фольклорных произведениях, созданных в разное время и в различных условиях, нашли свое отражение философские, эстетические взгляды далеких предков, их культура, быт, идеология. Идеино-художественное содержание их произведений составляли такие нормы морально-этического характера, как справедливость и ложь, благородство и низость, верность и измена, любовь и ненависть, дружба и враждебность, просвещенность и невежество, богатство и нищета. В ходе непрекращающейся борьбы между добром и злом, длившееся в течение веков,

формировалось и развивалось сознание масс. Борьба эта нашла свое продолжение в письменной литературе. Традиции наиболее ярких представителей литератур тюркоязычных народов, таких как Юсуф Баласагуни, Ахмад Югнаки, Рабгузи, Лутфи, Саккаки, Атаи, Навои, внесших свою лепту в развитие мировой культуры, продолжили и классики последующих периодов. Вместе с тем, они внесли в литературу новые жанры и темы, новые направления и изобразительные приемы, многое сделали для их обогащения. Например, жанр дастана (поэмы) стал одним из ведущих эпических форм повествования в творчестве многих мастеров слова, чьи имена известны мировой культуре. Особенности поэтической формы дастан заключаются в том, что он, являясь эпическим жанром в литературах и фольклоре Ближнего и Среднего Востока и юго-западной Азии, обычно представляет собой обработку сказочных сюжетов, легенд и преданий. Дастаны бывают, поэтому, трех видов: прозаические, стихотворные и смешанные-последовательное чередование прозы и стиха. По происхождению дастаны делятся на устные и литературные, которые тесно взаимодействуют. Так, многие авторские дастаны со временем обретали устно-народное бытование и переставали чем-либо существенным отличаться от фольклорных произведений (Литературный энциклопедический словарь, 1987: 752). И, наоборот, отдельные традиционные сюжеты и персонажи фольклора используются поэтами для создания собственных произведений, по-новому преобразуя жанровые, композиционные, художественные особенности народных дастанов. Другие отличия устного и письменного дастана касаются их формы, строения. По типу стихов дастаны в устном народном творчестве имеют свободную стихотворную строфу и рифмовку, а в письменной литературе - форму эпической поэзии месневи. Далее: в дастанах устного творчества часто чередуются проза и стихи, форма дастанов письменной литературы - в основном стихотворная. Незначительные прозаические вкрапления служат либо связующим звеном между главами, частями дастана, либо для характеристики действий или персонажей.

Истоки любой национальной литературы, и это бесспорно, тесно связаны с устным народным творчеством, то есть с мифологией, героическим эпосом, историческими легендами, песнями, пословицами и поговорками, сказаниями, обрядовой и лирической поэзией народа. Фольклор каждого народа, прошедший различные этапы исторического развития, совершенствуясь в ходе общественного развития, во все времена отражал жизнь, надежды и чаяния народа. Художественные формы устного народного творчества, в которых действуют таинственные волшебные силы, мифические, библейско-коранические, героические, символические, космические (небо, земля, солнце, луна, звезды и др.) образы, природные явления (ветер, молния, дождь, гром и др.), предшествовали возникновению и оформлению в письменной поэзии эпических видов повествования, таких как дастаны (поэмы), тазкира и т.д. В свою очередь письменные формы, переходя из уст в уста, подобно фольклорным произведениям обретали вариантность, жили по правилам фольклора. Многие произведения поэтов разных периодов, получившие в народе широкую известность, приобрели черты и особенности устного народного творчества. Таковы, например, лирические произведения Саади, Хафиза, Джамии, Физули, Навои и многих других. Иногда сказочные персонажи и сюжеты, мифические образы входили в письменную литературу, а затем в обработанной форме возвращались в фольклор. Таковыми являются эпические произведения «Фархад и Ширин», «Юсуф и Зулейха», «Лейли и Меджнун», «Вамук и Узра», «Искандер», «Рустам и Сухраб» и т.д. Все это говорит о том, что письменная литература и фольклор существовали бок о бок, дополняли друг друга, заимствовав лучшие приемы и средства художественного повествования. Например, поэмы легендарного древнегреческого поэта-сказителя Гомера, автора знаменитых сочинений «Илиады» и «Одиссеи», представляют обработку народных эпических сказаний о Троянской войне и приключениях Одиссея. Произведения представителей античной литературы Эсхила, Софокла, Эврипида –

также построены на образцах фольклора – мифах и сказаниях. Выдающееся произведение древнерусской поэзии XII века «Слово о полку Игореве», повествующее о военном походе русских князей во главе с Игорем на половцев в XII веке, по своему содержанию является героическим эпосом о высоком уровне культуры, национального сознания и патриотизма русского народа. Поэтические сравнения, народная символика, олицетворения, применяемые для более правдоподобного описания действий и эмоционального состояния многочисленных персонажей – русских князей, а также животрепещущих картин сражений, говорят о тесной связи произведения с национальной народной поэзией.

Выдающийся памятник литературы Востока, гордость персидско-таджикской литературы «Шахнаме» («Книга царей») основан на народной иранской мифологии и фольклоре. Это собрание огромного числа мифологических преданий и исторических легенд, любовных поэм и стихотворных летописей. Созданные автором памятника Амиром Хосровом реальные герои и описанные исторические события тесно связаны с легендами и мифами далекой древности. Многие фольклорные сюжеты и мотивы из произведения по своему происхождению являются и тюркскими, и персидскими, что доказывает взаимосвязь тюркоязычных и ираноязычных народов. Следует отметить, что основатель многих поэтических жанров и различных художественных идей Рудаки был одним из первых, кто обратил внимание на сущность роли человека в обществе и жизни, в поэзии и искусстве. В его поэзии, «будь то строки любви, назиданий или разочарований, всегда воспроизводится живое чувство отдельной человеческой личности; все творения поэта пронизаны думой о человеке. Рудаки первым в классической поэзии на фарси обратил свой взор человеку, ввел его в литературу, поставил в центре внимания» (Брагинский, 1989: 14). Это начинание в свете тюркской поэзии живо заинтересовало Навои, который, развивая идейно-художественные концепции Рудаки, Фирдоуси, Низами и других, развивал и обогащал их. Проникаясь традициями восточной литературы и жемчужинами устного народного творчества, Навои создает новые сюжеты, новых героев, соответствующих духу времени, ставит перед обществом социальные, политические, нравственные проблемы, выдвигает прогрессивные идеи. В классической поэзии ираноязычных и тюркоязычных народов отличительной чертой явилось продолжение создания образов героических личностей, в последующем превратившихся в традиционные образы. Они нашли свое место во многих произведениях восточной поэзии, как малого жанра, так и эпического повествования. «Использование европейскими писателями сюжетов и образов, заимствованных из восточной словесности – один из аспектов взаимодействия и взаимообогащения художественных культур Востока и Запада. Яркий пример тому – творчество выдающегося представителя французского романтизма Жерара де Нерваля» (Тайманова, 1991: 110). Одним из популярных традиционных образов в литературе восточных народов является образ Рустама. Это образ храбрости, стойкости, преданности и «волшебной» богатырской силы. Поэтому при описании вышеперечисленных качеств в человеке большинство таджикско-персидских и тюркских поэтов обращались именно к этому образу. Образ Рустама впервые свое яркое и величественное изображение получил в знаменитом сочинении в «Шахнаме» Фирдоуси.

Громкую славу внес в сокровищницу Востока классик персидской поэзии, один из крупнейших представителей литературы Востока азербайджанский поэт и мыслитель Низами Гянджави (XII – начало XIII вв.), творческое наследие которого высоко ценится в Азербайджане, Таджикистане, Афганистане и Иране. Заслуга Низами состоит в том, что он впервые внес в литературу Востока традицию создания «Хамсы» («Пятерицы»), куда вошли основные сочинения Низами «Сокровищница тайн» (написана между 1173 и 1180), «Хосров и Ширин» (1181), «Лейли и Меджнун» (1188), «Семь красавиц» (1197) и «Искандар-наме» (около 1203). Хамса оказала огромное влияние на развитие литературы тюркоязычных и

ираноязычных народов. Традицию эту продолжили представители персидско-таджикской, турецкой, узбекской и уйгурской литератур. Отражившие гуманистические, общечеловеческие идеи, раскрывшие общественно-политические, социальные и духовно-нравственные проблемы той эпохи дастаны Низами очень богаты наследием устного народного творчества – пословицами и поговорками, мифами, легендами, крылатыми выражениями, сюжетами. Традиция «Хамсы» высоко ценилась и в Восточном Туркестане, народы которого много общего имели с этносами других регионов. Как известно, Кашгарский хаким Зухретдин бег (первая половина XIX века) поручил выдающемуся поэту того времени Абдурахиму Низари написать сочинения по сюжетам произведений Алишера Навои. Низари вместе со своими спутниками по перу Турди Гариби и Наурузахун Зияи на основе сюжетных образцов восточных авторов создают цикл поэм «Гариблар хикаяти» («Сказания странников») с общим объемом в 18000 байтов. Своего рода эта хамса получила второе название «Мухаббат дастанлири» («Поэмы о любви»). Этот цикл поэм отличается от других хамса тем, что он включает в себе не пять поэм, как это принято в литературе Востока, а десять дастанов: «Зад-ул ниджат», «Фархад и Ширин», «Лайли и Меджнун», «Шах Бахрам и Даларам», «Вамук и Узра», «Четыре дервиша», «Махзун и Гюльнаса», «Масъуд и Дилара», «Раба и Саъдин», «Китаби Гариб» и четыре сказаний: «Сказание о хакиме Зухретдине», «Сказание о Султан адалят Мааб», «Сказание о Асмаъ» и «Сказание о Шейхе Саъди Ширази». Из них «Фархад и Ширин», «Лайли и Меджнун», «Шах Бахрам и Даларам» написаны на основе сюжетов Навои. Дастан «Раба и Саъдин» основан на реальные события, имевшие место в Кашгаре. Остальные поэмы переработаны на сюжетах восточных мифов. Важно отметить, что многие поэмы построены на сказочных сюжетах. Это объясняется тем, что авторы этих произведений в описании событий и создании образов своих героев во многих случаях опирались на бытовавшие в народе сюжеты о несчастных влюбленных. Любое фольклорное произведение базируется на фольклорных образах и мотивах. Фольклорные герои в так называемых классических дастанах (поэмах) встречаются в образах любящих друг друга персонажей положительного плана наподобие Фархада и Ширина, Лейли и Меджнуна, персонажей противоположного лагеря в лице старух-ведьм, беспощадных правителей, а также других фольклорных образов – музыкантов-сказителей, дервишей, торговцев, магов и т.д.

Зарождение письменной литературы тюркских народов также возникло под воздействием древнего устнопоэтического народного творчества, которое нашло отражение в письменных памятниках, созданных на территории современного Казахстана, Средней Азии и Восточного Туркестана. Фольклор тюркских народов необычайно богат и отличается разнообразием жанров: это песни (трудовые, обрядовые и др.), четверостишия (рубай), героический эпос, сказки, пословицы и поговорки, анекдоты. Традиционные фольклорные темы, сюжеты, мотивы и образы привели к формированию письменной литературы, отличающейся богатым наследием. Фольклор тюркских народов находил свое выражение и в поэтической, и в прозаической форме, что является отличительной чертой тюркской литературы. На поприще устного народного творчества зарождались первые орхонские письменные памятники – Малая и Большая надписи в честь Кюль-тегина, надписи в честь Бильге-кагана, в честь Тоньюкука, относящиеся к V-VIII вв.

В классической поэзии народов Центральной Азии средневековья проблему использования изобразительных средств в таких малых поэтических формах, как газель, рубай, мухаммас, месневи, мусамман, поэты решали каждый по-своему, исходя из собственных возможностей и используемых ими стилистических приемов. Однако всем им было присуще стремление по возможности чаще обращаться к этим изобразительным средствам, точнее следовать их требованиям и правилам, что в конечном счете способствовало, во-первых, совершенствованию языка и стиля своих сочинений. Во-вторых,

способствовало усилению реализма создаваемых образов, описываемых явлений. Хотя сравнение, метафора, эпитет и другие художественные поэтические средства присущи обычно в многочастных стихотворных произведениях эпического или лирического характера, однако отличаются они наибольшим разнообразием и образностью в малых жанрах поэзии. Они, эти поэтические средства, начинаются от Рудаки и продолжают по сегодняшний день. Они проникли в европейскую поэзию и в русскую литературу, но не привились, являясь на их почве лишь опытом поэтической стилизации.

Следует особо подчеркнуть то обстоятельство, что широкое распространение на Востоке этого поэтического стиля связано, в первую очередь, с признаками восточного стиля – особого строя поэтической философии, пышной метафоры, условной гиперболы. Дело в том, что в восточной поэзии всеобщий характер приобретали тематика любви, нравоучения и другие социально-философские мотивы. Ведущее место здесь занимала тема любви, где часто и разнообразно использовались художественные средства – сравнение, метафора, гипербола. Художественные приемы восточной поэзии особенно часто и творчески использовали поэты Ирана, Средней Азии, Индии, Восточного Туркестана XXV – XVII веков. В их стихотворениях встречаются одни и те же поэтические средства Востока. Их можно обнаружить в буддийских, манихейских памятниках, а также в письменных памятниках руники и уйгурского письма. Так, в поэзии средневековья, а также в ее классический период поэты сосредотачивали внимание на стан возлюбленной, на ее глаза, брови, ресницы, уши, на родинку, косы, на то, какого они цвета и на их благоухание. И для сравнения приводили в пример стройное дерево, розу, лепестки того или иного растения.

Самым распространенным как в восточной, так и в ираноязычной и тюркоязычной поэзии сравнением является сравнение красивого стана с кипарисом. Такое сравнение часто встречается у многих поэтов. Например, у Саиба Табризи, автора поэмы «Кандахар-наме», посвященной Кандагарскому походу шаха Аббаса II, семи диванов, панегирик, газелей и других, есть газель, где с кипарисом сравнивается рука. Следует отметить, что в поэзии Востока кипарис – это олицетворение красоты человека: он высокий, стройный и красивый. Поэтому данный прием описания портрета красавицы встречается в творчестве большинства поэтов. В восточной поэзии в качестве традиционного сравнения используются некоторые буквы арабского алфавита. Например, «алиф» олицетворяет стройный стан, точка над буквой «нун» – родинка на лице возлюбленной, «каф» и «сад» – ее глаза, «мад» – ее губы. Такая традиция присуща многим тюркоязычным поэтам Востока, таким как Лутфи, Саккаки, Атаи, Навои, Гумнам.

Самым многочисленным объектом сравнения в поэзии Востока, как и в ираноязычной, так и в тюркоязычной поэзии являются части тела человека. Они часто встречаются в газелях, рубаи, мухаммасах и других стихотворных формах. Они сравниваются с солнцем, луной, звездой, изумрудом, гранатом, райским источником, светлым днем, с одной стороны, с колючкой, мечом, лезвием – с другой. Широко используют такие сравнения Фирдоуси, Низами, Навои, а также Хиркати, Низари, Гариби, Зияи в своих произведениях – любовных дастанах о Фархаде и Ширине, Лейли и Меджнуне, Махзуне и Гюльнисе, Вамуке и Узре, Юсуфе и Зулейхе и других.

Заключение

Таким образом, устное народное творчество и письменная поэзия в жизни народов Востока и Запада развивались параллельно на протяжении многих веков, дополняя друг друга новыми, разнообразными литературными приемами и средствами. Благодаря фольклору поэты разных времен и стран создали оригинальные по своей форме и содержанию произведения, которые в свою очередь получили мировую известность. Общие сюжеты, образы, мотивы и изобразительные средства в литературе различных народов,

сформированные Великом Шелковом пути на протяжении многих веков, показывают на схожести и различия в близкородственных культурах этих народов. Следует особо отметить, что в иранской и тюркской поэзии больше точек соприкосновения, общих традиций, взаимосвязей между собой. Это может быть, с одной стороны, влияние ислама, а также с его единой мусульманской идеей, с другой стороны, соседство иранцев и тюрков, их единой исторической судьбой. Что же касается связей между исламским миром и западной культурой, то о таких объединяющих связях говорить не приходится. И в самом деле, прослеживается сужение различий между западной и восточной литератур, культура двух миров постепенно сближается, происходит взаимообмен и взаимопроникновение некоторых традиций, а также обмен опыта, но все, же граница между ними никогда не соотрется. Поскольку восточная культура более тонкая, нежная, особенная, в которой не всегда есть место чужеродным традициям.

Литература:

1. A Short History of Turkestan. (1956). In Four Studies on the History of Central Asia Vol. I (Leiden: E.J. Brill), (Trans. V. & T.Minorsky).
2. Безертинов Р.Н., (2001). Татары, тюрки – потрясатели Вселенной (История великих империй). – Новосибирск, 733 с.
3. Безертинов Р.Н., (2000). Тэнгрианство – религия тюрков и монголов. – Набережные Челны. 454 с.
4. Брагинский И.С., (1989). Абу Абдаллах Джафар Рудаки. – М., 132 с.
5. Восток – Запад: литературные взаимосвязи в зарубежных исследованиях. (1989) – М., 196 с.
6. Vambery. H., (1911). Jusuf und Ahmet. Ein ozbegisches Heldengecdicht, V. Budapest.
7. Gabain A. (1973). Das Leben im uigurischen Koenigreich von Qoco: (850-1250). Harrassowitz [in Komm.].
8. Захидов В., (1961). Мир идей и образов А. Навои. – Т., 376 с
9. Исиев Д.А., (1990). К вопросу о проникновении и распространении буддизма в Восточном Туркестане» // Из истории международных отношений в Центральной Азии. – А., С. 5-15.
10. Kilisli Muallim Rifat Bilge. (1915–1917). Mahmud b. al-Husayn b. Muhammad al-Kasghari. Kitab diwan-i lughat al-Turk. Istanbul.
11. Литературный энциклопедический словарь, 1987. – М., 752 с.
12. Малов С.Е., (1951). Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.-Л., Издательство Академии наук СССР, – 452 с.
13. Тайманова М. Е., (1991). Восточные легенды в творчестве Жерара де Нерваля // Взаимодействие культур Востока и Запада. – М., 166 с.
14. Тенишев Э.Р., (1979). Языки древне-и среднетюркских письменных памятников в функциональном аспекте. // «Вопросы языкознания», – М., № 2. С. 85-93.
15. Уйгурские пословицы и поговорки, (1978). – А., 200 с.

References:

1. A Short History of Turkestan. (1956). In Four Studies on the History of Central Asia Vol. I (Leiden: E.J. Brill), (Trans. V. & T.Minorsky).
2. Bëzërtinow R.N., (2001). Tatari, tyurki – potryasatëli Wsëlënnoy (Istoriya wëlikix impëriy) [Tatars, Turks - shakers of the Universe (History of great empires)]. – Nowosibirsk, 733 p.
3. Bëzërtinow R.N., (2000). Tëngrianstwo – rëligiya tyurkow i mongolow [Tengrianism - the religion of the Turks and Mongols]. – Nabëržhnië Chëlni. 454 p.

4. Braginskiy I.S., (1989). Abu Abdallax Dzhafar Rudaki [Abu Abdallah Jafar Rudaki]. – М., 132 p.
5. Wostok – Zapad: litërturnië wzaimoswyazi w zarubëzhnix isslëdowaniyax [East – West: literary relationships in foreign studies] (1989). – М., 196 p.
6. Vambery. H., (1911). Jusuf und Ahmet. Ein ozbegisches Heldengecdicht, V. Budapest.
7. Gabain A. (1973). Das Leben im uigurischen Koenigreich von Qoco: (850-1250). – 99 p.
8. Zaxidow W., (1961). Mir idëy i obrazow A. Nawoi [The world of ideas and images of A. Navoi]. – Т., 376 p.
9. Isiëw D.A., (1990). К вопросу о проникновении и распространении буддизма в Wostochnom Turkëstanë // Iz istorii mëzhdunarodnix otnoshëniy w Cëntral'noy Azii [On the issue of penetration and spread of Buddhism in East Turkestan]. – А., P. 5-15
10. Kilisli Muallim Rifat Bilge. Mahmud b.al-Husayn b. Muhammad al-Kasghari. Kitab dıwan-i lughat al-Turk. Istanbul 1915–1917
11. Litërturniy ënciklopëdichëskiy slower [Literary encyclopedic dictionary], (1987). – М., 752 p.
12. Malow S.Ë., (1951). Pamyatniki drëwnëtyurkskoy pis'mënnosti. Tëksti i isslëdowaniya [Monuments of ancient Turkic writing. Texts and studies]. М.-Л., Izdatël'stwo Akadëmii nauk SSSR, – 452 p.
13. Taymanowa M.Ë., (1991). Wostochnië lëgëndi w tworchëstwë Zhërara dë Nërwalya // Wzaimodëystwië kul'tur Wostoka i Zapada [Eastern legends in the works of Gerard de Nerval]. – М., 166 p.
14. Tënishëw Ë.R., (1979). Yaziki drëwnë-i srëdnëtyurkskix pis'mënnix pamyatnikow w funkcional'nom aspëktë. // «Woprosi yazikoznaniya» [Languages of ancient and middle Turkic written monuments in a functional aspect], – М., № 2. P. 85-93
15. Uygurskië poslowici i pogoworki [Uyghur proverbs and sayings], (1978). – А., 200 p.

Юсупов Р.Қ.

*Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: rahm_yus@mail.ru*

ШЫҒЫС ПЕН БАТЫС МӘДЕНИЕТТЕРІН ЖАҚЫНДАСТЫРУДАҒЫ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ АУЫЗША ЖӘНЕ ЖАЗБА ӘДЕБИЕТІ ҮЛГІЛЕРІНІҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Қарахан мемлекеті тұсында пайда болған Махмұд Қашғари, Жүсіп Баласағұни, Ахмет Юғнаки, Ахмет Ясауи шығармалары түркі әлеміндегі ислам мәдениетінің алғашқы жауһарлары саналады. Осы шығармаларда қолданылған ауызша халық шығармашылығынан, сондай-ақ жазба ескерткіштерден алынған үлгілер, тақырыптар, сюжеттік құрылыстар, сондай-ақ образ жасаудағы қалыптасқан әдеби дәстүрлер кейінгі ғасырларда ұлы ақындар мен түркі әдебиетінің өкілдері тарапынан кеңінен пайдаланылды. Бұл зерттеудің негізгі мақсаты – олардың арасынан белгілі бір халық әдебиетін, сәйкесінше әдеби дәуірді көрсете алатын тұлғаларды іріктеу. Жұмыстың жаңашылдығы – ауыз әдебиеті және жазба әдебиеті шығармалары негізінде Шығыс пен Батыс мәдениеттерінің жақындасуында орасан зор рөл атқарған қалыптасқан әдеби дәстүрлердің айқындалуында. Әрине, бұл мәселелерді қарастыру барысында Шығыс әдебиетінің дәстүрлеріне басты назар аударылатын болады. Олардың дамуына бір кездері Қарахан мемлекетінің қарамағына кірген Орталық Азия территориясында әр дәуірде пайда болған жазба ескерткіштер баға жетпес үлес қосты. Бұл мақсатқа жету үшін ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің (тақырыптар, сюжеттер, мотивтер, образдар,) өзара ықпалы мен байланысы мәселелері, түркі әдебиетіндегі поэтикалық формалар мен дәстүрлердің қалыптасуы мен дамуының негізгі кезеңдері

қарастырылады. Бұл мәселелерді шешуде түркі және иран тілді авторлардың шығармалары салыстырмалы талдау арқылы қарастырылып, батыс авторларының еңбектері де белгілі дәрежеде қамтылған. Бұл жұмыстың нәтижелері түркі халықтары әдебиетін одан әрі тереңдетіп зерттеуге, сонымен қатар педагогикалық тәжірибеде пайдалануға ықпал ете алады.

Түйін сөздер: Түркі әдебиеті, Шығыс Түркістан, әдеби дәстүр, ауызша және жазба әдебиет, Шығыс-Батыс.

Yussupov R.K.

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: rahm_yus@mail.ru

THE ROLE OF SAMPLES OF ORAL AND WRITTEN LITERATURE OF THE TURKIC PEOPLES IN THE RAPPROCHEMENT OF CULTURES OF THE EAST AND THE WEST

Abstract. The works of Mahmud Kashgari, Yusuf Balasaguni, Ahmed Yugnaki, and Ahmed Yassawi, which appeared in the era of the Karakhanid state, are considered the first pearls of Islamic culture in the Turkic world. Examples from oral folk art, as well as from written monuments used in these works, themes, plot construction, as well as formed literary traditions in creating images were widely used in subsequent centuries by great poets, representatives of Turkic literature. The main purpose of this study is to select among them those who could represent a certain folk literature, and, accordingly, the literary era. The novelty of the work lies in the fact that on the basis of the works of oral and written literature, the formed literary traditions are determined, which played a huge role in the rapprochement of the cultures of the East and the West. Of course, in considering these problems, the main attention will be paid to the traditions of Oriental literature, to the development of which the written monuments that appeared in various eras in the territories of Central Asia, once part of the Karakhanid state, have made an invaluable contribution. To achieve this goal, the issues of mutual influence and interrelation of oral and written literature (themes, plots, motifs, images, genres), the main stages of the formation and development of poetic forms, traditions in Turkic literature are considered. In solving the tasks set by comparative analysis, the works of Turkic and Iranian-speaking authors are considered, and to a certain extent the works of Western authors are also involved. The results of this work can contribute to further in-depth research of the literature of the Turkic peoples, as well as its use in pedagogical practice.

Keywords: Turkic literature, East Turkestan, literary tradition, oral and written literatures, East-West.

Автор туралы мәлімет:

Юсупов Рахметжан Касымович, филол.ғ.к., ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Юсупов Рахметжан Касымович, канд. филол.н., Институт востоковедения имени Р.Б. Сүлейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Information about author:

Yussupov Rakhmetzhan Kasymovich, candidate of philology, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies SC MSHE RK, Almaty, Kazakhstan.

*Поступило 4 декабря 2023 года
Принято 25 февраля 2024 года*

Молотова Г.М.

Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан,

E-mail: gmolotova@mail.ru

СВЕДЕНИЯ О ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ ПОЭТОВ XV-XVI ВЕКОВ ИЗ «ТАРИХ-И РАШИДИ»

Аннотация. Автор статьи ставит перед собой цель – осветить взаимоотношения тюркоязычных и ираноязычных поэтов XV–XVI веков, зафиксированных в «Тарих-и Рашиди» Мирзы Мухаммад Хайдара. Этот вопрос является малоизученным. Этим обосновывается новизна идеи исследования. Статья, написанная на основе данных источника средневековья, способствует шире раскрыть взаимосвязь в литературных кругах Центральной Азии, жанр поэзии, которая была популярна в этот период. Картина взаимоотношений поэтов выступает одним из аспектов взаимосвязи в культуре народов Центральной Азии. Исследователем использовано издание «Тарих-и Рашиди», осуществленное источникововедами Узбекистана. В результате проведенного анализа сведений из указанного труда установлено, что жанр му‘амма был достаточно популярен в исследуемый период. Приводятся имена мастеров составления шарад, труды по этому жанру. Данные «Тарих-и Рашиди» были сличены со сведениями из «Маджалис ан-нафаис» ‘Али Шира Нава’и. Установлено, что некоторые молодые поэты эпохи ‘Али Шира Нава’и к моменту написания «Тарих-и Рашиди» стали известными поэтами в Герате. В культурном центре Хорасана – Герате развивалась поэзия наряду с трактатами. Взаимоотношения поэтов гератского круга доказывают путь развития литературы ираноязычных и тюркоязычных народов Центральной Азии, являясь показателем взаимосвязи в культуре народов исследуемого региона.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках фундаментального научного исследования МНВО РК на тему: «Страны Востока: геополитические вызовы и новые перспективы для Казахстана в историческом и современном измерениях» (№ BR 20281006).

Ключевые слова: взаимоотношения поэтов, источник, му‘амма, тюркоязычные и ираноязычные поэты, суфизм, меценатство, Центральная Азия.

Введение

Труд Мирзы Мухаммад Хайдара «Тарих-и Рашиди», написанный в XVI в., является ценным источником по истории и литературе средневековья. Мирза Мухаммад Хайдар пишет о событиях XV-XVI вв., очевидцами которых он являлся. Особое внимание уделено Герату, как культурному центру исследуемого периода. Именно в Герате по приказу Шахруха организована библиотека, «при которой состояли переписчики-каллиграфы, художники-миниатюристы, позолотчики, переплетчики» и их работой руководили «*ученые, знатоки языка и литературы*» (Бертельс, 1965: 19). Здесь же собирали рукописи ценных литературных произведений и изготовляли роскошные копии. Неслучайно нами выбрано сочинение «Тарих-и Рашиди». Сведения по культуре тюркских народов Центральной Азии позволяют раскрыть вопрос взаимосвязи в культуре: в области поэзии, человеческих взаимоотношений, суфизма, являвшегося объединяющим фактором всего исламского мира.

Если тюркская литература X-XV вв. характеризовалась большей близостью с литературой Ирана, то в первом десятилетии XVI в., «*когда политика сефевидов приводит к полному разрыву между Ираном и Средней Азией*» происходят значительные изменения в

характере литературного общения (Бертельс, 1949: 199-200). Создание империи великих моголов на территории Индии способствовало усилению связей в области культуры. Именно эти вехи истории освещены в «Тарих-и Рашиди». По мнению исследователей, Мирза Хайдар после завершения своего труда подготовил еще и перевод на уйгурский язык, однако уйгурская версия не сохранилась. Исследователь данного источника Д.М. Райханов отмечает, что позже сочинение был переведен на уйгурский язык в Кашгаре, Яркенде, Хотане (в XVII-XIX веках) и они ныне хранятся в рукописных фондах Санкт-Петербурга, Ташкента (Райханов, 2006: 231-232). Следует отметить, в наше столетие неоднократно был осуществлен перевод на казахский язык (Тарих-и, 2015).

Методы исследования

Основным источником выбрано сочинение «Тарих-и Рашиди» Мирзы Мухаммада Хайдара. Использовано издание, осуществленное специалистами Узбекистана. Изучена научная литература с целью установления степени освещенности рассматриваемого в рамках статьи вопроса и определения научного поиска. Используются методы сравнительного исследования, описательный тип исследования. В результате проведенного анализа освещен вопрос взаимосвязи в культуре народов Центральной Азии.

Степень исследования темы

Специалистами в области источниковедения, литературоведения XX в. проведены достаточно исследований. Продолжение работы в этом аспекте науки отражены в трудах исследователей современности. Однако в таком ракурсе вопрос еще не был освещен. Взаимосвязь в поэзии тюркоязычных и ираноязычных народов Центральной Азии рассматривалась учеными Казахстана, России, Узбекистана. Эта проблема вызывала интерес и зарубежных исследователей.

Результаты исследования

Когда речь идет о литературном круге Герата, Мирза Мухаммад Хайдар, прежде всего, пишет об ‘Абд ар-Рахмане Джамии – классике поэзии средневековья. Неслучайно сведения об ‘Абд ар-Рахмане Джамии включены в раздел о святых. Поэт был представителем *тариката* накшбандийа. Наставником ‘Абд ар-Рахмана Джамии был Са‘ад ад-дин Кашгари. Он происходил из знатных людей Кашгара, который еще в молодости выехал оттуда. Его земляк – Мухаммад Аттар, который был одним из авторитетных ученых Улугбека, сообщает, что они вместе изучали науки. В комментариях к изданию «Тарих-и Рашиди», составленных узбекскими коллегами отмечается, что ‘Абд ар-Рахман Джамии был женат на одной из дочерей своего учителя.

Положение ‘Абд ар-Рахман Джамии в обществе Мирза Хайдар характеризует следующим образом: *«истина в том, что повторное упоминание его имени приятно везде, где говорят об ученых и совершенных людях, с его имени начинают и им кончают»* (Мирза Хайдар, 1996: 253). О высоком статусе поэта, суфия свидетельствует применение выражения *«Его честь Маулана»*. В «Тарих-и Рашиди» отмечается свойственная скромность великой личности – ‘Абд ар-Рахману Джамии, его немногословность: *«господин Маулана Джамии был крайне немногословен, а если иногда произносил фразу, то в ней были остроумие и шутка»* (Мирза Хайдар, 1996: 244).

Кроме прекрасных поэтических произведений, перу ‘Абд ар-Рахмана Джамии принадлежали трактаты по проблемам поэзии. Например, «Трактаты по му‘амма», состоящие из четырех работ, посвященные теории составления и разгадывания логогрифов – «му‘амма». Это: «Рисала-йи му‘амма-йи кабир» (Большой трактат о логогрифах), написанный в 1452 г., «Рисала-йи му‘амма-йи мутавасит» (Средний трактат о логогрифах),

«Рисала-йи му‘амма-йи сагир» (Малый трактат о логогрифах) и «Рисала-йи му‘амма-йи манзум» (Стихотворный трактат о логогрифах), написанный в 1485 году. Создание подобного труда вызвано тем, что поэты XV в. весьма были увлечены составлением и разгадыванием му‘амма. Согласно сведениям «Тарих-и Рашиди», *«большинство из упомянутых великих и ученых людей имеют хорошие му‘амма»* (Мирза Хайдар, 1996: 259).

По мнению исследователей тюркской литературы XV-XVI вв., первый трактат по му‘амма «Ихйа фи ‘илми халл ал-му‘амма» («Оживление науки о разгадывании му‘амма») был составлен около 1392 г. табризским купцом Бад‘ Табризи. Другой более крупный трактат был написан известнейшим историком своего времени Шараф ад-дин ‘Али Йазди. Его «Хулал-и мутарраз» («Расшитые шелка») стал пособием для всех любителей му‘амма (Бертельс, 1965: 42).

В «Тарих-и Рашиди» приводятся имена известных сочинителей му‘амма. Например, о Мир Хусайне му‘аммайи пишет, что *«он бесподобен в искусстве составления му‘амма, у него есть великолепный трактат»* (Мирза Хайдар, 1996: 259). Кроме указанной личности перечисляются имена: Маулана Мухаммад Бахши му‘аммайи, Маулана Камал му‘аммайи, Маулана Шихаб му‘аммайи. Как отмечают составители комментариев к русскому переводу «Тарих-и Рашиди», известен трактат Мир Хусайн бин Мухаммад ал-Хусайни ан-Нишапури «Му‘аммаят-и Хусайни» (Хусайновы логогрифы, или шарады). Этот трактат был написан по просьбе ‘Али Шира Нава’и, а ‘Абд ар-Рахман Джамии в последующем, ознакомившись с трудом, принял его систему классификации.

Вторым упоминается Мир ‘Али Шир. Мирза Мухаммад Хайдар высоко оценивает поэзию Низам ад-дина Мир ‘Али Шира Нава’и, ставя его на один уровень с ‘Абд ар-Рахманом Джамии: *«В этой науке он мастер, и его тюркские стихи пользуются такой же известностью, как стихи Муллы Джамии на фарси»* (Мирза Хайдар, 1996: 254). Высокая оценка творчества ‘Али Шира Нава’и прослеживается и в трудах ученых современности (Бартольд, 2002: 608). В период средневековья было широко распространено написание «назира» – ответы на лучшие строки предшественников. В работе упоминаются ответ ‘Али Шир Нава’и на диван Ходжи Хафиза Ширази, знаменитого мастера газелей; ответ на касыду индийского поэта Хосроу Дехлеви «Касыда праведных». Этот ответ ‘Али Шира Нава’и Мирза Мухаммад Хайдаром дал высокую оценку: *«никто так не написал, как он»* (Мирза Хайдар, 1996: 255).

Не осталось вне поля внимания взаимоотношения между ‘Абд ар-Рахманом Джамии и ‘Али Шира Нава’и. Как известно, ‘Али Шир Нава’и признавал своим учителем Джамии. Мирза Хайдар приводит руба’и ‘Али Шира Нава’и, которого послал на встречу ‘Абд ар-Рахману Джамии, возвращавшегося из поездки в Хиджаз:

Суди по справедливости, о лазурное небо,
Кто из этих двух лучше в своей грациозной походке:
Солнце ли твое, согревшее мир с утренней стороны,
Или моя путешественница – луна, выступающая с Запада.

Вышеприведенный руба’и заключает в себе оценку творчества двух поэтов XV века. Здесь поэт называет солнцем ‘Абд ар-Рахмана Джамии себя же, по отношению к нему сравнивает с луной. Если ‘Абд ар-Рахман Джамии – солнце, является представителем поэзии на фарси, которая развивалась уже в течение нескольких веков по сложной традиции, то ‘Али Шир Нава’и – луна, освещающая поэзию на тюрки в темноте ночи. Он считал своим долгом восстановления былого статуса тюркского языка как литературного языка. Поэтом весьма удачно подобрано сравнение поэзии на фарси и пробивающей через толщи свою дорогу поэзии на тюрки.

Исследователи проблем суфизма отмечают, что Мир ‘Али Шир *«под влиянием ‘Абд ар-Рахмана Джамии «становится на Путь» – вступает в братство накшбандийи»*.

Посвящение Мир ‘Али Шир получает от Джами (Эркинов, Бабаджанов, 2006: 298) и х^ваджи Ахрара – известнейшего шейха (Каримов, 2006: 43), который также отговорил ‘Али Шира от полного отстранения от дворцовых дел.

О поэтическом послании ‘Али Шира своему другу и наставнику упоминает Хондемир в своем труде «Мукаримул ахлак» (Хондемир, 1941). Получив их, ‘Абд ар-Рахман Джами написал ответные строки, где выразил радость за весточку от своего друга.

Кроме этих сведений, Хондемир также отмечает о подобной переписке между поэтами, когда Султан-Хусейн уехал в зимовку в Мерв, взяв с собой ‘Али Шира Нава’и. Как отмечает автор труда, ‘Али Шир Нава’и прислал свою касыду «Касида-и Бахрил абрар» ‘Абд ар-Рахману Джами с просьбой проверить и высказать замечания.

Эти сведения приводимые историками XV-XVI вв. ярко демонстрируют об уважительных отношениях между ‘Али Широм Нава’и и ‘Абд ар-Рахманом Джами.

Мирза Мухаммад Хайдар дает также сведения о происхождении ‘Али Шира Нава’и. В частности говорится, что *«по происхождению своему он из уйгурских бахшией. Отца его называли «кичкина бахшии», он был должностным лицом»* (Мирза Хайдар, 1996: 255). Сведения имеет важное значение, поскольку ‘Али Шир Нава’и большинством исследователей называется узбекским поэтом. Было уместно признать его истинное происхождение и его вклад в развитие литературы на тюрки, в целом – общетюркского литературного процесса XV века. Справедливую оценку трактата «Мизан ал-авзан», написанный ‘Али Широм Нава’и дает И.В. Стеблева, отмечая, что трактат является констатацией факта, что *«тюркский мир включился в общемусульманскую культурную и литературную общность»* (Стеблева, 2012: 108). В этой мысли исследователя проблем тюркской литературы подчеркивается значение трудов ‘Али Шир Нава’и.

Мирза Мухаммад Хайдар особо подчеркивает меценатскую деятельность ‘Али Шира Нава’и. Как утверждает автор труда, ежедневный доход от его владений составлял восемнадцать тысяч *шахрухи*. Всем его имуществом: слуги, монетный двор, конюшни и царственные строения, управлял Мир Баба ‘Али, который был выдающимся воином. Доходы от своих владений ‘Али Шир Нава’и тратил на возведение *ханака*, мечети и здания, покровительствовал людям творчества. Мирза Мухаммад Хайдар подчеркивает такое качество присущее ему, как требовательность: *«это был человек исключительно тонкого ума и хорошего воспитания, который хотел, чтобы у всех людей был такой же тонкий ум и такое же воспитание, а это было для людей трудно и случалось недовольство»* (Мирза Хайдар, 1996: 256). Наряду с преимуществами поэта упоминается и недостаток: *«У Мир Алишера кроме тонкости натуры и быстрой обидчивости, других недостатков не находили»* (Мирза Хайдар, 1996: 256).

Кроме двух светил литературы XV века Мирза Мухаммад Хайдар в своем труде называет и других поэтов современной ему эпохи. Уместно будет привести эти сведения.

Амир Шайх Ахмад, псевдоним его Сухайли, был одним из видных эмиров Султана Хусейна мирзы, писал хорошие стихи; сочинил также ответ на «Хамсу». В «Маджалис ан-нафаис» ‘Али Шира Нава’и этот поэт упоминается как Амир Шейхам Сухайли (Навои, 1970: 64). В отличие от Мирзы Мухаммад Хайдара ‘Али Шир Нава’и дает более подробную характеристику деятельности и творчества поэта.

Хусайн Али Джалаир (его псевдоним – Туфайли) он также из наивов Султан Хусайна мирзы и долгое время был парваначи. Отмечается, что в жанре касыда он бесподобен, по мастерству он перечеркнул Салмана и Захира. Автор труда приводит касыду Туфайли с редифом «шикаст». Видимо, как ‘Али Шир Нава’и, так и Мирза Мухаммад Хайдар был с ним хорошо знаком. Характеристика Туфайли дана ‘Али Широм Нава’и более подробно. Мирза Мухаммад Хайдар дает те же сведения о поэте, что и его предшественник. Хотя ‘Али Шир Нава’и отмечает, что благодаря усердию завистников Хусайн Али Джалаир был удален

от двора. Об этом факте его жизни Мирза Мухаммад Хайдар умалчивает (Мирза Хайдар, 1996: 126).

Асафи – сын везира, который имел хорошие стихи. Как ‘Али Шир Нава’и, так и Мирза Мухаммад Хайдар отмечают его талант. В комментарии к русскому переводу «Тарих-и Рашиди» приводится полное имя поэта: Ходжа Асафи бин Ниматаллах-и Кухистани (ум. в 1517 г.) и отмечается, что он был личным другом ‘Али Шири Нава’и, учеником по стилю стиха ‘Абд ар-Рахмана Джами.

Ахи. Мирза Мухаммад Хайдар сообщает, что его стихи до предела выразительны и плавны. У него есть диван, очень хороший. Приводится мнение своих современников о том, что его поэзия по манере напоминает стихи Мир Шахи из Сабзавара, с которым вел переписки ‘Али Шир Нава’и. Вероятно, этого поэта ‘Али Шир Нава’и не знал. Поскольку в «Маджалис ан-нафаис» упоминается Мавлана Али Ахи, составивший «Хамсу». Но ‘Али Шир Нава’и считает, что он неудачен (Навои, 1970: 22). По этой причине думаем, что Ахи упоминаемый ‘Али Шири Нава’и и современник Мирзы Мухаммад Хайдара разные люди. Вероятнее всего, поэт по псевдониму Ахи, упоминаемый в «Тарих-и Рашиди», другой человек, живший уже в XVI веке.

Хилали – как сообщается в «Тарих-и Рашиди» он в искусстве поэзии мастер, у него прекрасные стихи; поэма «Шах-у-гада» («Шах и нищий»). Известен его диван. Можно предположить, что это – Мавлана Хилали, о котором упоминал ‘Али Шир Нава’и в «Маджалис ан-нафаис». ‘Али Шир Нава’и писал, что у него есть склонность к учению и выражал надежду, что он будет иметь успех (Навои, 1970: 76). Надо полагать, что надежды наставника по отношению к начинающему поэту оправдались. Ибо Мирза Мухаммад Хайдар дополняет сведения о нем, отметив, что известен его диван, поэма «Шах-у-гада». Его стихи прекрасны. Таким образом, в «Тарих-и Рашиди» вошли факты о достижениях Хилали после смерти автора «Маджалис ан-нафаис».

Бинаи. Мирза Мухаммад Хайдар дает ему краткую характеристику: он был человек ученый и превосходный поэт. Между ним и Мир ‘Али Шири Нава’и постоянно случались разногласия, и известны состязания в остроумии, происходившие между ними. Вот пример некоторых из них. У Мир ‘Али Шири Нава’и есть два начальных стиха – один из них принадлежал Мавлане Сахиби. Мир ‘Али Шир купил у него начальный стих и закончил. Другой стих – Мавлана Лутфи. До Мира ‘Али Шири Нава’и ни у кого не было таких способностей, чтобы закончить его. Как сообщается, Миру ‘Али Шири Нава’и понравился этот стих, и он завершил его. Поскольку Бинаи допускал острые шутки в отношении Мир ‘Али Шири Нава’и, тот тоже решил подшутить над ним и приказал: «Маулана Бинаи потерял рассудок, везите его в «Дар аш-шифа», в лечебницу, и лечите его палочными ударами и гороховой похлебкой». По этой причине Бинаи бежал в Ирак. Там он нашел покровительство у Султан Йакуба, но через некоторое время он вернулся в Герат. Мир ‘Али Шир послал человека, потребовав его к себе, обошелся с ним любезно и дружелюбно, встретил дарами и с почтением, и извинился за прошлое. Бинаи также попросил прощение за свои остроты, и оба наладили отношения. Во время любезных расспросов Мир ‘Али Шир спросил: «Как Вы нашли Ирак?» Бинаи ответил: «Одну вещь у иракцев я нашел очень хороший – они абсолютно не сочиняют тюркских стихов». Мир ‘Али Шир сказал: «Ты еще не поумнел? Оставь эти колкости ради дружбы, согласия и правды скажи, какой начальный стих в наших диванах самый хороший?» Тот ответил: «Вот этот стих нравится людям».

Тюркские стихи:

Грудь моя разорвана больше, чем рубашка утра,

Ресницы мои влажны больше, чем трава от утренней росы.

Мир ‘Али Шир сказал: «Ты удивительно колкий человек, как ты сам знаешь, этот стих принадлежит Мавлане Сахиби, а мы его купили, и ты говоришь о нем, чтобы досадить нам».

Бинаи ответил: «Как я могу осмелиться досаждать Вам? Я не знал, что этот стих не Ваш. У вас много хороших стихов и вот этот Ваш стих лучше того».

Тюркский стих:

Да уменьшится тень над головой нашей от стана твоего кипарисоподобного.

Мир ‘Али Шир сказал: «Да, этот стих лучше того, но он принадлежит Мавлане Лутфи. Ты никогда не прекратишь нападки». И снова оба разошлись с обидой.

Как видно из приведенных фрагментов, в «Тарих-и Рашиди» приводятся некоторые факты разногласия между ‘Али Шир Нава’и и Камал ад-дином Бинаи. Эти же истории и устные рассказы, существовавшие с эпохи ‘Али Шири Нава’и, о взаимоотношениях поэтов были собраны и записаны поэтом конца XV и первой половины XVI в. Зайн ад-дин Махмудом Васифи (Болдырев, 1946). Его труд носит название «Бадаи-ал-вакаи» («Удивительные события»). Мемуары написаны в 30-е годы XVI века. Из содержания 25-го рассказа труда Васифи вытекает причина их конфликта – Бинаи отрицал возможности создания на тюркском языке прекрасных произведений. Поведение Бинаи А.Н. Болдырев классифицирует как поступок *«наполненный определенным политическим содержанием»* (Болдырев, 1946: 147). Другой исследователь творчества Бинаи Мирзоев А.М. выражает несогласие подобным мнением. В частности говорит, что Бинаи выходец из среднего сословия, очень способный человек. Благодаря своему труду и стараниям добивается успеха. По этой причине, *«постоянная настороженность по отношению к придворному окружению, самолюбие приводили к тому, что Бинаи в своих остротах не щадил и Алишера Навои. Резкость Бинаи в сочетании с чувственностью и обидчивостью Навои отрицательно сказывались на их взаимоотношениях, и привела к тому, что они расстались»* (Мирзоев, 1976: 380). Добрые отзывы Бинаи об ‘Али Шире Нава’и заключенные в строках поэмы «Бихруз и Бахрам» исследователем приводятся как доказательство отсутствия политических окрасок в их разногласиях. Выдвигает мнение, что обострение отношений между ‘Али Широм Нава’и и Бинаи носит личный, частный характер.

Сайфи. Мирза Мухаммад Хайдар в своем труде сообщает те же сведения, что и ‘Али Шир Нава’и, согласно которым Сайфи стал известен написанными им притчами. В этом он подражал Туси. Отмечается, что он писал лучше. У Сайфи было стремление к наукам. Делается акцент, что его диван известен среди людей. Он писал стихи для всех сословий и поэтому назвал их – «бадаи» («редкости»). ‘Али Шир Нава’и говорит, что он является зачинателем в этой области. Упоминается его трактат по разгадыванию му‘амма.

Дальше Мирза Мухаммад Хайдар ограничивается перечислением имен следующих поэтов, чьи диваны известны среди народа: Ахли (Маулана Мухаммед Ахли Ширази, 1455-1536, поэт, у которого кроме простых по форме газалей имеются две небольшие поэмы «Шам-у-парване», «Сихри-йи халал»), Наргиси (родом из Мерва), Хаджри, Мир Мухаммад Салих (Бабур сообщает, что он писал хорошие стихи и по-тюркски), Шахиди (уб. В 1572 г.), Шухуди, Гулхани, Гулшани, Пайами, ходжа Абу-л-Барака (псевдоним его Фираки. О нем упоминает Бабур), Хайдар Калича (родился в Хорасане) и другие.

Ахли – поэт из Ширази упоминается в труде ‘Али Шири Нава’и. Их знакомство, по всей видимости, поддерживалось через переписку. В «Маджалис ан-нафаис» сообщается, что Ахли *«преуспевает в некоторых видах поэзии, особенно в жанре касыды»* (Навои, 1970: 140). Далее он упоминает о касыдах, присланных Ахли. Среди них и ответ на касыду «масну» Салмана Саваджи. Составители комментариев к русскому переводу «Тарих-и Рашиди» дают следующие сведения о ширазском поэте Ахли: *«Маулана Мухаммад Ахли Ширази (1455-1536) поэт, у которого кроме простых по форме газалей имеются две небольшие поэмы «Шам-у-парване», «Сихри-йи халал», чрезвычайно технически сложные, чем затемняет смысл произведений до крайнего предела»* (Мирза Хайдар, 1996: 652). По этим данным Ахли младше ‘Али Шири Нава’и на 14 лет. Но в «Маджалис ан-нафаис» есть

утверждение ‘Али Шир Нава’и, свидетельствующее о более преклонном возрасте поэта: *«Говорят, в таком возрасте человек редко бывает столь же здоров, как и он»* (Навои, 1970: 140). Эти мысли автора «Маджалис ан-нафаис» высказаны по отношению к присланному ответу на касыду Салмана Саваджи. Если даже данные сведения включены в момент доработки труда, то 1498-1499 гг., то к этому времени Ахли должно быть 43-44 года. Судя по высказыванию ‘Али Шир Нава’и Ахли, упоминаемый в его труде должен быть преклонного возраста. По этой причине можно выдвинуть предположение, что Ахли Ширази указываемый составителями комментариев к русскому переводу и Ахли, приведенный в «Маджалис ан-нафаис» разные поэты.

Наргиси – ‘Али Шир Нава’и ограничивается сведением, что *«он из области Мерва и нрав у него несколько мрачный»* (Навои, 1970: 89). Других сведений о нем нет. На основе подобных скудных сведений судить о творчестве и взаимоотношении с другими поэтами своей эпохи невозможно. Но судя по названию маджлиса, ‘Али Шир Нава’и удостоился беседе с ним.

Хаджри, перечисленный в труде «Тарих-и Рашиди» был упомянут и ‘Али Ширум Нава’и. сведения о нем тоже приводится в третьем маджлисе, т.е. автор труда был знаком с ним. Сообщается, что он из Балха.

Сведения о Мир Мухаммад Салих, перечисленный Мирза Мухаммад Хайдаром, приводятся в пятом маджлисе, где даются данные о сыновьях эмиров Хорасана имевших поэтический талант, но писавших от случая к случаю. ‘Али Шир Нава’и высоко оценивает его способности: *«Он был очень наблюдателен, обладал поэтическим вкусом. Был способным каллиграфом»* (Навои, 1970: 128). Автор «Маджлис ан-нафаис» с сожалением отмечает, что благодаря влиянию друзей он бросил службу у Султана Хусейна.

Вероятнее всего, творчество Шахиди, Шухиди, Гулхани, Гулшани, Пайами, Ходжи Абу-л-Барака Фираки, Хайдара Калича приходится к XVI веку. Сведений о них мы не встречаем в «Маджалис ан-нафаис». Возможно, это были молодые поэты, о которых знал Мирза Мухаммад Хайдар.

В отдельном разделе упоминаются поэты известные как сочинители му‘амма. Их имена даются с псевдонимом «Му‘аммайи». Мирза Мухаммад Хайдар сообщает, что Мавлана Хусайн му‘амма *«бесподобен в искусстве составления му‘амма, у него есть великолепный трактат»* (Мирза Хайдар, 1996: 259). О нем пишет и ‘Али Шир Нава’и, но он не упоминает трактат Мавлана Хусайна. ‘Али Шир Нава’и высоко оценивает его знания в этой области: *«в искусстве му‘амма он достиг такой тонкости и изящества, что нельзя это описать, и можно сказать, что он в совершенстве овладел этой областью»* (Навои, 1970: 109). Далее сообщается, что он родом из Нишапура, образование получил в Герате. Составители комментария к русскому переводу отмечают, что трактат по составлению му‘амма «Муаммийат-и Хусайн» был написан по просьбе ‘Али Шир Нава’и, а ‘Абд ар-Рахман Джами, ознакомившись с ним, принял его систему по классификации му‘амма (Мирза Хайдар, 1996: 653). Данный факт еще раз доказывает о более тесном сотрудничестве между поэтами, которые писали трактаты по проблемам поэзии современной им эпохи.

Автором «Тарих-и Рашиди» также перечисляются имена Мавланы Мухаммада Бахши му‘аммайи, Мавланы Камала му‘аммайи, Мавланы Шихаба. Сведения о них включены в «Маджалис ан-нафаис». По словам ‘Али Шира Нава’и Мавлану Мухаммад Му‘аммайи гератцы называли *«пир-и му‘амма»* – «старейшина шарад» (Навои, 1970: 39). Мавлана Мухаммад му‘аммайи считается человеком, который собрал больше всех стихов и трактатов Мира Хосрова. Это своего рода преклонение перед талантом своего предшественника. ‘Али Шир Нава’и также отмечает, что мавлана был главой сочинителей му‘амма своего времени. Это, несомненно, высокая оценка деятельности Мавланы Мухаммада му‘аммайи.

Мавлана Шихаб упоминаемый в «Тарих-и Рашиди» в списке известных поэтов в искусстве му‘амма, вероятнее всего, молодой поэт, о котором ‘Али Шир Нава’и говорил: *«этот юноша стал недавно. Отец его был знаменит в сочинении му‘амма. Он сам также большей частью занимается сочинением му‘амма»* (Навои, 1970: 75). Ко времени написания «Тарих-и Рашиди», видимо, Мавлана Шихаб достиг успеха в этом поприще.

Путем сравнительного анализа сведений, заключенных в «Тарих-и Рашиди» Мирзы Мухаммада Хайдара (XVI) и «Маджалис ан-нафаис» ‘Али Шири Нава’и (XV) установлено, что авторы двух трудов хорошо были знакомы с поэтами своего времени. Некоторые молодые поэты эпохи ‘Али Шири Нава’и со временем стали выдающимися поэтами. Сличение сведений двух сочинений подтверждают наше мнение.

Общепринятое мнение о том, что в исследуемый период преимущественно развита поэзия, в некоторой степени не состоятельна. Сохранившиеся трактаты о му‘амма, об арузе дает нам основание выдвигать подобное мнение.

Несколько трудов ‘Али Шири Нава’и, «Тарих-и Рашиди» Мирзы Мухаммад Хайдара, «Бидаи-ал-вакаи» Зайн ад-дина Махмуда Васифи, перечисленные в статье трактаты, посвященные проблемам му‘амма, позволили реконструировать взаимоотношения поэтов XV-XVI веков.

Заключение

Сведения о поэтах, включенные в «Тарих-и Рашиди» в большей части идентичны с данными о поэтах XV в., вошедших в «Маджалис ан-нафаис». Часть сведений, дополняются подробностями о взаимоотношениях поэтов. Приводятся имена некоторых поэтов, ставших известными в XVI веке. Таким образом, сведения о поэтах гератского круга сообщаемые «Тарих-и Рашиди» имеют огромное значение в изучении вопроса о взаимоотношениях поэтов средневековья.

Литература:

1. Бертельс Е.Э. Избранные труды. – Т. 4. Навои и Джами. – М.: Наука, 1965. – 499 с.
2. Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М.: Восточная литература, 2002. – 757 с.
3. Бертельс Е.Э. Литература на персидском языке в Средней Азии // Советское востоковедение. – Вып. V. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1949. – СС. 199-228.
4. Райханов Д.М. «Тарих-и Рәшиди»ниң уйғурчә тәржимилири һәққидә // Уйгуроведение в Казахстане: традиции и новация. Материалы международной конференции. – Алматы: «Наш мир», 2006. – сс. 231- 237.
5. Мухаммад Қайдар Дулат. Тарих-и Рашиди. – Алматы: «Қазақпарат», 2015. – 494 с.
6. Эркинов А.С., Бабаджанов Б.М. Нава’и // Ислам территории на бывшей Российской империи. – Т. 1. – М.: Восточная литература, 2006. – СС. 298-299.
7. Каримов Э.Э. Ахрар // Ислам территории на бывшей Российской империи. – Т. 1. – М.: Восточная литература, 2006. – СС. 43-45.
8. Мирза Мухаммад Хайдар. Тарих-и Рашиди. – Ташкент: Фан, 1996. – 728 с.
9. Хандемир. Макаримул ахлак. – Ташкент: УзФан, 1941. – 54 с.
10. Стеблева И.В. Тюркская поэтика: этапы развития: VIII-XX вв. – М.: Восточная литература, 2012. – 200 с.
11. Алишер Навои. Маджалис ан-нафаис. – Ташкент: Фан, 1970. – т. IX. – 222 с.
12. Болдырев А.Н. Алишер Навои в рассказах современников // Алишер Навои. М.-Л., Издательство АН СССР, 1946. – 236 с.
13. Мирзоев А.М. Камал ад-Дин Бинаи. – М.: Наука, 1976. – 480 с.

References:

1. Bertel's E.E. Izbrannye trudy. – T. 4. Navoi i Dzhami [Selected works. – T. 4. Navoi and Jami]. – M.: Nauka, 1965. – 499 s.
2. Bartol'd V.V. Raboty po istorii i filologii tyurkskih i mongol'skih narodov [Works on the history and philology of Turkic and Mongolian peoples]. – M.: Vostochnaya literatura, 2002. – 757 s.
3. Bertel's E.E. Literatura na persidskom yazyke v Srednej Azii [Persian language literature in Central Asia] // Sovetskoe vostokovedenie. – Vyp. V. – M.-L.: Izdatel'stvo AN SSSR, 1949. – SS. 199-228.
4. Rajhanov D.M. «Tarih-i Rəshidi»ning uyghurcha tarjimisi haqqida [About the Uyghur translation of "Tarikh-i Rashidi"] // Ujgurovedenie v Kazahstane: tradicii i novaciya. Materialy mezhdunarodnoj konferencii. – Almaty: «Nash mir», 2006. – ss. 231- 237.
5. Muhammad Қajdar Dulat. Tarih-i Rashidi. – Almaty: «Qazaqparat», 2015. – 494 s.
6. Erkinov A.S., Babadzhanov B.M. Nava'i // Islam territorii na byvshej Rossijskoj imperii. – T. 1. – M.: Vostochnaya literatura, 2006. – SS. 298-299.
7. Karimov E.E. Ahrar // Islam territorii na byvshej Rossijskoj imperii. – T. 1. – M.: Vostochnaya literatura, 2006. – SS. 43-45.
8. Mirza Muhammad Hajdar. Tarih-i Rashidi. – Tashkent: Fan, 1996. – 728 s.
9. Handemir. Makarimul ahlak. – Tashkent: UzFan, 1941. – 54 s.
10. Stebleva I.V. Tyurkskaya poetika: etapy razvitiya: VIII-XX vv. [Turkic poetics: stages of development: VIII-XX centuries.] – M.: Vostochnaya literatura, 2012. – 200 s.
11. Alisher Navoi. Madzhalis an-nafais. – Tashkent: Fan, 1970. – t. II. – 222 s.
12. Boldyrev A.N. Alisher Navoi v rasskazah sovremennikov [Alisher Navoi in contemporary history] // Alisher Navoi. M.-L., Izdatel'stvo AN SSSR, 1946. – 236 s.
13. Mirzoev A.M. Kamal ad-Din Binai. – M.: Nauka, 1976. – 480 s.

Молотова Г.М.

Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан,

E-mail: gmolotova@mail.ru

«ТАРИХ-И РАШИДИДЕГІ» XV-XVI ҒАСЫРЛАР АҚЫНДАРЫНЫҢ ӨЗАРА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

Аңдатпа. Мақаланың авторы Мирза Мұхаммед Хайдардың "Тарих – Рашиди" кітабында жазылған XV-XVI ғасырлардағы түркітілдес және иран тілді ақындардың қарым-қатынасын жарыққа шығаруды мақсат етеді. Бұл мәселе аз зерттелген. Зерттеу идеясының жаңалығы осымен негіздейді. Ортағасырлық дереккөздің деректері негізінде жазылған мақала, Орталық Азияның әдеби ортасындағы қарым-қатынасты, сол кезеңде танымал болған поэзия жанрын кеңінен ашуға ықпал етеді. Ақындар арасындағы қарым-қатынас бейнесі Орталық Азия халықтарының мәдениетіндегі өзара байланыстың бір аспектісі болып табылады. Зерттеуші Өзбекстан деректанушылары жүзеге асырған "Тарих-и Рашиди"ның басылымынан пайдаланды. Осы еңбектен алынған мәліметтерді талдау нәтижесінде му'амма жанры зерттеу кезеңінде өте танымал болғандығы анықталды. Му'амма жасау шеберлерінің есімдері, осы жанрға арналған еңбектер келтірілген. «Тарих- и Рашиди»дегі деректер 'Али Шира Нава'иның «Мажалис ан-нафаис» еңбегіндегі мәліметтерімен салыстырылды. «Тарих-и Рашиди» жазылған кезде 'Али Шира Нава'и дәуіріндегі кейбір жас ақындары Гератта танымал ақындарға айналғаны анықталды. Хорасанның мәдени орталығы Гератта поэзия мен бір қатарда трактаттар жазу дамыды. Зерттелген аймақ халықтарының мәдениетіндегі өзара байланыстың көрсеткіші ретінде Герат шеңберіндегі ақындардың

қарым-қатынасы Орталық Азиядағы ирантілдес және түркітілдес халықтар әдебиетінің даму жолын көрсетеді.

Алғыс: Мақала «Шығыс елдері тарихи және заманауи өлшем тұрғысынан Қазақстан үшін геосаяси сын-қатерлер мен жаңа перспективалар» атты Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің іргелі ғылыми зерттеуі (№ BR 20281006) аясында дайындалды.

Түйін сөздер: ақындардың қарым-қатынасы, дереккөз, му‘амма, түркітілдес және ирантілдес ақындар, сопылық, меценаттық, Орталық Азия.

Molotova G.M.

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: gmolotova@mail.ru

DATA ON THE RELATIONSHIP OF POETS OF THE 15TH–16TH CENTURIES FROM “TARIKH-I RASHIDI”

Abstract. The author of the article sets herself a goal – to highlight the relationship between Turkic-speaking and Iranian-speaking poets of the 15th–16th centuries, recorded in the “Tarikh-i Rashidi” by Mirza Muhammad Haidar. This question is poorly understood. This is proved the novelty of the idea of research. The article, written on the basis of data from a medieval source, helps to expand the relationship in Central Asian literary circles, a genre of poetry that was popular during this period. The picture of the relationship of poets is one of the aspects of the relationship in the culture of the peoples of Central Asia. The researcher used the publication “Tarikh-i Rashidi”, carried out by source scholars of Uzbekistan. As a result of the analysis of data from this work, it was established that the mu‘amma genre was quite popular during the study period. The names of the masters of compiling charades, works on this genre are given. The data of “Tarikh-i Rashidi” were compared with data from “Majalis an-Nafais” by ‘Ali Shir Nava‘i. It is established that some young poets of the era of ‘Ali Shir Nava‘i by the time of writing “Tarikh-i Rashidi” became famous poets in Herat. In the cultural center of Khorasan – Herat, poetry developed along with treatises. The relationship between the poets of Herat circle proves the path of development of the literature of Iranian-speaking and Turkic-speaking peoples of Central Asia, being an indicator of the relationship in the culture of the peoples of studying region.

Acknowledgements: The article was prepared within the framework of fundamental scientific research by the Ministry of Science and Higher Education of Republic of Kazakhstan «East countries: geopolitical challenges and new prospects for Kazakhstan in historical and modern dimensions» (Grant No. BR 20281006)

Key words: relationships of poets, source, mu‘amma, Turkic-speaking and Iranian-speaking poets, Sufism, patronage, Central Asia.

Сведения об авторе:

Молотова Гульбахрем Максимовна, к.ф.н., доцент, ГНС Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Автор туралы мәлімет:

Молотова Гульбахрем Мәхсумқызы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, бас ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Information about author:

Molotova Gulbakhrem Maxsimovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Chief researcher, R.B. Suleimenov Institute of the Oriental Studies SC MCHE RK, Almaty, Kazakhstan.

Поступило 15 декабря 2023 года

Принято 25 февраля 2024 года

Әшімхан Т.Қ.

*Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты,
Алматы, Қазақстан
E-mail: taldaobek80@126.com*

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ РОМАНЫ: XX ҒАСЫРДЫҢ КӨРКЕМ СУРЕТТЕРІ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ШЕШІМ ЭСТЕТИКАСЫ

Аңдатпа. Мақалада XX ғасырдың басындағы қазақ тарихына қатысты елеулі тарихи оқиғалардың көркем әдебиеттегі көріністері және көркемдік шешім эстетикасы зерттеледі. Зерттеу жұмысының басты мақсаты – Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі жарық көрген тарихи романдардың ішіндегі XX ғасырдың басындағы Кеңес үкіметінің құйтырқы саясатының салдарынан туындаған қуғын-сүргін, ашаршылық, отарлық бұлап-талау сынды оқиғаларды арқау ететін тарихи романдар зерттеледі. Сонымен бірге осы кезеңдегі тарихи оқиғаларды арқау еткен романдардағы тарихи таным мен көркемдік шешім мәселесі қарастырылады. Зерттеу тақырыбының практикалық маңызы – XIX ғасырдың алдыңғы жартысынан басталған орыс отаршылдары Қазақ даласын жаппай жаулап алу, тазалау жүргізіуі, әрі ондағы өмір сүріп отырған халықты өз жерінен біржола бездіріп жіберу саясатын жүргізді. Кеңес үкіметінің бұл құйтырқы саясаты XX ғасырдың 20-шы жылдарына келгенде Қазан төңкерісі, Қазақстандағы «кіші октябрь» оқиғасы, тәркілеу мен жаппай колхоздастыру дейтін қолдан жасалғын ашаршылық, қызылдардың қырғыны тәрізді халық тарихындағы маңызды оқиғалардың бәрі тарихи романның арқауы болды. Бұл ретте, қазақ халқының басынан өткен осы елеулі тарихи оқиғаларды көркем тілмен суреттеп жеткізген романдарды арнаулы зерттеудің маңызы зор. Зерттеу жұмысының міндеті – Кеңес үкіметінің қазақ халқына жасаған зұлымдықтарын әшкерелейтін тарихи романдарды зерттеу. Бұл міндетті орындау үшін осы тақырыпты көтерген романдардың ішінен С. Елубайдың «Ақбоз үй» трилогиясы, Бексұлтан Нұржекеұлының «Әй, дүние-ай» романы, Ә.Тарази «Жаза» романы талданады. Зерттеудің әдісі – Кеңес үкіметінің қылмыстарын әшкерелейтін көптеген романдарды атай отырып, олардың көркемдік жақтағы жетістіктері талданып, жинақталып көрсетіледі. Сондай-ақ, мақалада талдау, салыстыру, талқылау қатарлы зерттеу әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижесінің жаңалығы – орыс отаршылдығы – қазақ халқының басына төндірген ең бір зұлмат кезеңі, жан түршігерлік қаралы қасыретке толған жылдары болып мәңгі өшпес тарихқа айналды. Халық басындағы осы аянышты халдың шындығын, қолдан жасалған бұл қырғынның қылмысын ашқан тарихи романдар арнаулы тақырыппен жан-жақтылы ғылыми стильмен терең талданылып отыр. Әрі мақалада аталған тақырыпты көтеріп отырған үш жазушының тарихи таным мен көркемдік шешімді бір жақтылы етудегі қаламгерлік қарымы, шеберлік үлгілері де қоса талданып көрсетілді.

Түйін сөздер: XX ғасырдың басындағы қазақ тарихи романы, орыс отаршылдығы, тарихи таным, көркемдік шешім, «Ақбоз үй», «Әй, дүние-ай», «Жаза» романдары.

Кіріспе

Әдебиет – халық тағдырының айнасы, ұлт өмірінің жарқын көрінісі. Жазушы халық тарихындағы зор маңызға ие дәуірлік мәселелерді үлкен эстетикалық мұрат, әлеуметтік мақсатта көркем жасампаздықпен бейнелейді. Сондай-ақ, әр мезгілде қалам қайраткерлері отан, халық тағдыры сынға түсіп, таразыға тартылған қиын кезеңдердегі аса үлкен мән алатын тарихи оқиғаларды көркем шығармаларға айналдырып, халықты оятып, рухани

сілкініске бастап отыратын болған. Бұл тұста, ел өміріндегі елеулі мәселелерді жан-жақты кең суреттеп, кемелді жеткізе алатын бірден-бір жанр роман ғана болды. Өйткені заманның көл көсір оқиғасы, өлшеусіз қайғысы романдан өзге жанрдың ыдысына симайтын еді. Романды дәуір тудырады. Әр дәуір өз романын дүниеге әкеледі. Қазақ тарихындағы ірі оқиғалардың бәрі тарихи романның арқауына айналып, қазақ романын дамыта түсті. Түрк қағанаты мен Шыңғыс хан тұсындағы үлкен-кішілі ұлыстар арасындағы шапқыншылық соғыстар, Жұңғарлармен кескілескен ұрыс, отаршылдық зардаптары, ұлт-азаттық күрес, XX ғасырдың басындағы қазан төңкерісі, Қазақстандағы «кіші октябрь» оқиғасы, тәркілеу мен жаппай колхоздастырудың салдарынан қазақ халқының тоз-тозы шығып жан сауғалап босып кетуі, Қызылдардың қырғыны, жаппай ашаршылықтың жүргізілуі тәрізді халық тарихындағы маңызды оқиғалардың бәрі тарихи романның арқауы болды.

Бұл оқиғалар қазақ тарихи романын тың ізденістерге жетелеп, көркемдік жақтан да көп табыстарға ие етті. Қазақ жазушылары тәуелсіздіктің арқасында өткенге көз жіберіп, қазақ тарихының көркем шежіресін жасауға кірісті. Еркіндік тиіп, мемлекет жағынан зор қолдау тапқан әдебиет аршынды қадаммен өрістей түсті. Соның нәтижесінде Қазақстан тәуелсіздік алғаннан қазірге дейінгі отыз жылға жуық уақытта қазақ тарихи романы орасан зор табыстарға қол жеткізді. Бұл қатарда С. Досановтың «Қыл бұрау», С. Елубайдың «Ақбоз үй», Ә. Мекебаевтың «Қазына сыры», К. Ахметбековтың «Қасырет», Ж. Бектұровтың «Таңба», Ә. Сәраевтің «Еділ-жайық», Ш. Құмарованың «Ғасыр нұры», К. Қазыбаевтің «Сұрапыл», Б. Нұржекеевтің «Әй, дүние-ай» романдарында XIX ғасырдың 30-ыншы жылдарынан басталған орыс отаршылдығы жаппай бағындыру, тазалау (қазақты өз жерінен біржола құртып тазалау) саясаты XX ғасырдың 20-ыншы жылдарына келгенде әбден шегіне жетті. Халық қолындағы малын тонап, «кәмпескелеу» дейтін қитұрқы науқан жүргізді. Міне осы жайлар тарихи романдардың тақырып арқауы болып суреттелді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қазақ әдебиетінде қазірге дейін Кеңес үкіметінің отаршылдық қылмыстарын әшкерелейтін жүздеген тарихи романдар жазылды. Бұл өзі арнаулы монографиялық деңгейде зерттеуді қажет ететін үлкен тақырып. Және бұл шағын мақалада аталған тақырыпты көтерген тарихи романдардың бәрін бірдей қамту мүмкін емес болғандықтан солардың ішінен үш романға талау жасалды. Сондай-ақ, зерттеу барысында жинақтау, салыстыр, талқылау қатарлы зерттеу әдістері қолданылды.

Бұл жылдарда қазақ басындағы тағдыр жан төзгісіз ауыр қасыреттерге толы болғанын тарихи мәліметтер растайды. Аталған бұл романдар орыс отаршылдығынан басталған зорлық-зомбылық оқиғалардың яғни тарихта орын алған трагедиялардың себептері, тарихи шындықтары ашып көрсетіліп, адам тағдырын ойыншық қылған зұлымдық әрекеттерді қатаң сындайды. Б. Мұқайдың «Өмірзая» (Б. Мұқай, 1998), Ә. Таразидың «Жаза» (Ә. Тарази, 2004), Ә. Сәрсенбаевтың «Шеңбер» (Ә. Сәрсенбаев, 1997), Р. Тоқтаровтың «Бақытты құлдың ақыры» (Р. Тоқтаров, 2001), Б. Тілегеновтың «Тұйық өмірдің құпиясы» (Б. Тілегенов, 1998) қатарлы романдарда орыс отаршылдығы, «Қазан төңкерсі» кезіндегі тәркілеу және соғыс зардаптарының қазақ халқына, бүкіл адамзат баласына әкелген зұлмат тақсыреті, сондай-ақ, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы тарихи оқиғалары арқау етіледі. С. Сматевтің «Біз құлмыз ба, кіміз?» (С. Сматев, 2016), М. Қожақыметованың «Жантасылым» (М. Қожақыметова, 2015), Т. Әлжанның «Қым-қиғаш тіршілік» (Т. Әлжанның, 2012), Т. Нұрмағамбетовтың «Мешкей» (Т. Нұрмағамбетов, 2006), Ғ. Құлахметовтың «Үйірі жоқ көкжал» (Ғ. Құлахметов, 2003), Ж. Шаштайұлының «Біздің заманымыздың аяз биі» (Ж. Шаштай, 2009), С. Досжанованың «Үлкен үйдегі үрей» (С. Досжанова, 2008), Т. Тілеухановтың «Үш ұрпақ» (Т. Тілеуханов, 2007), С. Досановтың «XX ғасыр» (С. Досанов, 2000), «Қылбұрау» (С. Досанов, 2004), Ә. Кәріпұлының «Тайталас» (Ә.

Кәріпұлы, 2002), Ұ. Доспанбеттің «Жылусыз от» (Ұ. Доспанбет, 2008), т. б. Романдарда қазақ халқынаң басынан кешкен қанды қырғынға толы аянышты тағдыры суреттеледі.

Орыс отаршылдығы – қазақ халқының басына төндірген ең бір зұлмат кезеңі, жан түршігерлік қаралы қасыретке толған жылдары болып мәңгі өшпес тарихқа айналды. Халық басындағы осы аянышты халдың шындығын, қолдан жасалған бұл қырғынның қылмысын ашқан сүбелі еңбектің бірі – Смағұл Елубайдің «Ақбоз үй» трилогиясы болды. Бұл роман — қазақ басындағы қанды тарихтың шерлі шежіресі; миллиондаған халықты қырғынға ұшыратқан кеңестің саясаттың қанқұйлы зұлымдық қылмысын нақты фактілермен ашып берген шығарма.

Талқылау

«Ақбоз үй» деп аталатын трилогияның бірінші кітабында Кеңес үкіметінің «Кедейлерге теңдік әпереміз», «Бақытты жаңа өмірге жеткіземіз» деген зымиян ішкі есеппен оң-солын парықтай алмайтын көрсауат кедей жалшыларды халыққа, елге қамқор болған байлар мен билерге айдап салып, бүкіл елді «Алатайдай бүрліктіріп» алтынбесік мекенінен бездіріп тоз-тоз еткен, ашаршылыққа ұшыратып, одан қалғанын «халық жауы» атандырып түрмеге тоғытып, қырғындаған тарихи шындығы көрсетіледі. Романның идеялық өзегі – барлық деталдары тарихтан белгілі ақиқат оқиғалар мен сол заманның тарихи шындығына құрылғандықтан да шынайылығы күшті тартымды еңбекке айналған.

Көркем шығарманы ұлы тұтастыққа жеткізіп, жоталы дүниеге айналдыратын факторлардың бірі – халық тарихының тарихи шындығынан туған келелі, ірі оқиғалардың шығарманың негізгі оқиғалық желісіне, идеялық арқауына айналуы болса, келесі бірі – сол шын оқиғаларды зор парасаттылық, терең ойшылдық, үлкен суреткерлікпен көркемдік жинақтаудан өткізе отырып, тійіптестірілген кейіпкерлер арқылы суреттеп берумен жүзеге асады. Жазушы С. Елубайдің бұл романы осы екі факторды да табысты орындауымен де құнды еңбекке айналып отыр. Ең бастысы, қазақ тарихының бүркемеленген ақиқатын ашудағы жазушының батыл қадамы, үлкен ерлігі еді. Қай заманда болсын шындықты айтудың жолы өте ауыр болған. Әсіресе, өзгенің қабағына қарап күн кешіп, бодандықтан түбегейлі арылмаған халықтың өкілі үшін шындықты жазу аса қиын.

Романның атына арқау болып тұрған «Ақбоз үй», романдағы негізгі кейіпкердің бірі Пахраддинның үйі ретінде суреттелгенімен, шындығында бұл символдық мағынада келген қазақтың киелі шаңырағы, құтты мешін ақбоз үйі еді. «Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» деген атышулы саяси науқанның салдарынан қаншалаған қазақтың ақбоз үйі – қарашаңырағы ортасына түсті. Әпербақандардың қиянатынан ашаршылыққа ұшырап, кең дала қанды қасапқа айналып, бейуаздардың сүйегіне толды. Міне, осы тарихи шындықты жазушы С. Елубай «Ақбоз үй» трилогиясы арқылы көшелі суреткерлігімен, мол шындығымен халық жүрегінде өшпес ескерткішке айналдырды. Және де «Ақбоз үй» романының құндылығын арттырып тұрған маңызды мәселе – жазушының суреткерлік парасатының қуаттылығы еді. Не айтса да, нені суреттесе де шынайы да, жинақы «Сығымдап» жеткізуі болатын. Суреткерлік дегеніміз сұлу сөздерге тізгін беріп, не болса соны суреттей беру емес, шығарманың идеясына тіке қызмет ететін сұрыпталған сюжеттерді көркем тілмен қысқа, жинақы, дәл бере білу. Ал, оны қалай жеткізу жазушы парасатының, қалам қуатының еркінде. Сондай-ақ, тарихи шындықты көркем шындыққа айналдыруда да қаламгер парасатына, шеберлігіне жүгінеді. Әйтпесе, қанша жерден ақиқаты мол оқиға болғанымен оны тійіптік сипатқа ие маңызды фактілерге құрып, көркемдік сүзгіден өткізбесе, парасат биігінде тұрып сараптай алмаса, ол шырайлы шымыр ғұмырлы еңбекке айнала алмайды. «Ақбоз үй» міне осы талаптан шыға алған роман.

Алғашқы сөйлемінен бастап, соңғы нүктесіне дейін тұтас роман трагедияға, аянышты халге толы. Бірде кінәсіз, момын, қауқарсыз халықтың басындағы жағдайға күйініш

білдірсең, енді бірде жауыздардың қолшоқпарына айналып, ел үстінен күн көрген әкімшіл жылпостарға кектенесің. Кеңестік қитұрқы саясат қанында тектілік, ісінде пәтуа жоқ қарасирақ көркеуде кедейлерді айқұлақтандырып құтыртты. Түбін ойламас байыпсыз ұрдажықтарды алға салып, салсойылға құрық беріп, дүниенің астан-кестенін шығарды. Романда елді ойран еткен бұл оқиғалар Бұқарбай, Ждақай, Жорға күрең образдары арқылы анық ашыла түседі. Ждақай – қоста туып, ас үйде өскен, аузы асқа, өзі тәрбиеге жарымаған құлша еді. Оны заман «Желі» есіртті. Тегіне кісілік бітпеген қарасиырақ құл баласы нағыз салсойылға айналып, тасжүрек жауыз, сұмдық сауған жалақор болып жетілді. Құлды иесінен зор еткен заманның нағыз қанды тырнақ түлегі боп «Тұғырға» қонып, мөр ұстады. Өз басының қамы үшін ежеттес ағайын-туысын, асын ішкен ауылдасын жалалы етіп, жарға соқтырып зар еңіретті. Халыққа қиянат жасау да әкесі Жорға күреңнен кем соқпады. Жорға күрең – заманның құлына айналған екжүзді сұмкелбет сұрқиялардың тійптік образы. Ал, Бұқарбай, Сүржекей, Қозыбағар сияқтылар да өз алдына дара мінезге ие кейіпкерлер еді. Бұлар амалсыздан заманның ыңғайына бағып, күні үшін күлік жеген, жоғарының қолшоқпары болған бейшара жандар. Ойламсыз, тексіздігі оларды обал сауапты білмейтін жалақор сұмдарға айналдырды. Көлдiң тақырға, байдың пақырға айналған аласапыран заман олардың шынайы кесіпірін аша түсті. Әділет қан-қақсап, кісілік аяққа тапталғанда мұндай адамдар бір мезгіл дәурендеген сияқты көрінгенімен олардың күні батар сәт алыс емес еді. Түнектен кейін жарқырап туар алтын сәулелі арайлы таңның келерін кедей-кешшелерде ұғатын сана, саңлау жоқ еді. Сонымен бірге, жазушы сол заманның саяси-әлеуметтік, қоғамдық жағдайын терең зерттеп танығандығы осы жағымсыз кейіпкерлердің образын сомдауда байқалады. Қазақы ортада өскен ауыл баласын заманның қалай аздырып, психологиясын, мінез-құлқын қалай өзгертіп жібергеніне дейін айнытпай көрсетуге тырысады. Бар кінәнің түпқазық себебі Кеңес үкметінің солақай саяси жүйесінде жатқандығын айпарадай ашып береді.

Дүниенің бір беті қараңғы болса, келесі беті жарық болатыны табиғи заңдылық қой. Сол сияқты бұл жағымсыз кейіпкерлердің күрес нысанасына айналған жарқын характерлер Пахраддин, Лабақ ахұн, Бұлыш, Сырға, Дәу апа, Хансұлу, Шеге, Балқиялар еді. Жазушы оқиғаны тартымды тартыстарға құра отырып, кейіпкерлер мінезін даралай түсуге айрықша көңіл аударып, зор құлшыныс жасаған. Пахраддин – елге қамқор болған көреген, парасатты ауыл билерінің образы. Не істесе де аймағымен ақылдасып, жеті ойлап бір кесетін сабырлы да салмақты тұлға. Оқиғаны да, тоқығаны да көп, әрі кісілік болмысымен айналасына сыйлы адам. Әкесінен қалған шағын дәулетті дөңгелетіп, ел қатарлы тірлік кешіп келе жатқан Пахраддинның басына, бір ақ күнде аунап түскен сұрқай заман қара бұлт үйірді. Бір сәтте ақ халы есігіндегі жаман жәутік жалшы Қозыбағардан төмен күйге ұшырады. Сол солақай науқан оны ақыры түңілдіріп, сілікпесін шығарып азап пен аштықта, айдалада ажал құштырды. Пахраддинның трагедиясы – қазақ халқының басындағы ортақ хал еді. Қаншалаған жазықсыз жандар ит қорлық көріп, ашытықтан қырылды, Кеңестік жүйенің құрбанына айналды.

Романның әр кейіпкері өзіне тән мінездерімен есте қалады. Соның бірі Пахраддинның жары Сырға. Оның нағыз қазақ әйелдеріне тән жан сүйінерлік асыл қасиеттері, ерінің мінезін, көңіл-күйін қас-қабағынан танитын сұңғылалығы, үлкен кішіге бірдей мейірбандығы, кісілік тұлғасы, сыр- сымбаты романда әсерлі суреттеледі. Өжет те, ер мінезді Балқия образы да тіпті өзгеше әсерлі. Қуғын көріп, иен құмда жүрсе де тійттей жасымайды. Оның бар сенері, сүйенері тек мерген Бұлыш, шойынқара Бұлышы еді. Ол барда Балқияны ашаршылық та, қуғындаған жау да жасыта алмады. Бұлыш қасында өткен күндері қайта оған ажар қосып, айдындандыра түсті. Сөйткен бақыты қапыда қазаға ұшырап, тірегі құлады. Нар тұлғалы қайран Бұлыш батыр Кеңес үкіметінің сойылсоқ қуғыншыларының қолынан қаза табады.

Бұлыштан басқа дүниені керек етпейтін сұлу Балқия бұл қасіретті көтере алмай жынданып, құлатұзде қаңғып өледі.

Романда тағдыры аса күрделі кейіпкерлердің бірі Хансұлу мен Шеге. Бұлар үшін өмір қасірет пен азапқа, зұлымдық зұлматқа ғана толғандай. Көрмеген қорлығы, тартпаған азабы қалмаған сорлы жандардың тағдырына жүрегің езіле күйініш білдірмей, күрсінбей тұра алмайсың. Туабітті текті, тақаппар, хан қызындай қадырлы Хансұлу тұлғасы романның көркемдік табысы ретінде бағаланады. Жазушы Хансұлу образы арқылы қазақ қыздарының көркем бейнесін жасайды. Хансұлу сұлулығымен ғана емес, өнерлі, қайсар, қажырлы тұрпатымен, кісілік қырларымен көрген жанды еріксіз тәнті етті. Ал, Шеге – мұқалмас жігердің адамы. Жалалы болып, түрмеде кинаудың жан төзгісіз небір түрлеріне жолыққанда да ол өмірден үмітін үзбей, әділет күтеді. Сынбас, майспас мықшеге мінезімен азапқа төзеді. Бірақ, есіл ердің аяулы ғұмыры түрмеде аяқтайды. Романда есте қаларлық тағы бір сом тұлғалы характер – Дәу апа. Арғы аталарынан батырлық, бегзаттық жалғасқан Дәу апаның да ешкімге ұқсамайтын болмысы көз тартады. Ашаршылыққа да, қиншылыққа да, тіпті қарсы келген қазаға да мойымайтын қайсарлығы, жауға есесін жібермейтін ұрт мінез батырлығы ұлы Бұлыштың бойынан да көрініс береді. Көз алдыға, досқа мейірбан, адал ауыл әжелерін елестетеді. Жалғыз немересі Едігені етегіне орап бағып, соған ғана үміт артып тірлік жібі үзілмей келе жатқан қарт әжеге де жала жауып, зымияндықпен қаралап түрмеге тығып, азаптап өлтіреді. Романдағы Лабақ ахұн образы адамгершіліктің асқақ бейнесіндей болып елестейді. Ол өшпес, сарқылмас халық парасатының жиынтық бейнесі, әділеттің, имандылықтың үзілмес тұғыры, асыл қасиеттерді келешектің жарқын жолына бастаушы спетті жан.

«Ақбоз үй» романында тұлғаланбаған кейіпкер жоқтың қасы. Әр характер өзіне тән мінезге, ерекшелікке ие. Жазушы қоғамдық өмірдің шындығын жай баяндап, суреттеп жеткізбейді, көркемдік жинақтаудан өткен тийптік характерлер арқылы көрсетіп береді. Кейіпкерлердің портретін, жандүниесін, басынан кешкен тағдырын, сан салалы өмірін, өзіне тән дара ерекшеліктерін, әрі сол кезеңнің, қоғамның сипатын танытатын соқталы оқиғаларын баяндай отырып, тарихи шындықтардың сырларын ақтарады. Кейіпкерлердің тийптік бейнесін суреттемей, дараламай – қоғамдық өмірдің саяси-әлеуметтік мәні жан-жақты ашылмайды. Көркем бейненің тийптік қасиет-сипаты неғұрлым арта түскен сайын, оның өмір ақиқатын танытарлық қуаты да солғұрлым нығая түседі. С. Елубайдың «Ақбоз үй» трилогиясындағы кейіпкерлер образы бізге міне осындай заңдылықты түсіндіреді. Романдағы кейіпкерлер тұлғасының даралануы – негізгі оқиғаның өрбуімен өзектес дамып отырады да, романның тұтастығына, идеялық арқауының шымырлануы үшін қызмет атқарады.

XX ғасырдың басындағы қазан тоңгерісі, тәркілеу мен колхоздастырудан туындаған жаппай ашаршылық жағдай, қазақ зиялыларын түгелдей «Халық жауы» деп қуғындауы, отан соғысы, 1986-жылғы желтоқсан қозғалысы секілді қазақ халқы басынан кешкен жан түршігерлік қанды оқиғалар қазақ қаламгерлерін ешқашанда бейжай қалтыра алмады. Соншама қорлық көрген халық өз тарихын түгендеуге, өз туған жерінің азаттығы үшін күрескен ерлердің өткенін еске түсіруге құқықты еді. Сондықтан да XX ғасырдың көркем тарихи суреттерін жасаған романдардың дені аталған тақырыптарға арналды. Осы қатарда, бұл тақырыптарды жан-жақты шынайы суреттеген Әнес Сарайдың «Еділ-Жайық», Адам Мекебаевтың «Қазына сыры», Бексұлтан Нұржекеұлының «Әй, дүние-ай» романдарын атауға болады.

Бексұлтан Нұржекеұлының «Әй, дүние-ай» [3] романының идеялық өзегі – 1916-жылғы Албан көтерілісі мен ашаршылық кезіндегі біраз оқиғаларға құрылған. Жазушы аталған кезеңдердің тарихи шындығын архив материалдарына сүйене отырып суреттейді. Роман авторы Қапез, Самсалы, Дәулетбай, Губзев, София сияқты кейіпкерлердің өмірде

болған адамдар екенін, әрі бұл кейіпкерлердің басынан кешкен оқиғаларды да боямаламай шын қалпында көрсеткенін айтады. Нақты деректерге, тарихи адамдардың жазып қалдырған естеліктері мен құжаттарына сүйене отырып, Кеңес үкіметінің қазақ халқына жүргізген аяусыз жазалауы, зорлықшыл әрекеттері тарихи шындық негізінде айнытпай көрсетіледі.

Әрине, көркем шығарманың теориялық заңдылықтары бойынша айтқанда, көркем әдебиет ең алдымен көркемдік жинақтаумен, тийпестірумен, психологиялық талдаудың әр алуан көркемдік құралдарымен боямаланып, әсіреленіп келетіні шындық [14, 87]. Онсыз ол көркем шығарма болмайды. «Әй, дүние-ай» романының бас кейіпкерлері Шәйі мен Тазабек – қазақ халқының басындағы жағдайдың көркемдік тийпестірілуімен жасалған жиынтық образдар. Шәйі мен Тазабек тағдыры – қазақтың сол кездегі басынан кешкен халдың айнасы еді. «Әй, дүние-ай» романы «дейін», «кейін», «түйін» деген үш үлкен сюжеттік бөлектен тұрады. Бірінші бөлекте, 1916-жылы Ресей патшасының «Қазақтарды майданның қара жұмысына әскерге алу жарлығы» түсіріледі. Адамды ажалға айдайтын бұл бұйырықтан Нарынқол өңірін жайлаған Албан руларының зәресі ұшып үрке қашады. Орыстар қойдай үріккен қорғансыз, әлсіз бұқараны оққа ұстап қырып салады. Үріккен ел жан сауғалап Нарынқолмен іргелес жататын Қытай еліне қарасты Мұңғұлқүре, Текес өңірлеріне қарай көшеді. Көшкен елді орыс әскерлері қуып жетіп қырғындаса, шегара маңынан мұңғұлдар тосып тонайды. Сөйтіп, бейуаз бұқараның қаны судай шашылады. Бұл оқиғалар «Албан көтерілісі», «Қарқара оқиғасы» деген атпен тарихта қалды. Міне, романның бірінші бөлімінде қырғыншылыққа ұшыраған халық басындағы осы аянышты оқиғалар шынайы, әсерлі суреттеледі. Мысалы, орыс ұлықтары Жәмеңке, Ұзақ, Әубәкір, Серікбай сияқты ел ағаларын «Ақылдасамыз» деп алдап шақырып қамап тастайды. Ел ағаларын босатуды талап қылған жұртшылықты «Көтеріліс жасамақшы» деп айыптап, халыққа оқ жаудырып атқылайды. Үрейі ұшқан халықты аяусыз қырғындауға көшеді. Фон берг бастаған жазалаушы отряды бейбіт-бейғам жатқан ауылдарды қырып-жойып, өртеп, мал-мүліктерін тонайды. Қыздарды зорлап, екіқабат әйелдер мен балаларды кескілеп өлтіргендігін, жан сауғалап қашқан халықты қуалап жүріп қырғындағаны романының бұл бөлігінде әсерлі әңгімеленеді.

Романның бұл бөлегінде («дейін») тарихи шындықтар көркем образдар арқылы суреткерлікпен әсерлі ашыла түскен. Албан көтерілісі кезіндегі қазақ басына түскен машақатты тағдырды жазушы бас кейіпкерлер – Шәйі мен Тазабек образына жинақтайды. Шәйі тағдыры – Сол кездегі қазақтың тағдыры. Қорғансыз, әлсіз халықты зорекерлер басынып жүндей түтті. Жазушы сол түстің қоғамдық жағдайын Шәйі мен Тазабектің басына жинақтап соны, кесек характер ретінде терең бейнелеп бірталай көркемдік ізденістер жасайды. Шәйінің мінезі, көркі, отбасына мейірбандығы, сондай-ақ, азаматын айырықша ардақтауы, үлкен-кішіге бірдей жанашыр болуы романда айырым эпизоттармен суреттеліп айшықтала түскен.

«Әй, дүние-ай» романының ең негізгі идеялық тақырыбы – Албан көтерілісінің тарихи шындығын, дәуірлік астарын ашу. Жазушы нақты деталдармен сол кезеңнің шынайы жағдайын жекелеген кейіпкерлер тағдыры арқылы халық басындағы халды суреттейді. Бұл кезеңдегі тарихи оқиғалар қазақ халқының өміріндегі келелі мәселе болғандықтан да оның ауқымдылығы мен маңыздылығы зор болды. Сол себепті 1916-жылғы тарихи оқиғалар Шәйі мен Тазабек сияқты бірқаншалаған кейіпкерлердің басына жинақталып көрсетілгенімен, іс жүзінде, бір дәуірдің тарихи шындығын көркем жинақтап көрсету үшін бұл және де жеткіліксіздік етеді. Халық тарихына бұрылыс әкелген немесе ірі оқиғалардың туылуына тіке себепкер болған қоғамдық мәселелер мен әлеуметтік топтар тудырып отырған күрделі барыстарды, қоғамдық қайшылықтарды, ел, халық өміріне байланысты әр алуан өзекті оқиғаларды кең қамтып, жан-жақтылы суреттеп пайымдауға, сол арқылы қоғамдық-әлеуметтік өмірдің, қилы кезеңнің тарихи шындығын көптеген кесек кейіпкерлер, жоталы

характерлердің қым-қиғаш күрделі өмірі арқылы терең суреттеп беруі керек. Бұл жағынан келгенде, романының бірінші бөлімінде жазушы Б.Нұржекеұлы Шәйі мен Тазабектің образын жасауда, әрі осы арқылы тарихи дәуірдің шындығын ашу да бір талай сәтті қадамдарға бара алған деуге болады.

Романның «Кейін» деп аталатын екінші бөлімінде 1916-жылғы бұл оқиғалар аяқталғаннан кейінгі яғни орыс патшалығы құлап, Кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі қоғамдық-әлеуметтік жағдайлар орын алады. «Көлхоздастыру» деген атпен халық қолындағы малды тігерге тұяқ қалдырмай жинап алып, күнкөрісі малға сүйенген халықты ашаршылыққа ұшыратады. Ел ішіндегі өнерлі, көзі ашық адамдарды саяси қуғын-сүргінге ұшыратып қырғындайды. Бұл бөлімдегі оқиғалар негізінен өз айналасындағы ауылдарға, ағайын-туысқа сүйеніш болған Тазабектің қайсар да, қажырлы, ойлы азаматтық тұлғасын көрнектілендіруге құрылады. Мәселен, Тазабек ашаршылыққа ұшырап, қарлы боранда құлап жатқан жерінен қырғыз азаматы Табайды құтқарып қалады, әрі қайын бикесі Жүзікке қосып, басына отау көтеріп береді. Бай балаларынан тепкі көрген Қали мен Айшаға да қорған болады. Қайын жұртының отбасын түгел өлтіріп, өртеп кеткен екі орыс Тазабекті ториды, тыныштық бермейді. Бәкен бастаған өз ауылындағы қазақтар да мұның үстінен арыз жазады. Сонымен, Тазабек амалсыздан кезінде үйін Тазабекке тастап көшіп кеткен орыс ағайыны Күбзевке келіп паналайды. Сол жерге ауылын түгел көшіріп әкеліп орнығады. Бала оқытады. Өз айналасындағы адамдарды тоған қазып, егін салуға жұмылдырады. Міне, осы тектес Тазабектің кісілік келбетін ашатын оқиғалар бұл бөлімде едауыр орын алады.

Шынын айту керек, «Кейін» деп аталатын бұл бөлімде қоғамдық-әлеуметтік жағдайдың шындығын ашатын күрделі сюжеттерге құрылған терең психологиялық суреттеулер жетпейді. Тазабектің басына жинақталған оқиғалар да «Жүрдім, бардым» жай баяндалған. Романның идеялық тақырыбын арқалаған ірі оқиғалар суреті бұл бөліммен біткен яғни роман аяқталуға тиіс. Алайда, жазушы Б. Нұржекеұлы көлхоздастыру мәселесі, ашаршылық көріністері, отан соғысы, Соғыстан соңғы жағдидар, Қазақстанның тәуелсіздік алуына дейінгі мәселелерді жалаң таныстырумен, үзік-үзік оқиғалармен «Сығымдап» мәлімет жасап баяндап шығады. «Түйін» аталатын бөлімін жазушы романның соңғы тарауы ретінде ұсынғанымен, романды тұтастыққа жеткізетін бір бүтін тұлғаға айнала алмаған. Тек романның прологі есебінде қызмет атқарып қалған. Жазушы роман «Түйініне» (прологқа) артық жүк артқан. Бұл романның заңдылықтарына, жанр табиғатына сай емес. Көркем сөздің жанрларының өз заңдылықтарын жазушы еркі бойынша өзгерте алмайды. Ұзақ әңгіменің бәрі роман емес. Жанр табиғатын тану — шеберліктің кілті, парасаттылықтың өлшемі. Шығарма көлеміне қарап жанрға бөлінбейді. Керсінше, жанрға сай детал, сюжет болады. Бейне Қытайдың танымалы жазушысы Лушүн айтқандай: «Үйректің аяғын созып ұзартуға, батпырауықтың құйырығын кесіп қысқартуға болмайды».

Жазушы көркем шығармасында көтерілетін тақырып, ірі қоғамдық-әлеуметтік мәселелер мен дәуірлік шындықтарды, өмірдегі қат-қабат драммалық тартыстарды жоталы характерлер арқылы көрсетуі тиіс [18, 167]. Айшықты образ, терең психологиялық талдаулар жоқ жерде жазушы жалаң тақырыппен жарқыратып ештеңе алып шыға алмайды. Сосын да жазушы бәкін-шүкін оқиғамен ұзақ изектеп баяндауға ұрынады. Шығарманың көркемдік тұтастығына, идеялық мақсатына тіке қызмет етпейтін яғни негізгі сюжетке орынды-орынсыз қосалқы сарындар қосып, кейіпкер қатысатын оқиғаны қолдан қоюлатудың керегі жоқ. Жазушы өзі суреттеп жазып отырған кезеңнің барлық шындығын қалдырмай айта алуы екіталай. Әрі солай істеймін деп шығармаға артық салмақ салып, заңдылыққа симас қадамға барудың қажеті де жоқ. Б. Нұржекеұлы бұл романында бір ғасырлық оқиғаны түгел қамтуға құлшынып, көп деректерді сыналап енгізген. Алайда, табиғи қажеттіліктен туып жатпайтын мұндай бөлек-бөлек оқиғаларды күшпен «Сығымдау» романның көркемдік құнын төмендетіп жібергені анық. Сол себепті де, романның соңы көркемдік шешіммен аяқтап,

тұтастық таба алмаған. Рас, жазушы роман соңғы шешімін баснан үркін, ашаршылық, халық жауы, соғыс секілді қилы кезеңді өткерген Шәйінің Қазақстанның тәуелсіздігін көріп, кезекті дүниенің таңы атқанына көзі жетіп көз жұмуымен аяқтайды. Бірақ, бұл романның табиғи шешімі емес, жазушының күштеп қистыруы, авторлық таныммен тындым табуы еді.

Қазақ романдарын мазмұн жағынан байыта түскен келелі бір тақырып – Соғыс мәселесі. Дүние жүзілік екінші соғыстағы ел үшін жан қиған жауынгерлердің ерлік істері мен соғыстың күллі адамзат баласына әкелген ауыр зардаптары қазақ әдебиетінде де үлкен орын алып, кең құлашты романдарды дүниеге әкелді. От қарумен ажал төккен бұл соғыс қазақ баласы көрген соғыстардан мүлде басқаша еді. Сол себепті де алғашында бұл тақырып қазақ жазушылары үшін айтқанда әрі бейтаныс, әрі қиын сезілді. Соғыс суреттерін жазуда қазақ жазушылары ең алдымен орыс әдебиетінен үйренді. Мәселен, дүние жүзілік екінші соғысты кең құлашты суреттеген орыс жазушыларынан Л. Толстойдың «Соғыс және бейбітшілік», Н. Тихоновтың «Соғыс», М. Шолоховтың «Соғыс суреттері», В. Гроссманның «Ажалсыз халық», К. Симоновтің «Күндер мен түндер» [17,143], [20, 356], т. б. Романдары майдандағы Кеңес жауынгерлерінің жанкешті ерлігін көркемдік шындықпен кең суреттеп жазды. Отан үшін майданға аттанған ерлердің ерлік істерін суреттеу қазақ жазушыларының алдына да зор міндет қойды. Ғ. Мүсіреповтың «Қазақ солдаты», Ә. Нұрпейісовтің «Қурляндия», Т. Ахтановтың «Қаһарлы күндер», «Шырағың сөнбесін», Б. Момышұлының «Москва үшін шайқас» сынды кең құлашты эпикалық шығармалары осы ізденістің сәтті көріністері болып табылады. Әрине, бұл романдар дүние жүзілік соғыстың соңғы кездерінде жазылған болатын. Соғыстың күллі адамзат баласына әкелген ауыр зардаптарының әлі күнге жалғасып келе жатқанын суреттейтін шығармалар Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін де жарық көріп келеді. Мұның тийптік үлгісі ретінде Әкім Таразидың «жаза» [4, 345] атты романын атауға болады.

Ә. Таразидың «жаза» романы қазақ әдебиетінде соғыс тақырыбында жарық көрген ілгергі романдарға мүлде ұқсамайды. Онда майдан суреттері емес, соғыстың зардабы әкелген трагедиялық жағдайлар орын алады. Романның жазылу стилі дәстүрлі әдебиеттен бөлек, жасампаздық тәсілі де реализмдік қағидалардың ізінен шеткері, соны формаға ойысқанын байқатады. Соғыс зардабы тудырған осы бір трагедиялық жағдайлар жазушыны жаңаша тәсілге жетелеген сияқты. Жазушының өз туындысын Жапон жазушысының шығармасына телуі – дәстүрлі стильден арыла жазудың тәсілі еді. Роман кейіпкерлері де Жапон адамдарына аты бойынша беріледі. Бас кейіпкер Ауған соғысына қатысып, содан арылмас азапты ауыруды жұқтырып қайтқан Або, әйелі – Зоро, балалары – Бало мен Айно.

Жазушы Ә. Тарази «жаза» романының оқиғасын адам нанғысыз сұмдық трагедияларға құрады. Роман оқиғасы үш адамның белгісз өлімінен басталады. Або күзетші болып істейтін бала бақша меңгерушісі Анна Андревна, аудандық оқу бөлімнің меңгерушісі Байбақ Малшыбаев және «пайдагер» Нұрдін Сайдов. Бұл өлтірілген адамдарға жанашырлық білдіріп, қаралы көңіл күй білдірген ешкім жоқ. «Шебер ақ, нағыз кәсіпқой жұмыс» – Абоның өлген адам туралы түсінгі осы. Жазушы кейіпкер Абоның жан дүниесіне барлау жасайды. Або сезімтал жан. Соғыс майданында күніне, сәт сайын қаншалаған адамдардың өлімін көзі көріп, адам өлтірудің де неше алуан түріне әбден төселген «Кәсіпқой адамға» айналған. Адам өлімі оған ешқандай әсер бермейтін, жан дүниесінен аяусыздық өшіп қасаңданған адамға ұқсайды. Бұл жағынан алғанда, Абоның алғашқы үш адамның өлімін көргенде ««Өте шебер, кәсіпқой жұмыс» деп қолдан жасалған әлде бір затына разы болған жандай сүйіне қарайды. Абоның отбасына қаратқан мінезінен, көзқарасынан оның келесі жарқын бетін байқағандай боламыз. Ол да қатардағы адамдардай бақтты өмірге құштар, бала-шағасына мейірбан. Алайда, Соғыстан жұқтырып келген жан төзгісіз арылмас азапты ауру өз басында ғана емес, балаларына да жұққан. Өкшеден бастап миына дейін ауыратын бұл науқастан балаларын

қалай құтқарарын білмейді. Або ұлы мен қызының «Папа, ау, папа, мама, құтқара гөр» деп шырқыраған дауысын естігенде не қыларын білмей, жынданған жанша көше безіп кетеді.

Або науқасы ұстағанда өзін өлтіріп жанын қинаған азаптан бір жола құтылғысы келеді. Бірақ, ол: «Арың қайда Або, арың қайда? жаның – арыңның садағасы емес пе еді?! ұлың мен қызыңды бұлай тастап кетуге болмайды. Обал! ұлың мен қызыңды мына қияметке тастап кетсең кім болғаның?» [4] деп балаларын ойлаған болады. Осы жерде Або «Ар», «Обал» деген сөздерді айтып, өзін мейірімді, кісілікті жан етіп көрсетеді. Шындығында, Абонның жүрегінде шым етер аяушылық, ар, обал деген ұғым жоқ. Ондай қасиеттерді соғыс әлдеқашан оның жан дүниесінен мүлде өшіріп тастаған. Жаны қиналғанда: «енді үш күн, тым құрыса екі таулік бере гөр жаратқан! ұлы мақсатымды орындағанша өлмей тұрайын» деп жалынады. Ол балаларын өлтіруді «ұлы мақсат» деп атайды. Өз балаларын өзі өлтіріп, өлімін өзгеге жабады. Романда осы науқасымен бүкіл әулетімен құрып біткен басқа да жандар бар екені де ескертіледі: «Адам төзгісіз ауыр дертке шыдай алмай Мұрат асылып өлді. Ивановтың соңғы тәсілінен Мұраттың бар үйелмені «өкшем-ай, өкшем!» деп зар қаға бастайды. Қаралы үйдің ең соңғысы Айша тапа-тал түсте үйінің босағасына ілініп қалыпты» [4]. Бұлар соғыс әкелген тақсыреттер.

Жазушы романда бұл трагедиялардың себебі қайда жатыр? деген сұрау тастайды. Тіпті, Абонның өз перзенітерін өлтіруін де кіналамайды. Романда бас кейіпкер Або: «не жазып едім балаларыма дейін қарғысына қалып?» деп ақталады. Өзіне-өзі сұрақ қояды. Шешімі жоқ сұрақ: «Рас, екі жыл соғысқа қатыстым. Бірақ сонда барайыншы деп өзім сұранған жоқ едім ғой! рас, қолыма қару ұстадым, аттым, шаптым, сілтедім, жұдырық та жұмсадым. Бірақ соның бәрін тек қорғану үшін жасамадым ба? тек қорғану үшін! отан, отан демедік пе? борыш, міндет демедік пе?» [4]. Жазушы Абонның ауызына осындай сөз салып оны ақтағандай болады. Бар кінәні адамдарға айықпас дерт әкелген соғысқа артады. Күллі адамзат басына келетін трагедияның барлығын соғыс тудырады дегенді ишаралайды.

Зерттеу нәтижелері

«Ақбоз үй» трилогиясының кейіпкерлер образы дерлік 1-кітабында ақ тұлғаланып ашылып болады. 2-, 3-кітаптарында жазушы өзі суреттеп отырған кейіпкерлер тағдырының соңы қалай болғанын, немен тынғанын баяндайды. Әрине, бұл көркем шығарманың заңдылығы бойынша айтсақ та орынды жағдай. Өйткені, жазушы кейіпкер тағдырын өзінің собиективтік еркі бойынша шеше салмайды. Кейіпкер дегеніміз де адам. Ал адам тағдырын жазушы өз қалауы бойынша қалам ұшында ойнатып, қуыршаққа айналдыруға хақылы емес. Керсінше, өзі суреттеп отырған қоғамдық жағдайдың шындығына сәйкес кейіпкерлер тағдыры шешім табады. Сонымен бірге жазушы кейіпкердің жетегінде де кетіп қалмауы керек. «Ақбоз үй» романындағы кейіпкерлер тағдырының шынайы, сенімді болып шыққандығы жазушының осы қағидаларды әмәнда есте ұстағандығын көрсетеді.

Роман тілінде дәлдік, айшықтылық, құрылымында бір сөйлемін алып тастасаң қирап түсер бөлінбес бүтіндік бар. Әр адымын мүлт кетірмес кәнігілік, сабырға сықалған сырбаздық тұтас роман бойынан көрініс беріп, жазушы шығармашылық мәнерінің хас белгісіндей көңіл тартып, көз суырады. Жазушының тілдік қолданысындағы «стильдік бояулардың» [16] әсіресе романның 1-кітабында біршама мол орын алғандығы байқалады. Романда кейіпкерлер образын даралау, ауыл адамдарының нанымды бейнесін жасау үшін жазушы әдейі диалектизмдерді, көнерген сөздерді қолданғандығын көреміз. Мысалы, «кіспүріш», «керсолқылау», «ақжабын», «шыршыр жасау», «әбзаматта», «алағада», «жандығы» сияқты көнерген сөздер мен диалектизмдерді және «тақа», «асасы», «қасқайтты» секілді кейіпкер мінезін даралайтын сөз дағдыларын жазушы тарихи көркем туындының стильдік бояуын қалыңдату үшін арнайы қолданады. Жазушылардың көркем шығармаларда көнерген сөздер мен диалектизмдерді көптен қолдануы туралы танымалы тіл ғалымы

Р.Сыздықова «Функционалдық стильдердің айырым белгілері жайындағы пікірлер мен тұжырымдар» атты мақаласында: «тарихи романдарда көнерген сөздердің орын алуы жалпы көркем әдебиет үлгілерінің бәріне ортақ белгі емес, тарихи шығарманы әрлейтін стильдік бояуы деп тану қажет» [2] деп жазады. Бұл жерде жазушы С.Елубаев біріншіден, шығарманың стильдік ерекшеліктерін арттыра түсуді мақсат етсе; екіншіден, кейіпкерлердің образын айқындап, айшықтай түсу үшін қолданады.

Жазушы Ә. Тарази «жаза» романында бас кейіпкердің жан дүниесіне үңіле отырып психологиялық талдаулар жасайды. Абоның жан дүниесіндегі «Жаны ашу» сезімі тым өрескел жағдай. Қандай жағдайда да өз баласын өзі жауыздықпен балталап өлтіріп, оның қылмысын өзге артуды қалай түсінуге болады?! қолымен істеген сонша көп сұрқиялықтардан қашуы – Оны адамдық қатардан әлде қашан шығарып тастағанын аңғартпамай ма?! алайда, Або балаларын өлтірер алдында қақпа алдында кездескен бейтаныс екі жігітке: «Жігіттер, анау екі баланы аман алып қалыңдаршы! ол екеуін бүгін туған әкесі өлтіреді» дейді. Бұл оның жүрегінен туындаған әкелік шын сезім бе, әкелік мейірімнен туындаған шынайы сезім бе? түсініксіз. Або балаларын ешкім құтқара алмасын біледі. Балаларына төнген ажалды, жан төзгісіз азапты өзі басынан кешіріп жүр емес пе? ендеше, бұл оның соңғы сәттегі не істерін білмеген жан арпалысы ғана. Ол дүниеге кектенеді. Өз басына, семьясына ақырзаман әкелген соғысқа, бүкіл адамдарға кектенеді. Або аялдамада тұрған қалың адамға күйзеле қарап: «ылғи мүгедек! ылғи сорлы! шеттеріңнен қырып тастаса – обал жоқ сендерге!» дейді. Және де ол: «маған бұл қала не керек? маған бұл ел не керек? маған бұл планета не керек?» деп түңіледі. Отбасына қиямет әкелген бұл азапты мен жеке тартамын ба? бүкіл дүние өртеніп, ажал құшсада маған бәрібір дейтін егойстық пиғыл еді бұл. Бір жағынан, отбасының азапты ажалдың аузында шырылдап жатқанын көрген әке үшін бұл түсінікті жай. Қай ата-ана бауыр еті балаларының азаппен өлуін коргісі келеді дейсің?! тек, оқырманның қабылдай алмайтыны Абоның балаларын «Құтқару» жолы еді.

Қорытынды

Түйіндей айтқанда, С. Елубайдың «Ақ боз үй» трилогиясы қазақ тарихи романның сүбелі табысы ретінде бағаланатын құнды еңбек. Біз «Ақбоз үй» романынан Кеңестік жүйенің қазақ тарихына өшпестей жазып кеткен қара таңбасын танимыз. Өткенді білмей келешекке қол арту мүмкін емес. Тарихын, тегін білмегенді тексіздік жайлайды. Сондықтан да халықтың әр кезеңдегі тарихын танытатын көркем шығармалардың ролы әрқашан да төмен бағаланбауы керек. Осы жағынан келгенде, «Ақбоз үй» трилогиясы қазақ көркем әдебиетінің қазынасына қосылған кенеулі шығармалардың бірі екендігі шүбасыз.

«Әй, дүние-ай» романы Албан көтерілісі кезіндегі тарихи шындықтардан біраз деректер бере алған шығарма. Романның мемлекеттік сыйлыққа ие болуы да оның көтерген тақырыбының активалдығы мен деректерінің шынайылығынан еді. Қазақ тарихындағы маңызды тақырыпты нақты деректер арқылы суреттеп, көп сырдың бетін ашуымен роман әлі лайықты бағасын алады деп есептейміз.

«Жаза» романы жаңаша тәсіл, өзгеше оқиғаға құрылуымен де назар аударады. Роман аты да Симовлдық мәнде алынған. Бұл соғыстың, зұлымдықтың адамдарға жіберген жазасы. Қиянатпен күн кешкен азапта өледі дейтін философиялық идеяны аңғартады. Бас кейіпкер Абоның отбасына әкелген «Жаза» еш себеп-салдарсыз емес еді. Дүние де сұраусыз, себепсіз нәрсе болмақ емес. Адамзат өзі қолымен жасаған зұлымдықтың зардабын қашанда тартпай қоймайды. Әр күнә, әр қылмыс жазасыз, сұраусыз қалмайды. Романның алға қойған негізгі идеяларының бірі міне осындай.

Қорытып айтқанда, Қазақстан тәуелсіздік алып сөз еркіндігі тійгенінен кейін Кеңес тұсындағы тарихи шындықтар қайта қаралып, жазушылардың жан-жақты толық жазуына жол ашылды. Тыйым салынған Албан көтерілісі, ашаршылық қырғындары, Сталиндік

реперция, Қазақстандағы «Кіші октябрь» сияқты халық басына нәубет әкелген, қазақ тарихында елеулі тарихи маңыз алатын айтулы мәселелер тек Қазақстан тәуелсіздік алғанынан ғана жариялыққа шығуға мүмкіндік алды. Сонымен, қазақ әдебиетінде әлем жұртшылығы үшін маңызды да мәнді, бағалы рухани байлыққа айналған тамаша туындылар дүниеге келді. Ақиқат – ол да тереңге көмілген алтын сияқты. Күндердің күнінде жарқырап жарыққа шығады. Қазақ тарихындағы тарихи шындық, көлеңкелі тұстар қанша бүркемелегенмен ол жоғалып, санадан мүлде өшіп кеткен жоқ. Мезгілі келгенде, орайы пысып жеткенде бәрібір ашылатындығын айғақтады. Қазақ жазушылары осы ақтандақ беттерді толықтауға, ел тарихын ақиқат пшінде танытуға мүдделі болды. «Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымын тек Кеңес дәуірі, Кеңес тұсындағы әдебиетті ғана емес, қазақ әдебиетінің көне дәуірінен бүгінгі күнге дейінгі даму тарихын тұтас таразылап, түбегейлі бағалауға бет алып отыр. Кеңестік өмір шындықтарының Қазақстанның тәуелсіздік тұсында көркемдік пайымдау ерекшеліктерін тарихи ұстаным тұрғысынан таразылау да маңызды екендігі анық. Кеңес дәуіріндегі адам мен қоғам арақатынасы қазақ романында белгілі дәреже де көрініс тапқаны даусыз. Алайда қазақ халқы ақ патшаға, одан беріде Кеңес үкіметіне қараған замандарда адам мен қоғам басынан өткен оқиғалар өмірдің шындығының өз тереңдігі, өз кеңдігі деңгейінде көркем көрінісін тапты деуге ерте. Арғы дәуірді айтпағанның өзінде, Кеңес адамының қысқа ғұмырдағы бағы мен соры, қуанышы мен қайғысы, өмірінің нәрі мен өлімінің мәні, қаһармандық рухы мен трагедиялық тағдыры тиісті көркемдік және саяси-әлеуметтік деңгейде жинақталып болмағаны да тудырмауға тиісті» [17, 346].

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі, әдеби процесс жаңа көзқарастар аясында зерттеліп, соны тақырыптарды жаппай көтеруге бет алды. Бір ғасыр бойындағы яғни ХХ ғасырдағы тарихи оқиғалардың көркем прозаның өзекті тақырыбына айналғандығы да осы мәселені көрсетеді. Біз қарастырып отырған С.Елубайдың «Ақбоз үй», Б.Нұржекеұлының «Әй, дүние-ай», Ә.Таразидің «жаза» романдары да жүйеден қазақ әдебиетінің келелі табысы ғана емес, Қазақстан тәуелсіздігінің де жемісі еді.

Әдебиет:

1. Айдарбаев Ж. Тұтқындар. - Алматы: Б.О.Ж, -2001. 520 б.
2. Елубай С. Жалған дүние (Роман-толғау). - Алматы: Қазығұрт, -2003. 158 б.
3. Еңсегенұлы Т. Тұтқын. - Алматы: Мерей, -2003. 336 б.
4. Елубаев С. Мінажат. - Алматы: Қазақстан, -1993. 256 б.
5. Сыматаев С. Елім-ай. Үшінші кітап.- Алматы: Қазығұрт, -2003. 750 б.
6. Досанов С. Тұйық. - Алматы: Арда, -2007. 608 б.
7. Досанов С. Жиырмасыншы ғасыр. - Алматы: Санат, -1998. 400 б.
8. Доспанбет Ұ. Жылусыз от. - Алматы: Сөздік-словарь, -2000.
9. Қожахметова М. Жантәсілім. - Алматы: Ана-тілі, -2001. 312 б.
10. Мұқай Б. Өмірзая. - Алматы: Жалын, -1998. 480 б.
11. Мұртаза Ш. Тамұқ. - Алматы: Қазақстан, -1994. 221 б.
12. Жұртбаев Т. Талқы. - Алматы: Қазақстан, -1997. 368 б.
13. Тілеуханов Т. Үш ұрпақ мұңы. - Алматы: Жазушы, -1996. 560 б.
14. 掏东风: 《文学理论基本问题》, 北京: 北京大学出版社, 2004 年版
15. 南帆: 《文学理论》, 北京: 北京大学出版社, 2008 年版
16. 孙绍振: 《文学创造论》, 沈阳: 春风文艺出版社, 1987 年版
17. 姜文振: 《中国文学理论现代性问题研究》, 北京: 人民文学出版社, 2005 年版
18. 罗根泽: 《中国文学批评史》, 上海书店, 2003 年版
19. 费鹏: 《新世纪长篇小说的历史现想象》, 吉林: 东北师范大学, 2019 年

20. 权绘锦: 《历史创伤与现实隐忧中的民族精魂》—评哈萨克斯坦作家热合木江·沃塔尔巴耶夫的中短篇小说, 伊宁: 伊犁师范学院学报(社会科学版), 2014年第3期

References:

1. Aidarbaev Zh. Tutqındar [Prisoners]. - Almaty: B.O.Zh, -2001. 520 p. (in kazakh)
2. Elubay S. Jalğan dünïe (Roman-tolğaw) [False world (Romance)]. - Almaty: Kazygurt, -2003. 158 p. (in kazakh)
3. Ensegenuly T. Tutqın [Prisoner]. - Almaty: Merey, -2003. 336 p. (in kazakh)
4. Elubaev S. Minajat [A prayer]. - Almaty: Kazakhstan, -1993. 256 p. (in Kaz)
5. Simataev S. Elim-ay [My country. The third book].- Almaty: Kazygurt, -2003. 750 p. (in kazakh)
6. Dosanov S. Tuyiq [Dead end]. - Almaty: Arda, -2007. 608 p. (in kazakh)
7. Dosanov S. Jürmasınşı ğasır [Twentieth century]. - Almaty: Sanat, -1998. 400 p. (in kazakh)
8. Dospanbet U. Jılwsız ot [Fire without heat]. - Almaty: Sozdik-slovar, -2000. (in kazakh)
9. Kozakhmetova M. Jantäsilim [Relative]. - Almaty: Ana-tili, -2001. 312 p. (in kazakh)
10. Mukai B. Ömirzaya [Lifetime]. - Almaty: Zalyń, -1998. 480 p. (in kazakh)
11. Murtaza Sh. Tamuq [Tamuk]. - Almaty: Kazakhstan, -1994. 221 p. (in kazakh)
12. Zhurtbaev T. Talqı [Talk]. - Almaty: Kazakhstan, -1997. 368 p. (in kazakh)
13. Tileukhanov T. Üş urpaq muñı [Three generations of grief]. - Almaty: Writer, -1996. 560 p. (in kazakh)
14. Draw Dongfeng: "Basic Issues in Literary Theory", Beijing: Peking University Press, 2004 edition. (in chinese)
15. Nan Fan: "Literary Theory", Beijing: Peking University Press, 2008 edition.(in chinese)
16. Sun Shaozhen: "On Literary Creation", Shenyang: Chunfeng Literature and Art Publishing House, 1987 edition. (in chinese)
17. Jiang Wenzhen: "Research on the Modernity of Chinese Literary Theory", Beijing: People's Literature Publishing House, 2005 edition. (in chinese)
18. Luo Genze: "History of Chinese Literary Criticism", Shanghai Bookstore, 2003 edition. (in chinese)
19. Fei Peng: "Historical Imagination of Novel in the New Century", Jilin: Northeast Normal University, 2019. (in chinese)
20. Quan Huijin: "The National Spirit in Historical Trauma and Reality's Hidden Concerns"—A review of the short stories and short stories of Kazakhstan writer Rehemujan Voltarbayev, Yining: Journal of Yili Normal University (Social Science Edition), Issue 3, 2014. (in chinese)

Ашимхан Т.К.

Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

E-mail: taldaobek80@126.com

СОВРЕМЕННЫЙ КАЗАХСКИЙ РОМАН: ЖИВОПИСЬ И ЭСТЕТИКА ХУДОЖЕСТВЕННОГО РЕШЕНИЯ XX ВЕКА

Аннотация. В статье рассматриваются репрезентации значимых исторических событий, связанных с историей Казахстана начала XX века, в художественной литературе и эстетика художественного решения. Основная цель исследовательской работы – изучение исторических романов, изданных после обретения независимости Казахстана, которые содержат такие события, как гонения, голод и колониальные грабежи, вызванные жестокой политикой советского правительства в начале XX века. Одновременно рассматривается проблема исторического познания и художественного решения в романах, основанных на

исторических событиях этого периода. Практическая значимость темы исследования состоит в том, что политика массового завоевания и зачистки русской колониальной казахской степи, а также перманентного изгнания проживающего там народа со своей земли началась в первой половине XIX века. В 20-е годы XX века такая абсурдная политика советской власти, как Октябрьская революция, «малый Октябрь» в Казахстане, искусственный голод под названием конфискация и массовая колхозизация, расправа над красными, стали Основа исторического романа. В то же время очень важно изучать романы, художественным языком описывающие эти значимые исторические события казахского народа. Задачей исследовательской работы является изучение исторических романов, разоблачающих злодеяния советской власти по отношению к казахскому народу. Во исполнение этого долга среди романов, поднимавших эту тему, анализируются трилогия С.Елубая «Акбоз уй», роман Бексултана Нуржекеулы «эй, дүние-ай» и роман А. Тарази «жаза». Метод исследования - назвать множество романов, разоблачающих преступления советской власти, проанализировать и обобщить их художественные достижения. Также в статье были использованы такие методы исследования, как анализ, сравнение и обсуждение. Новизна результата исследования заключается в том, что российский колониализм – это один из самых мрачных периодов жизни казахского народа, годы, полные страшных страданий, ставшие неизгладимой историей. Исторические романы, раскрывающие реальность этого жалкого положения народа, преступление этой рукотворной резни, глубоко анализируются в комплексном научном стиле с особой темой. А в статье также анализируются взаимоотношения и умения писателя в одностороннем принятии исторических знаний и художественного решения.

Ключевые слова: Казахский исторический роман начала XX века, русский колониализм, историческое знание, художественное решение, романы «Акбоз уй», «Эй, дүние-ай», «Жаза».

Ashimkhan T.K.

R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: taldaobek80@126.com

MODERN KAZAKH NOVEL: PAINTING AND AESTHETICS OF ARTISTIC DECISION OF THE XX CENTURY

Abstract. The article examines representations of significant historical events related to the history of Kazakhstan at the beginning of the 20th century in fiction and the aesthetics of artistic decision. The main purpose of the research work is to study historical novels published after the independence of Kazakhstan, which contain events such as persecution, famine and colonial plunder caused by the brutal policies of the Soviet government in the early 20th century. At the same time, the problem of historical knowledge and artistic decision in novels based on historical events of this period is considered. The practical significance of the research topic is that the policy of mass conquest and cleansing of the Russian colonial Kazakh steppe, as well as the permanent expulsion of the people living there from their land, began in the first half of the 19th century. In the 20s of the twentieth century, such absurd policies of the Soviet government as the October Revolution, “Little October” in Kazakhstan, artificial famine called confiscation and mass collective farming, reprisals against the Reds, became the basis of the historical novel. At the same time, it is very important to study novels that describe these significant historical events of the Kazakh people in artistic language. The objective of the research work is to study historical novels that expose the atrocities of the Soviet regime against the Kazakh people. In fulfillment of this duty, among the novels that raised this topic, S. Elubay’s trilogy “Akboz uy”, Beksultan Nurzhekeuly’s

novel “ay, dunie-ay” and A. Tarazi’s novel “zhaza” are analyzed. The research method is to name many novels that expose the crimes of the Soviet regime, analyze and summarize their artistic achievements. The article also used research methods such as analysis, comparison and discussion. The novelty of the research result lies in the fact that Russian colonialism is one of the darkest periods in the life of the Kazakh people, years full of terrible suffering that have become indelible history. Historical novels that reveal the reality of this pitiful condition of the people, the crime of this man-made massacre, are deeply analyzed in a comprehensive scientific style with a special theme. And the article also analyzes the relationship and skills of the writer in the one-sided acceptance of historical knowledge and artistic decisions.

Key words: Kazakh historical novel of the early twentieth century, russian colonialism, historical knowledge, artistic decision, novels “Akboz uy”, “Ay, dunie-ay”, “Zhaza”.

Автор туралы мәлімет:

Әшімхан Талдаубек Қадылұлы

ғылыми қызметкер, PhD, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Әшимхан Талдаубек Қадылұлы

научный сотрудник, PhD, Институт востоковедения имени Р.Б.Сулейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Ashimkhan Taldaubek Kadylyuly

Researcher, PhD, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies SC MSHE RK, Almaty, Kazakhstan.

*Келіп түсті 29 қараша 2023 жыл
Қабылданды 27 ақпан 2024 жыл*

Редакцияның мекен-жайы: 050100,
Қазақстан Республикасы, Алматық., Шевченко көшесі, 28
Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты «Қазақстан
шығыстануы» журналының редакциясы
Сайтқа сілтеме: <https://journal.shygystanu.kz/index.php/main>
Тел: 8 (727) 261 16 01. E-mail: kazvostok.jurnal@gmail.com

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму
министрлігінде 2021 жылдың 16 тамызында тіркелген,
куәлік № KZ54VPY00039118
Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда,
міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.